

Journal of International Eastern European Studies

**Journal of International Eastern European
Studies**

Vol. 5, No. 2, Winter 2023

Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi

Yıl. 5, Sayı. 2, Kış 2023

Sakarya

Aralık 2023

ISSN: 2687-3346

**Journal of International Eastern European Studies/ Uluslararası Doğu Avrupa
Araştırmaları Dergisi, Yıl/Vol. 5, Sayı/No. 2, Kış/Winter 2023**

Journal of International Eastern European Studies

Vol. 5 Number 2 Winter 2023

JIEES is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published in Summer (June) and Winter (December). Also a special issue can be published every year. The electronic version of the journal can be read at dergipark.org.tr/jiees. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. JIEES is using plagiarism softwares in order to detect and prevent plagiarism.

Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi

Yıl 5 Sayı 2 Kış 2023

JIEES, uluslararası hakemli bir dergidir. Yaz (Haziran) ve Kış (Aralık) olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Ayrıca bazı zamanlarda özel sayılar yayımlayabilir. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.org.tr/jiees adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla intihal tespit programları ile denetlenmektedir.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

Yücel ÖZTÜRK

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü/ Editor-in-Chief

Tufan TURAN

Editörler / Editors

Mustafa Öztürk, Mehmet İnbaşı, Mualla Uydu Yücel, Alper Başer

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER/ JIEES IS INDEXED IN

ResearchBib

Google Akademik

Eurasian Scientific Journal Index

Scientific Indexing Services

ASOS indeks

Advanced Sciences Index

Journal of International Eastern European Studies/ Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, Yıl/Vol. 5, Sayı/No. 2, Kış/Winter 2023

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

- 174 **İskit Birliğini Oluşturan Süreçler ve Etkileri**
Constitutive Processes of Scythian Union and Their Effects
Gülnara Ergan
- 218 **Kırım'ın Rusya Tarafından İlhakının Onuncu Yılında Türkiye'deki Kırım Tatarlarının Anavatan Kırım Algısı**
Perception of the Crimean Homeland among Crimean Tatars in Turkey on the Tenth Anniversary of Russia's Annexation of Crimea
Nuri Kavak
- 238 **Osmanlı Dönemi Kıyafet Albümlerinde Yer Alan Rum Tasvirleri**
Rum Depictions in Ottoman Period Clothing Albums
Esra Mercan
- 259 **Buhara Emiri Abdulahad Bahadır Han'ın Rusya Seyahatnâmesi'nin (1892-1893) Rus Çarlığı'nın Uygarlık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi**
Evaluation of Emir Abdullah Bahadur Khan's Travelogue to Russia (1892-1893) in the Context of the Civilization History of the Russian Empire
Cihan Oruç
- 281 **Patrona Halil İsyanı (1730) Sonrası İstanbul Hamam Çalışanları ve Arnavutların İşgücüne Katılımı**
Istanbul Bath Workers After the Patrona Halil Rebellion (1730) and Albanians' Labor Force Participation
Saim Yörük

YAYIN KURULU/ EDITORIAL BOARD

Tasin Gemil, Prof. Dr., Cluj Babeş Bolyai University, Romania.

Rossitsa Gradeva, Prof. Dr., Sofia University, Bulgaria.

Mehmet İnbası, Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Türkiye.

Adnan İsmaili, Prof. Dr., Tetova State University, North Macedonia.

Maria Ressené Ivanics, Prof. Dr., University of Szeged, Macaristan.

Nuri Kavak, Prof. Dr., Sinop Üniversitesi, Türkiye.

Viyaçeslav Stanislavskiy, Prof. Dr., National University of Sciences, Ukraine.

İbrahim Telliöğlu, Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye.

Ferhat Turanlı, Prof. Dr., National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine.

Ayşe Üstün, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Türkiye.

Behçet Kemal Yeşilbursa, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Türkiye.

Alper Başer, Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türkiye.

Sener Bilalli, Assoc. Prof. Dr., International Balkan University, North Macedonia.

Altay Tayfun Özcan, Prof. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Türkiye.

Serkan Yazıcı, Prof. Dr., Sinop Üniversitesi, Türkiye.

Natalia Krolikowska, Assist. Prof. Dr., Warsaw University, Poland.

Cihan Yemişçi, Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türkiye.

DANIŐMA KURULU/ ADVISORY BOARD

Erhan Afyoncu, Prof. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Türkiye.

Feridun M. Emecen, Prof. Dr., 29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye.

Vahdettin Engin, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Türkiye.

Mehmet İnbaşı, Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Türkiye

Yaroslav Kalakura, Prof. Dr., Taras Shevchenko National University, Ukraine.

Ayşe Kayapınar, Prof. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Türkiye.

Orhan Kılıç, Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, Türkiye.

Hakan Kırımlı, Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, Türkiye.

Mehmet Öz, Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Türkiye.

Azmi Özcan, Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Türkiye.

Enis Şahin, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Türkiye.

Bejtullah Demiri, Assoc. Prof. Dr., International Balkan University, North Macedonia.

Kire Sharlamanov, Assoc. Prof. Dr., International Balkan University, North Macedonia.

Mevludin Ibishi, Assist. Prof. Dr., International Balkan University, North Macedonia.

SAYI HAKEMLERİ/ REFEREES OF THIS ISSUE

Sema Aktaş Sarı, Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi.

Galip Çağ, Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

Hami Demir, Dr., Araştırmacı.

Cem Doğan, Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi.

Emre Erten, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi.

Cem Görür, Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi.

Mustafa Gürbüz Beydiz, Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi.

Zeynep İskefiyeli, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi.

Vedat Kanat, Dr. Öğr. Üyesi, Adana Bilim ve Teknoloji Üniversitesi.

Başak Kuzakçı, Dr., Yeditepe Üniversitesi.

Orçun Nazelen, Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi.

Murat Özkan, Doç. Dr., Ordu Üniversitesi.

Kutluk Kağan Sümer, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi.

Zekiye Tunç, Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi.

Mustafa Ali Uysal, Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi.

Ahmet Yaşar, Doç. Dr., İstanbul Beykent Üniversitesi.

İskit Birliğini Oluşturan Süreçler ve Etkileri

Gülnara Ergan*

(ORCID: 0000-0002-8699-3407)

Makale Gönderim Tarihi

14.06.2023

Makale Kabul Tarihi

24.11.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Ergan, G., “İskit Birliğini Oluşturan Süreçler ve Etkileri”, *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (Aralık 2023), 174-217.

APA: Ergan, G. (2023). İskit Birliğini Oluşturan Süreçler ve Etkileri. *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 5(2) (Aralık 2023): 174-217.

Öz

İskitlerin MÖ 1. bin yıldan itibaren tüm Avrasya bozkır kuşağı boyunca Altay dağlarından Karpat havzasına kadar yayılmış olan konargöçer toplum oldukları bilinmektedir. Konargöçerlerin yaşam tarzı ve günlük hayatıyla ilgili en eski ve kapsamlı bilgiyi antik yazarlar tarafından verilmiştir. Kayıtlarda, konargöçer İskitlerin kendi aralarında birbirine benzediklerini fakat başka halklardan farklı olduklarını şeklinde bilgi yer almaktadır. Son yüzyılda yapılan arkeolojik bulgular ışığında İskitlerin, gerek gündelik hayatta gerek defin geleneklerinde Avrasya'nın geniş coğrafyasında maddi ve manevi bir birlik oluşturdukları düşünölmektedir. İskit birliğinin kültür açısından geniş coğrafyada benzerlik göstermesi nedeniyle “İskit-Sibirya Dünyası”, “İskit-Sibirya Topluluğu”, “İskit-Sibirya birliği”, “İskit-Sibirya kültür çemberi” şeklinde adlandırılmıştır.

Uzun zaman diliminde (MÖ I. bin yıl boyunca ve MS I. bin yıl başlarına kadar) varlığını sürdürmüş olan İskit-Sibirya Birliği Avrasya tarihinin bütönlüğü içinde yer alarak adeta yeni bir çağ açmıştır. Avrasya bozkırlarının konargöçer

* Dr. Araştırmacı, gnergan@outlook.com.

Ph.D., Independent Researcher.

medeniyetinin temellerini oluşturan İskit-Sibiryalı birliği ayrıca Avrupa ve Asya tarihini ve kültürlerini etkilemiştir.

Çalışma İskitlerle ilgili toplanan veriler ışığında İskit-Sibiryalı Birliğinin oluşum sürecinde kültür bileşenlerini ayrı ayrı araştırmaktan ziyade, birlik haline gelmelerinin temel etkenlerini yani coğrafi, ekonomik ve kültürel gelişmeleri inceleyecektir.

Anahtar Kelimeler: İskit Birliği, Sibiryalı Dünyası, Konargöçerlik, Boy Birliği.

Constitutive Processes of Scythian Union and Their Effects

Abstract

It is known that the Scythians were a nomadic society that spread throughout the entire Eurasian steppe belt, from the Altai mountains to the Carpathian basin, starting from the 1st millennium BC. The oldest and most comprehensive information about the lifestyle and daily life of nomads was given by ancient writers. The records contain information that the nomadic Scythians were similar to each other but different from other communities. As a result of archaeological findings made in the last century, it is thought that the Scythians formed a material and spiritual unity in the wide geography of Eurasia, both in daily life and in their burial traditions. Due to the similarity of the Scythian union in a wide geography in terms of culture, it was named as "Scythian-Siberian World", "Scythian-Siberian Community", "Scythian-Siberian union", "Scythian-Siberian cultural circle".

The Scythian-Siberian Union, which existed for a long time (from the 1st millennium BC to the beginning of the 1st millennium AD), literally opened a new era by being included in the integrity of Eurasian history. Having formed the foundations of the nomadic civilization of the Eurasian steppes, the Scythian-Siberian union had a great influence on the history and cultures of Europe and Asia.

In the light of the data collected about the Scythians, the study will examine the main factors of their unification, namely geographical, economic and cultural developments, rather than analyzing the cultural components separately in the formation process of the Scythian-Siberian Union.

Keywords: Scythian Union, Siberian World, Nomadism, Tribal Union.

Giriş

İskitler, Karadeniz bozkırlarından (Tuna nehrinin doğusundan) gnmzdeki Çin topraklarına (Sincan eyaleti) kadar olan coğrafyada, "İskitya" olarak bilinen bölgede yaşayan eski bir konargöçer topluluğudur. İskitya, bugün Kazakistan'ın Avrasya bozkırlarını, Sibirya, Ural, Volga, Rus bozkırlarını ve doğu Ukrayna'yı içine alan bölgedir. İskitler aynı zamanda tüm erken Avrasya konargöçer gruplarını belirtmek için kullanılmış bir addır.¹

Avrupa ve Rus tarihçilerin yaygın görüşüne göre, kavimler göçünden önce, Doğu Avrupa, Batı Sibirya, Kazakistan, Orta Asya, kısmen Anadolu, çoğunlukla İrani kabilelerin bulunduğu bir coğrafya olduğu düşünülmektedir.

Bunun sebebi ise XIX. yüzyıldan sonra yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Avrasya'nın geniş topraklarında sürekli ve düzenli şekilde yayılan kültürel oluşumların İskit Sibirya Dünyası kültürünün temelini oluşturduğu düşüncesidir. Araştırmacılar İskit kültürel–tarihi birliğinin temellerinin Bronz Çağı'nda atıldığını ayrıca Andronova kültürünün burada önemli etkisi olduğunu düşünmektedir.²

Andronova kültürü bozkırlar ve orman-bozkır kuşaklarında Yenisey Irmağı'ndan tüm Batı Sibirya'yı ve Kazakistan'ı içine alarak, Ural dağlarının batı eteklerine kadar yayılmıştır. Kuzeyde tayga kuşağı sınırlarına kadar, güneyde ise Tanrı Dağları (Tien-şan) ve Pamir dağlarını Türkistan çöllerini ve Ceyhun Nehri'nin sağ kıyısına kadar yayılmıştır.³

M II. bin yılların ortalarında Tobol-İrtiş ve Ural ardılı bölgesine orman-bozkır kuşağı bölgesine bozkır gruplarının ilerleyişi buradaki nüfusu tamamen etki altına almıřtır⁴. Andronova topluluğu mensubu olan bu bozkır grupların güçleri bölgeye yeni tip hayvancılık, metal

¹ İlhami Durmuş, *Eskiçağ Anadolu'sunda Türk İzlerine Dair Tespit ve neriler*, OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 1/2(2019),s.101-103.

² T.Troitskaya, A.Novikov, *Arheologiyeye Zapadno Sibirskoy Ravnini*,Sibirskoye Otdeleniye RAN,Novosibirsk 2004, s. 33.

³ M.F.Kosarev, Andronovskaya kultura, *"Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya"*, Cilt 1, Moskova 2005, s.741.

⁴ Konu hakkında bkz. Gülnara Ergan, Başlangıcından Geç Tunç Çağına Kadar Batı Sibirya Orman-Bozkırlarında Gçler ve İlk Nüfusun Oluşumu, *Journal of International Eastern European Studies*, Cilt: 5, 1(2023), s.36 -70.

işletmeciliği, ev mimarisi ve defin geleneklerini beraberinde getirmiştir⁵. Batı Sibiry'a'yı da etkileyen bu yeni kültür bölgede nüfusa gelişim açısından ivme kazandırmış, toplumu yeni bir mertebeye çıkartmıştır. Önceki dönemde bölgede bulunan ilkel toplumlar yerine, gelişmiş yeni maddi kültürü olan ve toplumlari bir araya getiren Andronova kültürü olmuştur.

Andronova kültürünün nerede ve ne zaman oluştuğu konusunda çeşitli fikirler olmasına rağmen bu konuda fikir birliğine varılamamıştır. Yirminci yüzyılın ortalarına doğru Andronova kültürü etnik aidiyet ve kültür kronolojisi hakkında temel görüşler ortaya atılmıştır⁶.

Kazakistan İrtiş civarında araştırmalar yapan ve Andronova kültürü bulgularının genetik aidiyeti ve gelişim süreci hakkında arkeolog Sergey Sergeyeviç Çernikov'un çalışmaları önem kazanmıştır. Ona göre Andronova kültürü geleneğinde maddi ve kültürel birikim Kazakistan'ın bozkır bölgesinde oluşmuş ve buradan Ural ardılı, Üst Ob nehri civarına, Yenisey ve Türkistan bölgelerine yayılmıştır. Buradaki toplum da ekonomik ve kültürel birikimlerini ilerleyen dönemlerde diğer kültürlerle etkileşim ve baskın çıkma sonucu farklı alanlarda yeni tip Andronova kültürlerini oluşturmuştur. İçine almış olduğu unsurlarla birlikte Andronova kültürünün bu şekilde gelişimi sağlanmıştır. Kültürün dağılış dönemi olan Geç Tunç Çağı'nda doğru (MÖ I. bin yılın başında) Andronova kültürü çatısı altında çeşitli Andronova tipi seramikler ortaya çıkmıştır⁷.

Ural ardılı bölgesi kuzeyinde yaşayan Ugorlarla ilgili araştırmalar yapan, ayrıca Mansi halkı alfabetini oluşturan etnografya ve antropoloji ile ilgilenen arkeolog V.N. Çernetsov, Ugorların Fedorova arkeolojik kültürü⁸ ile bağlantılı olduklarını düşünmüştür. Ugorların seramik

⁵ Olga Koroçkova, *Vzaimodeystviye Kultur v Epohu Pozdney Bronzi (Andronovskiye Drevnosti Tobolo İrtişya)*, Ural Devlet Üniversitesi Yayınları, Yekaterinburg 2010, s. 1-8.

⁶ A.A.Formozov, "K Voprosu o Proishojdenii Andronovskoy Kulturi", *KSİMK (Kratliye Soobşeniya o Dokladah i Polevih İssledovaniyah İnituta İstorii Materyalnoy Kulturi.* 39(1951),s. 3-18.

⁷ Sergey Çernikov, *Vostoçnyy Kazahstan v Epohu Bronzi, Materyali İssledovaniy po Arheologii*, SSCB İlimler Akademisi Yayınları , Moskova, Leningrad 1960, s. 110-115.

⁸ Ural dağlarının Doğu kısmı (Ural ardılı) Andronova kültürü sınıflandırmasını ve özelliklerini ortaya koyduktan sonra Andronova kültürünün yayılma alanın batı kısmı bulguların tümüne "Alakul" arkeolojik kültürü, doğu bölgelerinden bulgulara ise

desenleri ve Fedorova arkeolojik kültürü seramik desenleri birbirine çok benzediğinden yola çıkarak Andronova kültürünün kuzeydeki Fedorova etabını oluşturan eski Proto Ugorlar olduğu, güney bölgelerinde bulunan Andronova kültürün Alakul etabının ise İranî kavimler ile akraba olduğu ve “Srubnaya” kültürünü (Dinyeper ve Ural nehirleri arasında yayılmış olan kültür) oluşturduğu öne sürülmüştür⁹. Çernetsov’un savunmuş olduğu bu teori bilim dünyasında kabul görmediği gibi Andronova topluluğu Fedorova etabının yayılma alanının Ural ardılı bölgesi ile sınırlı olmadığı, çok daha geniş alanlara yayılmış bir kültür olduğu ifade edilmiştir. Fedorova arkeolojik kültürü seramiklerinde rastlanan desenler sadece Ugorlar’a ait bir desenleme şekli değildir, benzer desenlere Kazak, Kırgız, Yakutlarda da rastlandığı dile getirilmiştir. Ayrıca Ugor halklarının defin gelenekleri Fedorova arkeolojik kültürü gelenekleri ile farklıdır. Fedorova arkeolojik kültürü bulunduğu Sibiryâ’nın batısında Hind-İran kökenli birkaç toponim (yer adları) bulunmuş olsa da Ugorların doğu ve güney bölgelerinde Ugor diline ait yer adlarına hiç rastlanmamıştır¹⁰.

Uzmanlık alanı Uralların kuzey bölgesi Eneolit ve Tunç Çağı olan arkeolog, tarihçi Vladimir Stokolos, Andronova kültürünün oluşum ve yayılma süreçlerini araştırma sonucu, Andronova topluluğun Fedorova etabının Sibiryâ’da oluştuğunu ve zamanla, yaklaşık MÖ XIII. yüzyılında Urallara göç ettiklerini düşünmüştür. Fedorova arkeolojik kültürü mensupları Ural bölgesine geldiklerinde “Abaşevo” ve “Zamarayevo” arkeolojik kültürleriyle yan yana yaşadığını zaman içinde onlardan

“Fedorova” arkeolojik kültürü adını vermiştir. 1950 yıllarında bilim dünyası Andronova kültürünü iki kültüre ayırmanın hata olduğunu ayrıca Alakul ve Fedorova kültürleri Andronova kültürünün birer etap olduğu ve terim olarak uygun olabileceğini düşünmüşler. Andronova kültür topluluğun Fedorova etabı bundan sonra Minusinsk havzası için kullanılmaya başlanılmıştır.

Mihail Kosarev, “O Kulturah Andronovskogo Vremeni v Zapadnoy Sibiri”, *Sovetskaya Arheologiya*, 2(1965),s. 242,246.

⁹ Ludmila Kitova, Ludmila Çindina ve Valeriy Çernetsov, “Put v Nauku i Metodologo-Etnograficeskoe Naslediye, Materyalı XVII Mejdnarodnoy Zapadnosibirskoy Arheologo-Etnograficeskoy Konferentsii, Vostok i Zapad: Problemy Sinhronizatsii Etnokulturnih Vzaimodeystviy”, *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, Cilt 4, 42(2016),s.5-9.

¹⁰Natalya Çlenova, “Arheologiceskiye Materyalı k Voprosu ob İrantsah Doskifskoy Epohi i İndoiransah” *Sovetskaya Arheologiya*, 1(1984),s. 88-98.

etkilenmiş olduğunu düşünmüştür. Fakat Stokolos'un öne sürmüş olduğu fikir, arkeoloji kültürlerinin kronolojik geliş ve oluşum sürecine uymamaktadır. Abaşevo kültürü Urallara gelişi kabul edilen tarihin MÖ XVI-XIV. yüzyıllar olduğu bilinmektedir¹¹. Stokolos'un öne sürmüş olduğu tezin alt yapı çalışmasından yoksun bir tez olduğu görülmüştür. Stokolos ayrıca Andronova kültürünün Fedorova etabının diğer kültürlerden hangi yönlerden etkilendiğini açıklamamış ve Alakul-Fedorova etaplarını karşılaştırıp Andronova kültür topluluğunda yerini belirlememiştir. Stokolos'un çalışması, fikir niteliği taşıması ile birlikte Sibiry uzmanları tarafından kabul görmemiştir.

Andronova kültürü uzmanı ve Ural ardılı bölgesi konusunda ciddi çalışmaları olan Tunç Dönemi'nde Güney Urallar için "Şehirler Ülkesi" terimini ilk kez kullanan Genadiy Zdanoviç, Ural ardılı bölgesinde Adronova kültürünün oluşum sürecinde "Sintaşta"¹² ve "Petrovskaya"¹³ kültürleri ile genetik bağı olduğunu savunmuştur. Ural ardılı bölgesinde Andronova kültürünün içinde hem yerel kültürlerin, hem de batıdaki Abaşevo ve Erken Srubnaya kültürleri ile güneydeki tarımla uğraşan toplulukların yer aldığını düşünmüştür¹⁴.

Güney Urallar ve Tobol civarında oluşan Tunç Dönemi ve Andronova kültürü uzmanı arkeolog Tamila Potemkina, orman-bozkır kuşağındaki Alakul arkeolojik kültürü Yeni Taş Devri'nde, Erken Tunç kabilelerin ve Abaşevo, Poltavkinskoy, Erken Srubnaya ve "Mnogovalikovoy" (Andronova kültürün batısında bulunan kültürler) kültürlerinin birbiriyle iletişim sonucu ortaya çıktığını düşünmüştür. Alakul arkeolojik kültürü oluşum yeri Ural ardılı orman ve orman-bozkır bölgeleri olduğunu savunmuştur¹⁵. Fakat Alakul kültürünü dar bir alan içinde

¹¹ Vladimir Stokolos, *Kultura Naslediya Bronzovogo Veka Ujynogo Zauralya (Hronologii i Pereodizatsiya)*, Nauka, Moskova 1972, s.285,286.

¹²Genadiy Zdanoviç, "Strana Gorodov"-Ukreplenniye Poseleniya Epohi Bronzi XVIII-XVII v.do Naşey Eri na Ujynom Urale, *Arkayım: İssledovaniya. Poiski. Otkritiya*, Kamenniy Poyas Yayınevi, Çelyabinsk 1995, s. 54-62.

¹³Genadiy Zdanoviç, *Bronzoviy Vek Stepnoy Polosi Uralo İrtişskogo Mejdureçya*, Başkurdistan Üniversitesi Yayınları, Çelayabinsk 1983,s.48-68.

¹⁴Genadiy Zdanoviç, *Bronzoviy Vek Uralo-Kazahstanskih Stepey*, Uralskiy Üniversitet Yayınları, Sverdlovsk 1988, s. 139.

¹⁵T. Potemkina, *Bronzoviy Vek Lesostepnogo Pritobolya*, Nauka, Moskova 1985, s. 341-342

değerlendirmesi, bilim dünyasının sert tepkisi ile karşılaşmıştır¹⁶. Ek olarak Potemkina'nın, Fedorova arkeolojik kültürünü Ugorlarla, Alakul arkeolojik kültürünü ise İranî kavimlerle ilişkilendirmesi aslında Andronova Kültür Topluluğu Andronova kültürü tek toplumu olmaktan çıkarmış Andronova kültürü iki farklı kültür olarak görmüştür. Potemkina tarafından Alakul arkeolojik kültürünü Andronova kültüründen ayrı görme çabaları sonuç getirmemiştir.

Sibirya arkeoloji ve kültürünü araştıran ayrıca Hint-İran konularında uzman olan arkeolog Yelena Kuzmina, Fedorova kültürünün, Merkez ve Doğu Kazakistan bölgesinde yerel Erken Taş Devri kültürleri üzerinde oluştuğunu düşünmüştür. Alakul arkeolojik kültürünün ise büyük ölçüde (bölgenin bir önceki etabı) Petrovskaya kültüründen etkilendiğini ayrıca oluşum sürecinde Abaşevo ve Mnogetherlikovoy kültür geleneklerini de içine aldığı düşünmüştür¹⁷. Benzer bakış açısı Tobol-İrtiş nehirlerin arasında Tunç Dönemi'nde tarihi ve kültürel gelişmeleri araştıran Aleksander Tkaçev tarafından da yapılmıştır. Ona göre Fedorova arkeolojik kültürünün Doğu Kazakistan'daki "Kanay" arkeolojik kültürü üzerine oluştuğu aynı zamanda Erken Alakul arkeolojik kültürünün de "Nurtaykaya" kültür tipi üzerine, onun da ("Nurtaykaya" kültür tipi) Yamno-Afanasyevo etkisi olan yerel yeni taş devri ve Erken Tunç Devri kültürleri üzerine oluştuğu fikrini savunmuştur¹⁸.

S.Grigoryev, Andronova kültürü mensuplarının konargöçer toplum olduklarını ve Batı Asya'dan çıkarak (MÖ II. bin yılda) İran ve Türkistan'ı kat ederek Doğu Kazakistan ve Güney Sibirya'ya geldiklerini düşünmüştür. Alakul kültürü için Aral gölü ve civarında Sintaşa, Abaşevskaya ve kısmen "Poltavkinskaya" arkeolojik kültürlerini içine almıştır. Ayrıca Sintaşa arkeolojik kültürü Güney Ural ardılı bölgesine Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgeleri üzerinden ulaştıklarını düşünmüştür¹⁹.

¹⁶ Zdanoviç, *Bronzoviy Vek*, s. 64,65.

¹⁷E.Kuzmina, *Otkuda Prişli İndoarii?*, Rossiyskiy İnstitut Kulturologii RAN Yayınları, Moskova 1994, s.464.

¹⁸Aleksandr Tkaçev, *Voprosi Periodizatsii Arheologičeskih Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazahstana*, Karaganda Üniversitesi Yayınları, Karaganda 1987, s. 25-35.

¹⁹S.Grigoryev, *Drevniye İndoyevropeytsi. Opit İstoričeskoj Rekonstruksii*, Ural Bölümü İlimler Akademisi yayınları, Çelyabinsk 1999, s.145, 243-247.

Andronova kültürü topluluğunun İranî ya da Hind-İranî kavim olduğu konusunda tezi İranist bilim adamları İ.M.Dyakonov ve M.M Dyakonov²⁰ öne sürdükleri teori bilim dünyası tarafından kabul edilmiştir. Aslında İranî teori hiçbir zaman etraflı ve detaylı bir şekilde araştırma ve sağlam argümanlara dayandırılmasa da Andronova kültürünün Hind-İranî kavim tarafından oluşturulduğu kabul edilerek bu yönde birçok araştırma yapılmıştır.²¹

Bilim dünyası yaklaşık son bir asır boyunca Andronova kültürünün yayılmış olduğu coğrafyanın seçili bölgelerinde, oldukça dar bir alanda yerel köken arayışına yönelik araştırmalar yapmış ve bunun yanında Andronova kültürünün oluşum sürecinde Hint-İranî kavimlerin etkili olduğunu düşünmüşlerdir.

Andronova kültürünün yerli köken arayışı, Ural ardılı bölgesi yerli Eneolit ve Erken Tunç Çağ kültürleriyle iletişimden doğan ve sonradan Andronova kültüründe de yer aldığı fikrine dayanmaktadır. Fakat yerel kültürlerin özelliklerine Andronova kültürünün yayıldığı diğer coğrafyalarda da rastlanmamıştır. Hint-İranî teorisi ise dilbilimcilerin verilerine göre Hint-İranî kavimlerinin oluş coğrafyasının²² Andronova kültürü ile farklı ve çok uzak mesafelerde olduğu, Andronova kültürünün yerel genetik platformuna sahip olduğu ve baskın düşünülen yerli kültürlerin Andronova kültürü içinde eriyip gittiği düşünülmüştür. Bu da bu teorinin asılsız olduğunu somut verilere dayanmadığını göstermektedir. Andronova kültürünün yayılmış olduğu coğrafyada Geç Tunç Dönemi kültürlerinin maddi kültürü Andronova kültürü üzerinde kurulduğu ve bölgenin Geç Tunç Devri kültürlerin Andronova kültürünün bir şekilde devamı olup, temellerinde Andronova kültürünün bulunduğu bilinmektedir²³.

Andronova kültürü ile ilgili yapılan araştırmalarda en çok Batı Sibirya'nın kuzeybatı bölgelerine ağırlık vererek Andronova kültürünün

²⁰İ.M.Dyakonov, *İstoriya Midii*, Moskova/Leningrad,1956; M.M.Dyakonov ,*Oçerk İstorii Drevnego İrana*, 1961.

²¹Kuzmina, *Otkuda Prişli*, s.13-34.

²²K. Smirnov, E.Kuzmina, *Proishojdeniye İndoyevrapeytsev v Svete noveşih Arheologičeskih Otkritiy*, Nauka, Moskova 1977, s. 6.

²³M. Kosarev, *Androidniye Kulturi Zauralya i Zapadnoy Sibiri*, Başkurdistan Üniversitesi Yayınları, Çelyabinsk 1993, s.3-7.

kökenlerini Hint-İranî kavimlerine dayandırmaya ısrarla devam edilmiştir. Tüm kültüre dayatılan zorlama araştırmalar hem etik hem bilimsel açıdan doğru olmasa da teoriyi destekleyici binlerce çalışma yapılmıştır. Ayrıca Andronova kültürünün etnik aidiyetinin tespit edilmesi için ilerde yapılacak birçok çalışmanın objektif ve doğru olması açısından araştırmaların kültürün hem doğu hem batı bölgelerinde bulguların değerlendirilmesi gerektiği, diğer kültürlerle bağlantısı ve etkisi açısından büyük önem taşımaktadır.

İskit kültürü oluşum sürecinde Andronova Kültürünün etkisi olduğu düşüncesi bilim dünyası tarafından kabul edildiğinden beri İskitlerin kökenlerini Hint-Avrupa halklarına dayandırmak bir gelenek haline gelmiştir. İskitlerin etnik oluşu araştırmaları genelde sadece Hint-Avrupa dillerine dayanarak yapılmaktadır. Avrupa bilim dünyası, Doğu Avrupa, Batı Sibirya, Türkistan ve kısmen Anadolu'daki eski nüfusun İranî kavimler olduklarını "kanıtlamak" için inanılmaz çaba sarf etmiş, ayrıca daha eski dönemlerde yapılan tüm araştırmaları reddetmişlerdir. İskit-Sarmat dünyasının İranî kavim olduklarını göstermek için tüm bilim dünyası teşvik edilerek bu yönde birçok çalışma yapılmıştır.²⁴

İlk yazılı kayıtlarda İskitler Türkler olarak tanımlanmaktadır. Başta Antik dönem tarihçileri, Bizans kayıtları ve XVIII. yüzyıldan sonra Rus araştırmacılar tarafından yapılan ilk arkeolojik veriler İskitlerle ilgili önemli bilgiler vermektedir.

Antik Dönem Tarihçilerinin İskitler Hakkında Verdikleri Bilgiler

Antik Yunan tarihçilerin Yunan halkı olmayan toplumlara karşı daima merak konusu olmuştur. Özellikle İskitlere karşı merakı, onlarla iletişim sonucu, hayat tarzı, oluş süreçleri ve toplumun genel özellikleri hakkında zaman içinde bilgi birikimi oluşturulmuştur.

Antik Yunan edebiyat geleneğinde konargöçer halkların oluş sürecini hakkında çoğu zaman Yunan mitolojik geleneğine dayanmaktadır. Herodotos'un tarihinde de İskitlerin etnik oluş efsanesi²⁵ Yunan mitoloji

²⁴ Mirfatih Zakiyev, *Tatarı: Problemi İstorii i Yazıka*, Tataristan İlimler Akademisi Yayınları, Kazan 1995, s.27.

²⁵ Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973, s. 256-258.

geleneğine dayandırılmakla birlikte²⁶ tarih sahnesine uzak yerlerden Asya'dan geldikleri anlatılmaktadır.²⁷

Herodotos gibi antik tarihçiler konargöçerlerle ilgili sınırlı bilgilere sahip olsalar da İskitlerin bulunduğu coğrafi konum, ortam ve doğasıyla ilgili net bilgiler vermektedir. Herodotos İskitya'nın düzlük üzerinde bol ot ve suların bulunduğu bir yer olduğunu yazmaktadır.²⁸ İskitlerin hayat tarzı ile ilgili şu bilgiler vermektedir: *"İskitler kendilerinden sonra ne şehirler ne de kaleler bırakmışlar, İskitler atlı okçulardır, evlerini (çadırlarını) yanlarında götürmektedirler. Geçim kaynağı hayvancılıktır tarım yapmamaktadırlar, tekerlekler üzerinde evleri bulunmaktadır."*²⁹ Herodotos *"İskit erkekleri günün çoğunu at üzerinde geçirirken, çocuklar ve kadınlar tekerlekli evlerin içinde zamanlarını geçirirlerdi"*³⁰ şeklinde bahsetmektedir.

Herodotos İskitlerin Karadeniz civarına nasıl geldikleri hakkındaki süreci de³¹ anlatmaktadır. Bu süreç, ilgili paragrafta *"Masagetler³² tarafından kovulan Asya konargöçer İskitler Araks nehrini geçerek Kimmerlerin topraklarına gitmişler"* (şimdilerde İskitler burada bulunmaktadır, daha önceleri bu topraklar Kimmerlerin topraklarıydı)³³ Bir sonraki paragrafta, *"...tüm bu kabileler Arimaspesler'den başlayarak her zaman komşularına saldırmışlardır. Arimaspesler, İssedonosları yurtlarından atmışlardı. İssedonoslar da*

²⁶ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 254-255.

²⁷ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 253-256.

²⁸ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 259-260.

²⁹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 268-269.

³⁰ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 293.

³¹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 253-257.

³² Herodotos, Masagetlerin başta Aral gölü ve Hazar denizi arasında olmak üzere çok daha geniş coğrafyada buldukları, hayvancılıkla uğraştıkları bahsetmektedir. Tüm maddi ve manevi kültürleri, inanç sistemi ve yaşayış tarzları onların Asyalı konargöçer topluluk olduklarını düşünmüştür. Asya İskitleri yenerek onları Kimmerlerin bulunduğu bölgeye çekildiği yazmaktadır. Herodotos Masagetler, İskitlerin bir kabilesi olduğunu düşünmüştür.

Zeki Velidi Togan, "Sakalar (IV)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 23 (1987), s.23, 30-34.

A.İ.Dovatur, D.P.Kalistrov, İ.A.Şişova, *Narodı Naşey Stranı v İstorii Geredota*, Nauka, Moskva 1982, s.85. Konu hakkında bkz. İlhami Durmuş, "Masagetler", *Bilig* 3, (1996), s.86-91.

³³ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 256.

Skyth'leri yurtlarından atmışlardı; Skyth'ler Notos Denizi kıyılarında oturan Kimmerlerin üzerine saldırmışlar ve bölgeden atmışlar.”³⁴

Herodotos İskitlerin konargöçerlik şekli hakkında bilgi bırakmamıştır fakat göçlerin düzenli olmayıp kalabalık düzensiz göçler olduğunu düşünmüştür.³⁵ Konargöçerlerin belli bir düzen içinde buldukları bilgisini Dareios döneminde Persler ile yapılan savaşlar sürecinde İskitlerin düşmanın geleceği sırada İskitya bozkırlarda kuyular bulunduğu, kaynakları Pers saldırısı sırasında doldurulduğu³⁶ ayrıca buralarda İskitlerin atalarının mezarları³⁷ bulunduğu bilgisini vermektedir. İskitlerin bulunduğu topraklarda kurulu evler ve kaleler olmasa da atalarının mezarlarının ve bu toprakların İskitler için önemi kısa bir paragrafta şöyle anlatılmaktadır:

“Skyth kralı İdanthyrsos, “İranlı, işte benim kanaatim: Beni hiç kimse ne korkutabilir, ne de önünden kaçmaya zorlayabilir; sende de kaçtığım yok: Şimdiye kadar yapmış olduğum şey, barış zamanında da her zaman yaptığım şeydir. Neden hemen savaşa girmiyorum, onu da sana açıklayayım: Bizim ne kentimiz var, ne de bir tek dikili ağacımız ki, elden gitmesin ya da yakılıp yıkılmasın diye korkup hemen savaşa girelim; ama siz eğer ille de savaşmak istiyorsanız, bizim atalarımızın mezarları var; onları bulun, onlara el kaldırın, o zaman görürsünüz mezarlarımız için dövüşüyor muyuz, dövüşmüyor muyuz. Ama daha önce –ve keyfimiz istemediği sürece– sizinle savaşmayacağız. Bu konu bu kadar. Efendilik konusuna gelince, ben yalnız iki efendi tanıyorum; atam Zeus ve Skyth'lerin kraliçesi Hestia.³⁸ Ve bir de haraç olarak istediğin ekmek ve su yerine, sana layık olduğun şeyleri göndereceğim; mademki kendini benim efendim sayıyorsun, senin bu palavraya cevap olarak, ağla diyorum sana.”³⁹

³⁴ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 257.

³⁵ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 257-263.

³⁶ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 300.

³⁷ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s.276,286.

³⁸ Antik Yunanlı tarihçiler bahsettikleri halklar hakkında hem etnik oluşu hem o halkların inançları ile ilgili muhtemelen metin akışı ve kendi okuru için anlaşılır olması açısından Yunan mitolojik karakterleri kullanmışlardır. Örneğin Gök Tanrı'nın Yunan mitolojisindeki karşılığı Zeus'tur ya da kraliçe Hestia (aile, ocak, ev hayatında önemli yeri olan Tanrıca) Umay ana olma ihtimali yüksektir.

³⁹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 295-296.

Diğer bir antik tarihçi, MÖ 64 - MS 24 yılları arasında yaşamış olan coğrafyacı Strabon'dur. On yedi ciltlik "Geographika" adlı eserin yazarı Strabon "Coğrafyayı anlayabilmek için geometri ve astronominin iyi bilinmesi gerektiği. Bu ilimleri bilmeden ne ülkelerin geometrik şekillerini ve de iklimlerini ya da diğer benzer kavramları anlamak mümkün değildir" şeklinde yorum getirmiştir. Kitabında sık sık kendinden önce yazarları eleştiri oklarına tutsa da Homeros'un yazdıklarını (MÖ. IX yüzyıl) ve kendi aldığı notları karşılaştırmaktadır. Eleştirdiği kendinden önceki yazarların bazı fragmanlarını paylaşan Strabon, bir kısım notlarında İskitlerle ilgili vahşi bir toplum olduklarını, çok insan öldürdüklerini, sadece et ile beslendikleri ve öldürdükleri insanların kafataslarından kadeh yaptıklarını yazarken bazı notlarda ise İskitlerin hayvan beslediklerini, hayvanın süt ve etinden faydalandıklarını ayrıca Zeus tanrısının (gök Tanrı) onlardan çok memnun olduğunu kaydetmişlerdir. Ayrıca çok naif ve doğaları bozulmamış toplum olduklarını bahsetmektedir. Bu toplum denize yaklaştıkça deniz yoluyla gelenler onların doğasını bozarak ticarete ve insanları kandırmaya alıştırmışlardır.⁴⁰

Strabon kendi gördüklerini ise şöyle anlatır: *Doğu Avrupa'nın bazı kısımlarında inanılmaz soğuk kışların olduğu ve bu bölgenin güneyinde Sarmatlar ve İskitlerin bulunduğu, onların ülkelerinin doğu İskitlere kadar uzandığı bilinmektedir.*⁴¹

*"Konargöçer İskitler "çadır halkıdır", hayvancılıkla uğraşır, süt, peynir ve kıymızdan yaptıkları peynirle besleniyorlar, birikim yapmamaktadırlar ve alış veriş değiş tokuş vasıtasıyla yapmaktadırlar."*⁴²

*"Hayvanları daima otu bol olan yerlerde otlatmaktadırlar, tüm bu ülke güneyde bulunan denizlere kadar soğuk kışlar geçirmektedirler. Ülke nüfusu düzlüklerde yaşamalarına rağmen kışlar soğuk geçer. Atların boyları alçak, koyunlar ise iri, bakır kapacak soğuktan çatlamaktadır, çanakların içinde bulunan yemekler donmaktadır".*⁴³

⁴⁰ Strabon, "Geographika", Nauka, Moskova 1964, s. 277-280.

⁴¹ Strabon, "Geographika", s. 80.

⁴² Strabon, "Geographika", s. 275.

⁴³ Strabon, "Geographika", s. 280-281.

*“İskit ve Sarmat kabileleri atları evcilleştirip onların daha itaatkâr olması için eğitiyorlar. Atların cinsi boyu alçak olmasına rağmen çok hırçındırlar”.*⁴⁴

*“Asya’nın ikinci kısmı Hazar denizi sınırlarında başlamaktadır. Hazar denizine girildiğinde sağında İskitler ve Sarmatlar bulunmaktadır ve genelde bu toplumların tamamı konargöçerdirler. Hazar denizinin solunda ise doğu İskitler bulunmaktadır ve onlar da konargöçerdirler...”*⁴⁵

Strabon Kırım ile ilgili bilgi verirken iki tip halktan bahsetmektedir *“İlki tarımla uğraşan diğeri ise konargöçer İskitlerden olup, ekşi süt (yoğurt) ve et tüketmektedirler”* şeklinde bahsetmektedir. Anlatımda ayrıca konargöçerlerin başıboş silahlı soyguncu, haydut olmadıklarını daha çok savaşçı ve mert bir halk olduğu bahsetmektedir. Arazileri ele geçirdikten sonra bu toprakları isteyenlere vererek vergi almaktadırlar. İskitlerin arazisinde oturup, vergi vermek istemeyenlerle de savaşıyorlar⁴⁶ şeklinde bahsetmektedir.

Antik dönemde yazar ve hekim olan Hippokrates (MÖ 460. - MÖ 370.) *“Hava, su ve yer hakkında bilgiler”* adlı eserinde İskitler örneğini kullanarak iklimin insanın fiziksel yapısı üzerindeki etkisini gösterdiği, etnografik ve antropolojik nitelikte birçok bilgi vermektedir. İskitlerle ilgili özetle şöyle demektedir: *“İskitler kendi aralarında benziyorlar fakat başka halklardan farklıdırlar. İskit kadınları at üzerinde hareket ederek ok ve yay kullanmaktadırlar. İskit genç kızları savaşa katılıyor, evlilik çağına geldiklerinde ise üç düşman öldürdükten sonra evlenebiliyorlar. Evli kadınlar sadece savaş halinde iken ata biniyorlar. Onların sağ göğsü yoktur. Kız çocukları henüz küçük çocukken anneleri sağ göğsüne ateşte kızdırılmış bakır aletle bastırarak, göğsün büyümesini engel olmaktadır.*

İskitlerin buldukları yerler ağaçsızdır, dümdüz alandır (Hippokrates burayı “İskit çölü” olarak adlandırmaktadır). İskitler konargöçerler ve çadırlarda yaşamaktadırlar. Çadırları tekerleklidir, küçük olanlar dört tekerlekli ve büyük olan çadırlar ise altı tekerleklidir. Çadırların etrafı

⁴⁴ Strabon, *“Geographika”*,s. 285.

⁴⁵ Strabon, *“Geographika”* s. 480.

⁴⁶ Strabon, *“Geographika”*,s.280, 282-284.

keçe ile kaplıdır. Çadırlar yağmur suyu, kar suyu ve rüzgâr geçirmeyen yapısı vardır. Evlerini taşımak için boynuzu olmayan iki ya da üç çift öküz yardımı ile yapmaktadırlar. Öküzlerin boynuzları soğuktan olmamaktadır.

İskitler, hayvan sürülerini bol ot bulunan yerlerde otlatmaktadırlar. Bir yerde otlar azalınca başka bir yere göç etmektedirler. İskitler haşlanmış et yiyorlar, hayvan sütünü ve süttten yapılan appak adında peynir tüketmektedirler. İskit yaşayış düzeni bu şekildedir”.⁴⁷

Bizans Tarihçilerinin İskitler Hakkında Verdikleri Bilgiler

Bizans döneminde tarihçilerin konargöçer toplumları daha yakından tanıma fırsatı yakalayıp, konargöçerlere bakış açılarının değiştiği anlaşılıyor. Bizans kaynaklarından İskitlerle ilgili giyim kuşam, gelenekler ve günlük yaşam tarzları hakkında daha ayrıntılı bilgilere rastlıyoruz. Bunun en önemli sebeplerinden birinin özellikle MS IV. yüzyıldan sonra Bizans arazisinde Hunların baskısı ve sonraki dönemlerinde yeni Türk konargöçer grupların ortaya çıkmasıyla birlikte Bizans'ın bu toplumları daha yakından tanıma ve iletişim kurma ihtiyacı olduğu düşünülmüştür.

Bizans'ın Justinianus ve Tiberius⁴⁸ (MS 565-581) dönemin politikaları hakkında bilgi veren Bizanslı Feofan, Bizanslıların Perslerle olan münasebetlerini kaleme almıştır. Feofan 566 yılına ait bilgilerde Justinian ile Pers hükümdarı Hozroy arasında antlaşma metni hikâyesinin bir kısmında şu bilgilere yer vermektedir:

“Don nehri doğusunda Türkler bulunmaktadırlar. Onlar daha önceden “Massaget” olarak adlandırılmaktadırlar. Persler kendi dilinde onlara “Kermihion” adını vermektedirler. Onlar Bizans imparatoru Justinyan’a hediyeler ve elçilerini göndererek (568 yılı) imparatorun Avarları kabul etmemesi için ricada bulunmuşlar. İmparator hediyeleri kabul ederek elçilerle birlikte karşılıklı hediye göndermiştir. Daha sonra

⁴⁷ V.V.Latışev, “İzvestiya Drevnih Pisateley Greçeskih i Latinskih O Skifii i Kavkaze”, I.Cilt, St-Petersburg, 1890,s.59-60.

⁴⁸ II. Justinus Latince adı: Flavius Iustinus (Iunior) Augustus (d. yak. 520 - ö. 5 Ekim 578) 565 ile 578 yılları arasında Jüstinyen Hanedanı üyesi olarak 574-578 döneminde II. Tiberius ile Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu imparatoru olmuştur. Gregory, Timothy E, Bizans Tarihi. çev. Esra Ermert. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2022 s. 55.

Avarlar geldiklerinde barış ve Pannonya'ya yerleşmek için izin istemeye geldiklerinde Türklere söz verdiği üzere Avarları geri çevirmiştir”⁴⁹

I. Justinianus döneminde (yaklaşık MS 536 - 582 yılları) “Justinianus’un imparatorluğu üzerine” 5 ciltlik kitabın yazarı Agathias, Bizans İmparatorluğu’nun en önemli kaynaklarından biri sayılan⁵⁰ ve tarihi olaylardan ziyade coğrafi bilgileri aktaran Agathias; “*Hunlar Azak denizinin doğusunda bulunan bir millettir. Azak denizinin kuzeyinde diğer barbarlar bulunmaktadır. Tüm bu halklar Hunlar ya da İskitler olarak adlandırılmaktadır. Diğer kabileler Kotrigurlar, Utigurlar, Ultizurlar ve Vurugundlar adlandırılmaktadır*”. Bu kabileler, efsaneye göre bir geyik tarafından onlara yol gösterilerek batıya gelmeleri sağlanmıştır. Agathias, Azak denizi ve civarında bulunan Hunlarla ilgili bilgi verirken onlardan İskitler şeklinde bahsetmektedir.⁵¹

MS VI. yüzyılın ortalarında İstanbul’da doğmuş olan Bizanslı tarihçi Menandros (lakabı Protektor)⁵² İskitler hakkında (eski adı “İskit” olan notunu düşerek) Türkler’in Bizans İmparatoru Justinianos’a barış antlaşması yapmak için elçi gönderdiklerini yazmıştır. Anlaşma sırasında barbarca konuşan (Barbarca Türkçe) bu tüm İskitlerin kabilesi Türklerin gönderdikleri elçi heyeti toplam 106 kişi olduklarını yazmaktadır⁵³.

Bizans İmparatoru I. Anastasius döneminde yaşamış Yunanlı tarihçi Zosimus ise (MS V. yüzyılın ikinci yarısı) “*Istros nehri (Tuna nehri) üst kısımlarda bulunan İskitlere barbar kabileler saldırmıştır. Bu daha önce*

⁴⁹ Vizantiyskiye İstoriki: Deksiip, Evnapiy, Olimpiodor, Malh, Petr Petritsiy, Menandr, Kandid, Nonnas i Feofan Vizantiyets. Çev. Spiridon Destunis, Leonid Demis yayınevi, St-Petersburg 1884, s.81,385.

⁵⁰ Rossiyskaya İstoricheskiye Ensiklopediya, P.V.Kuzenko, Olma Medya Grup, Moskova 2015 “Agathias” maddesi.

⁵¹ Vizantiyskiye İstoriki: Deksiip, s.373.

⁵² Lakabı “Protektor” olan Bizanslı tarihçi Menandros, Agathias’ın başlatmış olduğu ve 552-558 yılları kapsayan “I. Justinianus hükümdarlığı” kitabını tamamlamıştır. Akabinde 558-582 yılları arasında Bizans İmparatoru Mauricius hakkında “Tarih” kitabını kaleme almıştır. Menandros’un çalışmalarını devralan Teofilakt Simokatta olmuştur. Simokatta İmparator Heraklios döneminde yaşamış ve Türklerin yazısı ile ilgili ilk bilgileri vermiştir. I. Justinianus’a göre gönderilen tecrübeli bir diplomattı, Sogdlu Maniah, kağan tarafından “İskit Yazısı” ile yazılmış mektubundan bahsetmektedir.

Vizantiyskiye İstoriki: Deksiip, s.375.

⁵³ Vizantiyskiye İstoriki: Deksiip, s.374-37.

*duymadığımız kabilenin adı “Unni” (Hunlar) muhtemelen “Çar” İskitler olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Onlar hiç attan inmeyen ve yaya olarak kavgaları bilmeyen sadece at üzerinde savaşan bir topluluktur. Tuna civarına kadınlar ve çocukları ile birlikte geldiler, hayatlarının tamamı at üzerinde geçen, yani at üzerinde savaşan ve uyuyan bir halktır. Onlar at üzerinden okları ile Istros civarında bulunan tüm İskitleri öldürüp onların ev ve eşyalarını bırakıp Istros nehrinin diğer yakasına kaçmaya zorlamışlardır*⁵⁴ şeklinde kaleme almıştır.

Filistin kökenli Bizanslı tarihçi olan Prokopios, İmparator I. Justinianus döneminde yapılan savaşlarda General Belisarius'a eşlik etmiş ve VI. yüzyılın en önemli tarihçisi olmuştur. Prokopios İskitlerin “Amazonlar” kabilesi Hun ve Sabirlerden oluştuğunu yazmıştır⁵⁵. Devamında “*Don nehri ile Azak Denizi civarında daha önce burada yaşayan halka” Kimmerliler” denilmekteydi şu anda ise adları “Utigurlar” adı ile anılmaktadırlar. “Saginlar” halkı sonrası Hunlar bulunmaktadır. Buldukları yer “Evisya”dır. Don nehri ile Azak denizinin civarında barbarlar bulunmaktadır*⁵⁶.

VII. yüzyılın başlarındaki bir Bizans tarihçisi olan Teofilakt Simokatta sekiz ciltlik kitabında, İmparator Mauricius döneminin tarihi olaylarını kaleme almıştır. Simokatta doğuda bulunan İskitlerin Türkler olduklarını yazmıştır. “*Pers hükümdarı Hüsrev “Ktesifoi” şehrinden kovulduktan sonra Dicle Nehri (Tigris) geçerek bir kısım yardımcıları ona İskitlere (yazarın da açıklamasına göre “Bizim bildiğimiz Türkler”) sığınmasının en doğru yol olduğunu tavsiye etmişler*⁵⁷ şeklinde not alınmıştır.

VIII. yüzyılda Bizans tarih yazıcılığı, kayıt geleneği bir önceki dönemlere göre oldukça zayıflamıştır. Zira Bizans'ın batıda yürüttüğü savaşlar yüzünden doğuda maddi manevi kaynakların azalması sonucu edebi ve sanatsal faaliyetler durma noktasına gelmiştir. Buna rağmen bu dönemde tarih açısından önemli sayılacak iki önemli eser günümüze

⁵⁴ Latışev, *İzvestiya Drevnih* s.800.

⁵⁵ Prokopios Kesariyskiy, *İstoriya Voin Rimlyan s Persami, Vandalami i Gotmi*, İmp Adına Yayın evi, St-Petersburg 1876, s.381.

⁵⁶ Kesariyskiy, *İstoriya Voin*, s. 382, 384,385.

⁵⁷ Teofilakt Simokatta, *İstoriya*, çev. S.İ.Kandratyeva, SSCB İlimler Akademisi, Moskova 1957, s.105-106.

gelmiştir. Bizans vakanüvislerin Theofanis “Khronographia” ve Nikiforos (patrik) “Breviariy” kroniğidir.⁵⁸

III. Leo döneminde Bizans-Arap savaşlarının başarıyla sonuçlanmasının akabinde Leo'nun Hazarlara diplomatik ziyareti ile dış politikada ivme kazanmıştır. Bizans ve Hazarların Kırım'da çıkarları çatışsa da VIII. yüzyıl boyunca ikisi arasında barışçıl politikalar yürütülmüştür. Theofanis kayıtlarında Bizans'ın 729 yılında Hazarlara elçi heyeti gönderdiği ve 732 yılında iki müttefik arasında, III. Leo'nun oğlu ile Hazar kağanın kızı Çiçek'in evlendikleri bilinmektedir.⁵⁹ Theofanis Hazarlardan bahsederken onları “İskitler” olarak tanımlamıştır. Hazar Kağanın kızı Çiçek Theofanis'in tabiri ile “Hazarların Augusta'sı” (Latince isim “*Tanrisal*”, “*Kutsal*”) Bizans'a geldikten sonra Hristiyanlığı kabul edip İrina adını almıştır.⁶⁰

İskitlerle ilgili Bizans tarihçileri ve daha geç dönem Rus ve Avrupa tarihçilerinin yaptıkları araştırmalar onların Türk olduklarını gösterir niteliktedir. XVIII. yüzyılda Ruslar tarafından düzenlenen Sibirya akademik araştırma seferleri süresince gün ışına çıkan arkeolojik bulgular ve çok sayıda yazılan çalışmalarda İskitler hep Türk olarak anılmıştır.

İskitlerin Kökeni Hakkında Ruslar Tarafından Yapılan Araştırmalar

Sibirya akademik araştırma seferleri sayesinde İskitlerle ilgili toplanan bilgi ve veri arşivi St-Petersburg'a kurulan “Kunstkamera”⁶¹ tarafından hem bilimsel hem sayı açısından geniş koleksiyonu toplanmıştır.⁶²

I. Petro'nun geliştirdiği devlet politikası “Rusya Araştırmaları” kapsamında yeni işgal edilmiş topraklar hakkında bilgiler toplaması için emri üzerine; Rusya'nın doğusunda bulunan toprakların doğası, nüfusu, ekonomileri hakkında bilgiler toplanarak nehirlerin, denizlerin ve

⁵⁸ İ.S.Çiçurov, *Vizantiyskiye İstoriçeskiye Soçineniya*, Nauka, Moskova 1980, s.14.

⁵⁹ Çiçurov, *Vizantiyskiye İstoriçeskiye*, s.12.

⁶⁰ Çiçurov, *Vizantiyskiye İstoriçeskiye*, s.68.

⁶¹ Rusya İmparatoru I. Petro tarafından oluşturulan ve 1727 yılında inşaatı tamamlanan, Rusya'nın ilk Antropoloji ve Etnografya müzesidir.

⁶² Z.Ya. Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy Sibiri do Naçala Russkoy Kolonizatsii*, Tomsk Üniversitesi Yayınevi, Tomsk 1960, s.163.

yolların bulunduğu coğrafi haritalar düzenlenmiştir. En çok ilgi, o ana kadar daha az araştırılmış fakat stratejik öneme sahip bölgelere önem verilmiştir. Bu bölgeler Sibiry ve Uzak Doğu bölgeleri olmuştur.

Petro'nun gönderdiği ilk akademik Sibiry keşif heyetinin ardından 1724 yılında "İlk Kamçatka Seferi" ve 1733-1743 yılları arasında İkinci Kamçatka ya da diğer adı ile "Büyük Kuzey Seferi" düzenlenmiştir. Diğer taraftan Sibiry'dan gelen arkeolojik veriler ışığında İskitleri araştırmak ve Rusların (Slavlarla ilgili) İskitlerle bağlarını gün ışığına çıkartmak amaçlanmıştır. Bunun için batılı bilim adamları Rusya'ya davet edilmiştir.

XVIII. yüzyılda Ruslar ve Slav tarihi ile ilgili bilgi toplanması için Avusturyalı bilim adamı Gottfried Leibniz Rusya'ya davet edilerek Slavlar ve Ruslar hakkında bilgi toplamaya başlamıştır. Leibniz araştırma sonrası hatıralarında Sarmatların Slavlar tarih sahnesine çıkmadan çok daha önce var olduklarını yazmıştır. Sarmatlar'ın tek kabile olmaktan çok Slav kökenli kabileleri içlerinde barındırılmış olabileceklerini ifade etmiştir⁶³.

1725 yılında Almanya'dan davet edilen ve 1726-1737 yılları arasında St. Petersburg Bilimler Akademisi'nde Sinolog, Yunan ve Roma eski eser uzmanı profesör Theophilus Siegfried Bayer İskitlerin Asya'dan göç ettiklerini, Slavlar'ın ise Rus coğrafyasının yerli halkı oldukları dolayısıyla İskitlerin Slav olma olasılığı olmadığını yazmıştır⁶⁴.

Rus tarihçisi V.N. Tatişev İskitler adı altında bir araya gelmiş birçok kabile ve milletin olduğunu düşünmüştür. Ona göre; "*Türkler, Moğollar, Sarmatlar ve belki Slavlar, Asya ve Avrupa'nın doğu ve kuzey bölgelerinde bulunan, daha önce İskit olarak anılan halklar, sonraki dönemde Avrupalılar onları Tatar olarak adlandırmışlar*"⁶⁵.

On iki ciltlik Rusya tarihini yazan ünlü Rus tarihçisi Nikolay Karamzin'a göre Herodotos'un zamanında Avrasya'da bulunan tüm halklara İskit ya da Sarmat şeklinde tek bir isim verilmiştir⁶⁶.

⁶³ G.V. Leybnits, *Sbornik Pisem i Materialov Leybnitsa, Otnasyaşihsya k Rossii i Petru Velikomu*, İmp. Adına İlimler Akademisi Yayınları, St-Petersburg 1873, s.211.

⁶⁴ A.A.Nehardt, *Skifskiy Rasskaz Geredota v Oteçestvennoy İstoriografii*, Nauka, Moskova 1982, s.12.

⁶⁵ V.N.Tatişev, *İstoriya Rossiyskaya*, Nauka, Moskova, Leningrad 1962, s.232-233.

⁶⁶ N.M.Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, Nauka, Moskova 1988, s.5-12.

XIX. yüzyılda İskitler hakkında araştırmalar daha da hız kazanarak Avrasya'nın eski tarihi ile ilgili araştırmalar farklı boyut kazandırmıştır. Birçok yabancı dilde yazılan eserin Rusçaya tercümesi sonucunda daha geniş araştırma sahası açılmıştır. Herodotos ve diğer Yunan tarihçilerin Avrasya ve halklarla ilgili verdikleri bilgileriyle XIX. yüzyılda yapılan arkeolojik bulgular karşılaştırmalı araştırmalar yapılmıştır.

Alman asıllı jeolog, hekim ve doğa bilimci olan Karl Eichwald, Rus İmparatorluğu'nda yapmış olduğu çalışmaların arasında 1838 yılında Herodotos'un tarihi ile daha geç dönemde Türkler, Moğollar, Fin ve Slav tarihi karşılaştırmalı incelemede bulunmuştur. Ona göre: *“Karadeniz kuzeyinden Çin sınırına kadar bulunan halkların tamamı İskit'tir”* sonucuna varmıştır.

Alman tarihçisi Barthold Georg Niebuhr XIX. yüzyılın ilk yarısında yaptığı araştırmalarda İskitler, Türklerin de içinde bulunduğu Moğol toplumu olduğunu düşünmüştür⁶⁷.

Alman Doğu Bilimcisi Karl Friedrich Neumann⁶⁸ 1855 yılında yazdığı *“Die Völker Des Südlichen Russlands in ihrer geschichtlichen Entwicklung”* eserinde İskitlerin Türk Sarmatların ise Slav kökenli olduklarını yazmıştır.

Ünlü Çek Slavist olan Pavel Jozef Šafarik 1848 yılında yayımladığı üç ciltlik *“Slavların Eski Tarihi”* kitabında Herodotos'un bahsettiği İskitlerin yaşadıkları bölgeyi ele alarak diğer Hint-Avrupa kabilelerine nazaran Slavların Avrupa'nın yerlileri olduklarını iddia etmiştir. Kitabında Slavların kendilerini hangi adla adlandırdıkları sorusunu sormaktadır. Šafarik, Slavlarla ilgili ilk bilgilerin MS IV. yüzyılın sonlarına doğru çıktığını belirtmektedir. Eski kayıtlarda Slavlar *“Vind”* ya da *“Vend”* adı altında geçmekle birlikte Slavlar kendilerini Sırp ya da Srb olarak adlandırmaktadırlar. Šafarik'e göre İskit topluluğu hem Türk hem Moğol kabileleri barındırmaktadır. İskitlerin giyim ve yaşam tarzları Türk ve

⁶⁷ Mirfatih Zakiyev, *Glubokiye Etničeskiye Kornı Türskih Narodov*, Türskaya Akademya Yayınları, Astana 2011, s. 245-247.

⁶⁸ Karl Friedrich Neumann, *Die Völkerdessüdlichen Russlands in ihrergeschichtlichen Entwicklung*, Leipzig 1855, s.188.

Moğol kabilelere çok benzediğinden bahsederek, Sarmatların ise Pers olduklarını düşünmüştür⁶⁹.

İskit tarihini araştıran ünlü Rus tarihçi Lev Andreevich Elnitsky hem arkeolojik hem yazılı kaynakları ele alarak İskitlerin mensup oldukları kültürün günümüzde Türk ve Moğol halklarında baskın olduğu tespitinde bulunurken, aynı kültürün etkisinin Slav ve Fin halklarda yüzeysel olduğunu yazmıştır. Elnitsky İskit kültüründe İranî etkisinin oldukça az olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: “*Kimmerler ve İskit kültüründe İranî elementlerin varlığını bu toplumların içinde bulunan bazı kabilelerin küçük kısmıyla ilgili olarak konuşulabileceğini düşünmekteyim*”.⁷⁰

XIX. yüzyılda İngiliz tarihçisi William Mitford “Yunan Tarihi”⁷¹ kitabında “*Dünyada bazı yerler vardır ki orada yaşayan halkların gelenek ve göreneklere diğer milletlerden farklıdır. Geçmişte bu halklara İskitler bugünlerde ise Tatarlar denmektedir*”. XIX. yüzyılda Batıda, “Tatarlar” adı altında tüm Müslüman Türkler anlaşılmaktaydı.

XIX. yüzyılda Rusya bilim dünyası Türkçe konuşan tüm halkları İskit olarak adlandırmıştır. Rusya İlimler Akademisi yayını olan Rusya Coğrafya Topluluğu Habercisi “Vestnik Ruskogo Geografiçeskogo Obşestva” 1854 yılı sayılı derginin ilk cildinde etnoloji ve filoloji bilim adamı Robert Gordon Latham “*Güncel araştırmalara dayanarak İskitlerin Türk olduklarına şüphe yoktur... Ayrıca, bunun için başka delillere lüzum yoktur*” şeklinde yazmıştır.⁷²

İlk defa 1837 yılında Alman tarihçi Johann Kaspar Zeuss İskit tarihinin yeni bir etabını açarak, İskitleri İranî kabilelerle karşılaştırarak, İskitler ile İranî kavimlerin inanç sisteminin birbirine çok benzediğini ayrıca ortak kelimelerin de bulunduğunu savunmuştur⁷³. Bu teoriyi destekleyen Alman bilim adamı Karl Viktor Müllenhoff 1860’lı yıllarda İskitlerin Hint-Avrupa kökenli bir kavim olduklarını yeniden gündeme getirmiştir. Ona

⁶⁹ Dovatur, *Narodı Naşey*, s.48.

⁷⁰ L.A. Yalnitskiy, *Skifiya Yevraziyskih Stepey: İstoriko-Arheologiçeskij Oçerk*, Nauka, Novosibirsk 1977, s.241-243.

⁷¹ Zakiyev, *Glubokiye Etniçeskiye*, s. 246.

⁷² Zakiyev, *Glubokiye Etniçeskiye*, s. 247.

⁷³ Dovatur, *Narodı Naşey*, s. 47 ; K.Zeuss, *Die Deutschenundihre Nachbarstämme*, München 1837,s.762.

göre İskitlerin İran coğrafyasından çok kuzeyde ve uzak olmaları onların başka bir kavim oldukları anlamına gelmemelidir. Müllenhoff Hint-Avrupa dillerine dayanarak yaptığı araştırma İskitlerin Hint-Avrupa kökenli oldukları sonucuna varmıştır ⁷⁴.

Müllenhoff'un çalışması sonrasında İskitlerin Hint-Avrupa kökenli olma olasılığı tezi birçok tarihçi ve dil bilim adamının ilgisini çekmiştir. Bu teoriyi destekleyici yüzlerce çalışma yapılmıştır. Özellikle Sovyetler döneminde bu teori devlet tarafından desteklenmiştir ⁷⁵. Hint –Avrupa teorisi tüm Hint-Avrupa dilleri konuşan halkların eski anavatanlarını genişletmek anlamına geldiği için büyük destek görmüştür. İskitlerin İranî kavim teorisini savunan bilim adamlarının ortak özellikleri bu teorinin mutlak doğru olduğu yönünde olmuştur. Akademi dünyasında bu teoriye karşı gelenleri, farklı ya da ters düşen herkesi çok sert eleştirmişlerdir. İskitlerin Hint-Avrupa kavmi olduğu teorisine karşı gelenlerin eğitimsiz hatta cahil olduklarını saymışlardır.

XVIII. yüzyılda Ruslar tarafından yapılan araştırmalarda ise Slavların İskitlerle bağlantıları aransa da, araştırmaların verilerine göre bunun mümkün olmadığı ortaya çıkmıştır.

XVIII. yüzyıldan sonraki dönemlerde İskit coğrafyasında yapılan arkeolojik kazılar sayesinde İskitlerin maddi kültürleri hakkında yeni bilgiler elde edilmiştir. Arkeologlar İskitlerin yayıldığı tüm bölgelerde onlara ait kurganlarda bulunan benzer eşyalara “İskit Triadası” ya da “İskit Üçlüsü” adını vermişlerdir. İlk yazılı kaynaklarda Türkler ya da İskitler barbar olarak tanımlandığı için Doğu Avrupa’da Tuna nehrinden Altay dağlarına kadar bu devasa bölgede arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ya da tesadüfen bulunan eşyaların barbarlara ait olamayacağı kanaatine varılmıştır. Türklerin büyük ustalıkla yapılmış bu eşyaların sahibi olamayacağı düşüncesi, bu eşyaların sahibi Slavlar da olmadığına göre bu eşyaların İranî kavimlere ait olduğu teorisini güçlendirilmiştir. Bunun için zorlama dil araştırmaları da yapılmıştır. Dil araştırmaları yapılırken gerçek tarih ve verilerden oldukça uzak binlerce çalışma yapılmış.

⁷⁴ Dovatur, *Narodı Naşey*, s. 53.

⁷⁵ Türk dili ve Türk Dil tarihlerini araştırmak isteyen akademisyenlere çok ağır yaptırımlar ve sürgünler uygulanmıştır.

“İskit Triadası” ya da “İskit Üçlüsü”

MÖ VIII-VII. yüzyıl civarında Avrasya'nın bozkır ve orman-bozkır bölgesinde batıda Tuna nehrinden doğuda Baykal gölüne kadar olan alanda bulunan İskitlerin, bıraktıkları maddi kültürün Dinyester, Tuna nehirleri, Kuzey Kafkaslar, Kazakistan, Batı ve Güney Sibirya, Baykal gölü, Kuzey Moğolistan ve Kuzey Çin'in bir kısmında arkeolojik kazılar sırasında bulunan eşyalarda benzerlikler fark edilmiştir.

İskitlerin geniş bir coğrafyaya yayılmış olmalarına rağmen maddi kültürlerindeki benzerlik, bilim adamlarının bu topluluğun kültürüne “İskit-Sibirya Dünyası”, “İskit-Sibirya Topluluğu”, “İskit-Sibirya Birliği”, “İskit-Sibirya Kültür Çemberi” şeklinde adlar vermesine sebep olmuştur. Bu adlar arasında “İskit-Sibirya Dünyası” adı iklim ve buldukları coğrafi konum itibarıyla uygun görülmüştür. İskit-Sibirya Dünyası coğrafyasında bulunan arkeolojik bulgulara ise başta silah, at koşum takımları ve hayvan üslubunda yapılmış ya da süslenmiş eşyalar üçlüsüne “İskit Üçlüsü” ya da “İskit Triadası” adı verilmiştir.

Mihail Artamonov İskitlerle ilgili yazısında: “İskitlerde silahlar, at koşum takımları, ok ve yay gibi teçhizat benzerliği göze çarpsa da ileriki araştırmalarda çeşitli eşyaların üzerindeki hayvan üslubu tarzında yapılan süslemelerde görülen benzerlik şaşırtıcıdır” şeklinde yazmıştır⁷⁶. Zamanla “İskit Üçlüsü” terimi akademik dünyada yerini almıştır. “İskit Üçlüsü” terimi çok kullanışlı olmanın yanında İskit arkeolojisinde zamanla bir nevi “kartvizit” olmuştur.

MÖ VII-V. yüzyıla ait olan arkeolojik kazılar neticesinde açılan büyük kurganların istisnasız tümünde “İskit Üçlüsü” bulunmaktadır. Bu belirgin özelliğe Avrasya'nın bozkır ve orman-bozkır bölgesinde en çok konargöçer ve yarı konargöçer toplumlarda rastlanmıştır.

“İskit Üçlüsü” adı altında arkeolojik bulgularda bulunan bu belirgin özellik⁷⁷ önce Altay, Orta Asya (Türkistan bölgesi) ve Minusinsk havzası başta olmak üzere “İskit Üçlüsü” hiç değişmeden benzerlik gösterse de⁷⁸

⁷⁶ Artamonov, *K Voprosu o Proishojdenii*, s.39.

⁷⁷ M.G. Moşkova, “Sporniye Voprosı Kontseptsii “Skifo-Sibirskogo Mira”, *Kratkiye Soobşeniya Institutu Arheologii*, 207 (1991), s.18.

⁷⁸ B.N.Grakov, *Skifi, Nauçno-Populyarniy Oçerk*, Moskova Devlet Üniversitesi Yayınları, Moskova1971, s.71.

araştırmacılar zamanla “İskit Üçlüsü”nü genişleterek “üçlü” yerine “İskit beşlisi” terimini de kullanmayı uygun görmüşlerdir. Silah, at koşum takımları ve hayvan üslubu dışında ayaklı bronz kazanlar, bronz aynalar gibi eşyalarda da benzerlik görerek “Üçlüye” “İskit beşlisi” denmiştir. Kimi araştırmacılar, bu eşyalara diğer elementleri ekleyerek (kemerler ve kancalı kemerler, başlıklar, taştan oyma masalar (sofra?) gibi) İskit üçlüsünü genişletmişler⁷⁹.

Ünlü arkeolog Boris Grakov İskitlere ait arkeolojik bulguları “Avrupa İskit Üçlüsü” ve “Avrasya İskit Üçlüsü” şeklinde ikiye ayırarak Avrasya İskit üçlüsünü “klasik” olarak adlandırmıştır. Avrupa İskit üçlüsüne metal el aletleri, kıyafet ve bazı süs eşyalarını eklemiştir⁸⁰.

Diğer Rus arkeologlar Anatoliy Martinov ve Valeriy Alekseyev “İskit üçlüsüne” başka özellikler de eklemiştir. Onlara göre büyük kurganların konstrüksiyonu (yapısı) iç düzeni, kurganlarda bulunan ayaklı bronz kazanlar, birçok bronz eşya, el aletleri, bronz aynalar ve süs eşyası (boncuklu kadın süs eşyaları) benzerlik göstermekteydi⁸¹. Burada arkeologlar benzer maddi kültür eşyalarından ziyade defin geleneklerini yani arkeolojik bir kültürü diğerinden ayıran en önemli özelliği ortaya çıkarmışlardır. “Klasik” olan “İskit Üçlüsü” tanımı silah, at koşum takımı İskitlerin maddi kültürüne ek olarak hayvan üslubu ve defin gelenekleri onların manevi kültürlerini de yansıtmaktadır. Çeşitli eşyaların üzerine hayvan resimleri nakşeden ustalar kutsal saydıkları değerleri iyi bilip bu hayvanların kutsiyetini eşyalara geçirmek istemişlerdir. Kimi yerde tüm hayvan figürleri kimi yerde hayvanların bazı bölümleri işlenmiştir. Bu da bize Avrasya coğrafyasının İskitlerin bulunduğu bölgenin tamamında maddi manevi birlik olduğunu düşündürmektedir.

İskitlerin bulunduğu coğrafya asırlar boyu Türklerin anavatanı olup Doğu Avrupa, Sibiryaya (Uzak Doğu hariç), Kazakistan, Orta Asya (Türkistan) ve Anadolu bölgesi maddi ve manevi kültürünün izleri en çok Türk kültüründe bulunmaktadır.

⁷⁹ N.L.Çlenova, “Kulturi Skifskogo Kruga: Çertı Shodstva i Različiya. Sayano-Altayskiy Rayon v Skifskom Mire”, *Kradkiye Soobşeniya İstituta Arheolojii*, 207(1991), s.6.

⁸⁰ Grakov, *Skifi, Nauçno*, s.60.

⁸¹ A.İ Martinov, V.P. Alekseyev, *İstoriya i Paleontologiya Skifo-Sibirskogo Mira*, Kemerovo Devlet Üniversitesi Yayınları, Kemerovo 1986, s.10.

İskit-Sibirya Dünyasını Bir Araya Getiren Faktörler

Avrasya bozkırlarında İskit-Sibirya birliğinde arkeolojik bulgularda bir bütünlük olduğu düşüncesi XIX. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Arkeolojik veriler Güney Sibirya ve Karadeniz'in kuzeyinde aynı zamanda bölgesel veri tabanı toplandıkça İskit kültürü hakkında daha geniş bilgilere ulaşılmıştır.

İskitlerin yayıldıkları coğrafyada yapılan yeni arkeolojik kazılar sayesinde daha geniş verilere ulaşılarak "üçlü" benzerlikler dışında yeni kültürel benzerlikler görülmüştür. Bunlar mezar yapıları, mezar içi düzeni, defin gelenekleri gibi benzerliklerdir. Araştırmacılar İskit kültüründe üçlü ya da beşli olarak adlandırdıkları benzerliklere yenileri eklenince bu terimler aktüel olmaktan çıkmıştır.

Araştırmacılar İskit kültüründeki benzerliklerin mutlaka bir merkezden yayıldığını düşünerek araştırmalarda bir merkez arayışına girmişlerdir. Fakat İskit kültürünün oluşumunda genel anlamda tarihsel süreç ve diğer faktörlerin kültür bütünlüğüne etkisi olduğu sonuca varılmıştır.

Her şeyden önce İskit kültürünün oluşum sürecinde bölgesel-coğrafi faktörlerin çok önemli olduğu kanısına varılmıştır. İskit birliğinin olduğu coğrafi alana baktığımızda bu bölgenin Avrasya'nın bozkır ve orman-bozkır kuşağı alanı içinde olduğu görülmektedir. Bu alanın kuzeyden ormanlarla sınırdış olup, güneyde ise Balkanlar, Kafkasya, Pamir, Altay-Sayan dağlık bölgesiyle çevrili olan alan Avrasya'nın doğal bozkır alanı olup, hayvancılık için en verimli yer olmuştur. Avrasya'nın bu bölgesi eski medeniyetlerin ilk defa üretici ekonomilerinin olduğu coğrafya olmuştur.⁸²

Konargöçer Hayvancılığın Ortaya Çıkışı

Konargöçer hayvancılığın ortaya çıkışı ile ilgili en önemli faktörler iklim değişimleri (kuraklık), nüfus artışı ve toplumların mobil olmalarıdır ve yine bu özellikler onları askeri alanda daha avantajlı konuma

⁸² A.İ.Martinov, *Skifo-Sibirskoye Yedinstvo Kak İstoriçeskoye Yedinstvo*, KemGU yayınları, Kemerovo 1980, s.6-18.

getirmişlerdir⁸³. Fakat son araştırmalara göre konargöçer hayvancılık ekonomisinin oluşması için en önemli sebeplerden biri yine doğal-coğrafi konumdur⁸⁴.

Dünyanın değişik coğrafyalarında; Yakın Doğu, İran, Afganistan, Kuzey ve Kuzey-Doğu Afrika, Doğu ve Güney Afrika savanaları, Asya ve Güney Amerika, Kuzey Amerika düzlükleri ve benzer birçok yerde konargöçer hayvancılık ekonomileri oluşmuştur. Fakat konargöçer hayvancılık için en verimli doğal-coğrafi bölgelerin dağlık bölgelere sınırdaş olan bozkır ve yarı çöl bölgeleri olduğu ispatlanmıştır. Bu doğal-coğrafi alanın adı "Avrasya bozkırlarıdır". Bu coğrafyanın karasal iklime sahip bozkırlarının, özellikle onun doğu bölgelerinin klasik konargöçer hayvancılığı için ideal bir bölge olduğu bilinmektedir⁸⁵.

Avrasya bozkırları, klasik konargöçer hayvancılığı için iklimin uygun olduğu⁸⁶ fakat Bronz dönemi ve onu takip eden Demir Çağı ve hatta Orta Çağ dönemlerinde bile havanın sürekli değiştiği gözlemlenmiştir. Şüphesiz eski arkeolojik kültürlerle sahip olan toplumlar bu değişimlere tepki göstermişlerdir. Araştırmacılara göre geç Bronz kültürlerinin Demir Çağı geçişinde ekonomilerinin doğrudan etkilendiği ve bozkır kuşağı toplumlarının konargöçer ve yarı konargöçer ekonomilere geçiş yaptığı yönündedir⁸⁷.

Konargöçer (nomad/nomadizm) toplumların ekonomileri hayvancılıktır aynı zamanda üretici ekonominin çeşididir. Toplumlarda hayvancılık ve mera hayvancılığından sonra daha geç dönemlerde konargöçer hayvancılık meydana gelmiştir. Hayvanları evcilleştirme dönemi geç Mezolitik dönemde başlayıp, gelişim süreci Neolitik

⁸³ L.S. Leyn, *Voznikoveniye Koçevogo Skotovodstva, Skifo-Sibirskoye Kulturno-İstoriçeskoye Yedinstvo, Materyalı I Vsesoyuznoy Arheoloğičeskoj Konferentsii*, Kemerovo Devlet Üniversitesi Yayınları, Kemerovo 1980, s.30-36.

⁸⁴Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya, N.N.Kradin, Moskova: BRE, 2011, "Skotovodçestvo" maddesi.

⁸⁵ L.N. Gumilev, *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, Mısl, Moskova 2002, s.402.

⁸⁶Gumilev, *Drevnyaya Rus*, s.402.

⁸⁷ Martinov ve Aleksejev, *İstoriya i Paleontologiya*, s.125.

dönemlerde olsa da, konargöçer hayvancılık yaklaşık M.Ö. II-I. bin yıllarda oluşmuştur⁸⁸.

Avrasya'nın bozkır kuşağı, iklim koşulları, hayvancılık ekonomisi için uygun olunca hayvandan maksimum ürün alma durumunu beraberinde getirmiştir. Daha önce mera hayvancılığıyla uğraşan toplumlarda hayvan sayısı ve verimliliği yem miktarına endeksli olurken konargöçer hayvancılığında otlığın azaldığı yerden başka otlığa geçme durumu doğmuştur. Bu da hayvan için yem arama derdini ortadan kaldırmış olup, büyük avantaj sağlamıştır. Yeni ekonomi türü toplum içinde çok hızlı şekilde benimsenip hızlı şekilde yayılmıştır. Bundan dolayı konargöçer hayvancılığın tam olarak Avrasya'nın hangi bölgelerinde daha erken ya da daha geç ortaya çıktığını söylemek güçtür. Fakat literatürde Avrasya'nın bozkır kuşağında toplumun tamamında aynı anda ortaya çıktığı düşünülmektedir. Hayvancılığa dayanan konargöçer ekonomi aynı anda oldukça hızlı şekilde orman-bozkır bölgesini de etkilemiştir⁸⁹.

Konargöçer hayvancılık ekonomisinin doğduğu ve yoğun olduğu bölgelere kısa bir göz atmamızda fayda vardır. İskit döneminde Güney Sibiry Tuva bozkırlarında hareketli hayvancılık, tarım, avcılık ve toplayıcılıkla uğraşan bir toplum bulunmaktaydı. MÖ II. bin yılsonu MÖ I. bin yılbaşında Bronz Çağı'ndan Demir Çağı'na geçiş döneminde binek hayvanı olarak at evcilleştirilmiştir. Aynı dönemde Altay bölgesinde de at yetiştiriciliği yaygın olup at binek hayvan olarak kullanılmış, etinden sütünden ve derisinden faydalanılmıştır. Hayvan sürülerinde küçükbaş, büyükbaş ve keçi beslemişlerdir. Toplumun bir kısmı Minusinsk Havzası'nda olduğu gibi yarı yerleşik olup, bir kesim tarım, madencilik ve seramik üretimiyle uğraşmışlardır. Aynı dönemde Moğolistan'da da konargöçer hayvancılığın temellerinin atıldığı düşünülmektedir. Kazakistan bölgesi konargöçer ekonomisinin doğuşu açısından oldukça önemli merkezlerden biri olmuştur. Bu dönemde Kazakistan'ın doğusu, merkezi ve batı Kazakistan'da tarım ve karmaşık hayvancılık ekonomisi

⁸⁸ Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya, N.N.Kradin, BRE, Moskova 2010, "Koçevneçestvo" maddesi.

⁸⁹ Martinov ve Alekseyev, *İstoriya i Paleontologiya*, s.122.

hâkimdi. Hayvan sürelerinde büyükbaş, küçükbaş hayvan, at ve belki deve bulunmaktaydı.⁹⁰

Kazakistan bölgesinde halkın hayvancılıkla uğraştığından en eski kaynaklarda kısmen bahsedilmektedir. Fakat konuyla ilgili en somut veriler arkeolojik bulgularda görülmektedir. Arkeolojik verilerden Kazakistan bölgesi MÖ II. bin yıl sonu MÖ I. bin yıl başında toplumun hareketli olduğunu desteklemektedir. Döneme ait arkeolojik noktalarda at koşum takımları, eyerin erken çeşidi, ev hayvanlarının kemikleri vs. bulunmuştur. Bununla beraber metalürji ve seramik üretiminin geliştiğini desteklemektedir. Mezarlarda iki at türüne ait kemiklere rastlanmaktadır birinci tür kısa boylu, kalın bacaklı, büyük kafalı ve geniş enseli olan türdür. Bir başka mezarda ise eyer kullanılan uzun boylu bir türün kemiklerine rastlanmıştır. Yaygın küçükbaş hayvan olarak koyun yetiştirilmiştir.⁹¹

Güney Ural bölgesinde hayvancılık ekonomisi Bronz Çağın sonlarına doğru bölgenin güney kısımlarında koyun ve at yetiştiriciliği artmıştır. Kaynaklarda Andronova kültürü Alakul etabında⁹² binek hayvan olarak at evcilleştirme süreci tamamlanmıştır. Demir Çağın başında hareketli hayvancılık oldukça öne çıkmıştır. MÖ I. bin yılın ortalarında Başkurt bozkırlarında yarı konargöçer hayvancılık ile tarım hâkim olmuştur. Konargöçer hayvancılık Batı Sibiry'a'da olduğu gibi Türkistan'ın doğu dağlık bölgelerinde yaygın hale gelmiştir. Döneme ait mezarlarda at kemikleri, at koşum takımları, silah ve seramiklerin yanı sıra taş değirmenler ve orak çeşitleri bulunmuştur.⁹³

Benzer ekonomi Tanrı dağları, Pamir-Altay bölgesi ve Talas havzasında da yapılmıştır. Fergana vadisinde mera hayvancılığı ve tarım (doğal olarak verimli toprakların olduğu yerler) yaygınken, Türkistan'ın

⁹⁰ Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya, N.N.Kradin, BRE, Moskova 2010, "Koçevneçestvo" maddesi.

⁹¹ Martinov ve Alekseyev, *İstoriya i Paleontologiya*, s.128.

⁹² Andronova kültürün Alakul etabı yayıldığı coğrafi sınırları batıda Ural ve Miass nehirlerinden doğuda İşim ve İrti nehirlerine kadar, kuzeyde Batı Sibiry ortan-bozkır kuşağı ve güney tayga kuşağı sınırından, güneyde Kazakistan bozkırları ve yarı çöl kuşağı sınırına kadar uzanmıştır. M.Kosarev, *Androidniye Kulturi Zauralya i Zapadnoy Sibiri*, Başkurdistan Üniversitesi Yayınları, Çelyabinsk 1993, s. 3-7.

⁹³ Martinov ve Alekseyev, *İstoriya i Paleontologiya*, s.130.

Seyhun Ceyhun nehirleri arasında güney kısımlarında hayvancılık yaygın olsa da bölgede halkın yerleşik olduğu genel kanısı bulunmaktadır.⁹⁴

İran hakkında konargöçer hayat tarzının ne zaman doğduğu konusunda Tahran Üniversitesi profesörü Tağı Bahrami "İran Tarım Tarihi"⁹⁵ adlı kitabında eski dönemlerde Büyük İskender işgalinden önce İran'da konargöçerliğin olmadığından, halkın bu hayat tarzına İskender'in baskı ve zulümlerinden korunmak için geçtiğinden ve yerleşik bir hayat sürdürdüğünden bahsetmektedir. Bunlar şiddet ve zulümden kaçarak, mallarını ve hayatlarını kurtarmak için konargöçer hayat tarzını tercih etmişlerdir. Halk, bozkır ve yarı çöl bölgelerine kaçarak, burada çadırlarını kurmuş böylece baskılardan kaçmayı başarmıştır. Bölgede Sasani dönemiyle birlikte güven ve düzen kurulunca halk konargöçer hayat tarzını kademeli şekilde bırakarak yeniden yerleşik hayata geçmeye başlamıştır. İran'da konargöçerlik dalgasının Moğollar ve Timur işgalleriyle yeniden artış gösterdiğini ifade etmektedir.⁹⁶

Diğer taraftan önemli hususlardan bir diğeri ise hayvancılığın gelişmesiyle birlikte aynı zamanda metal eşyaların da kullanımı yaygınlaşmıştır. Neolitik döneme kıyasla kültürel ve ekonomik bağlamda gelişmelerin farklılaştığı gözlenmektedir. Bir önceki dönemde kültürel ve ekonomik bağlantıların ve ufak çaplı alışverişlerin nehirler vasıtasıyla yapıldığı bilinse de bir sonraki dönemde hayvancılığın gelişmesiyle birlikte temel iletişim vasıtasıyla bozkırlar boyunca olmaya başlamıştır. Burada dikkat çekmek istediğim husus Avrasya nehirlerin tamamının, bozkır kuşağında enlem boyunca değil boylam boyunca uzandığı, dolayısıyla yeni üretim ekonomisi şartlarında önemli ya da belirleyici bir konumu olmadığı görülmektedir. Bu husus üretici ekonomi yani bozkır hayvancılık ekonomisi oluşumunda güneyden kuzeye değil doğudan batıya doğru bir seyir izlediğinin delili olabilir. Temelleri atılan bozkır

⁹⁴ M.S.İvanov, *Plemena Farsa Kaşkayskiye, Hamse, Kahgiluye, Mamasani*, RAN , Moskova 1961, s.3.

⁹⁵ T. Bahrami, *İran'da Tarım Tarihi*, Tahran.1933, s. 97-2030. (تتسموای. تاریخ، شاورددیرایران) .ذ.ة.ان. ۰۱۳۳۰ .ص ۰م.۲۰-۱۹۷

⁹⁶ İvanov, *Plemena Farsa*, s.4.

konargöçer ekonomisi özellikle İskit-Sibirya birliğine büyük ivme kazandırmıştır.⁹⁷

Eneolit ve tüm Tunç Çağı boyunca bozkır bölgesinde gelişen hayvancılık ve tarım rasyonel kullanım deneyimine dayanmaktadır. Fakat MÖ III-II. bin yılda kurak olan Asya bozkırlarında hayvancılık, tarım, balıkçılık ve avcılıkla uğraşan ilkel toplum düzeni dağılmış ve yerine hayvancılıkla uğraşan gruplar galip gelerek öne çıkmıştır.⁹⁸

MÖ II-I. bin yıllarda bozkırların kurak bölgelerinde mera hayvancılığı yapan gruplar bulunmaktadır. Bozkır ve kısmen dağlık bölgelerde belli grupların karmaşık ekonomik tarzı yani hem tarım hem hayvancılık hayat tarzı süren grupların iklim, coğrafi ve sosyal kaynaklı kriz geçirmeleri üzerine hayvancılık hayat tarzına geçişi kaçınılmaz olmuştur.⁹⁹

Bozkırların kurak bölgelerinde birçok büyük gruplar için hayvancılık ayrı bir ekonomi ya da kültür tipi “geçim kaynağı” olmuştur. Diğer taraftan zaman içinde iklimsel, coğrafi ve sosyal krizlerin olmadığı bölgelerde bazı konargöçer gruplar yerleşik düzene geçmiştir (Örnek; Doğu Avrupa’da bulunan İskitlerin büyük kısmında olduğu gibi.)

Konargöçer hayvancılığın en önemli uğraş ve ekonominin temeli olması sürecinde işbölümü gelişmiş ve yeni ekonomik iletişim türleri ortaya çıkmıştır. Yeni ekonomik iletişim sürecinde mülkiyet ve sosyal farklılaşmalar ortaya çıkar. Konargöçer hayvancılığın gelişim sürecinde başından beri hayvan sürülerinin sahibi bireyler ortaya çıkmıştır. Toplumda bu durum sosyal eşitsizliği beraberinde getirmiştir. Hayvan sahibi olmak için mücadeleler, bir kısım toplumun hayvan ve değerli eşyalar sahibi olmasını sağlarken diğer tarafta buna sahip olamayan kesimi oluşturmuştur. Yeni toplum düzeninde mülk ve sosyal farklılıklar, toplumda mülk sahibi zengin ailelerin söz sahibi olmasını ve toplumda etki alanlarının gittikçe artmasını beraberinde getirmiştir.

Mülkiyet eşitsizliği sonucunda hayvanların büyük kısmının bazı ailelerin tekelinde toplanmış, hayvanların bakımı çobanlar yardımıyla

⁹⁷ G.E. Markov, *Sotsialnaya Struktura i Obşestvennaya Organizatsiya Drevnih i Srednevekovih Koçevnikov*, KemGU yayınları, Kemerovo 1980, s.22-28.

⁹⁸ Martinov, *Skifo Sibirskoye*,s13.

⁹⁹ Martinov, *Skifo Sibirskoye*,s15.

yapılmış ya da malı olmayan akrabalara verilerek karşılığında onların bakımı sağlanmıştır. Hayvan sürüsünün büyüklüğü bireyin sosyal statüsüyle doğrudan bağlantılı olup, değiş tokuş ve başkalarının iş gücünü kullanmasına imkân vermiştir. Hayvancılık geliştikçe değiş tokuş artış göstermiş ayrıca hayvanlar para görevini görmeye başlamıştır. Tüm bu koşullar hayvancılıkla uğraşan toplumların iletişimini arttırmıştır.¹⁰⁰

Diğer taraftan konargöçerler için hayvanlarını otlatmak için ot verimi açısından verimli toprak önemli olmuştur. Konargöçer hayvancılığın doğası itibarıyla bölgede ot verimine bağlı olarak bir otlaktan diğerine geçme durumu belli ailelerin esas mülkiyetine geçmesini imkânsız kılmaktaydı. Konargöçerlerin göç durumlarında toprak mülkiyeti düşüncesi doğal olarak ortadan kalkmaktaydı. Hayvan sahipleri, konargöçerler için yazılı ya da resmi belge olmasa da sözlü beyana dayanarak hayvanlarını otlattıkları belli alanları her zaman doğal olarak kendi mülkleri gibi görmüşlerdir. Konargöçerlerin önde gelen bireyleri, ekonomik sosyal üstünlüklerini kullanarak genelde daha verimli otlak alanlarını kullanmışlardır. Fakat sahip oldukları toprakları kullanımları süreli olmuştur. Belli alanları boy önderleri kullanmadığı zaman da sıradan konargöçerler kullanma hakkına sahipti ve aralarında herhangi anlaşmazlık yaratmıyordu. Boylar, sahip oldukları alanları korumuş ve gözetimleri altında tutmuşlardır.¹⁰¹

Konargöçerlerin Soy Birliği ve Boy Oluşumları

Bronz çağının Avrasya'nın bozkır ve orman-bozkır bölgesinde yaklaşık MÖ VIII. yüzyılda sona ermesiyle birlikte Demir Çağı'na geçiş yapılmıştır. Demir Çağı başında bronz aynalar, süs eşyaları ve diğer birçok eşya, hatta ok uçları yapılmaya devam edilmiş olsa da demir madeni kısa sürede popüler olmuştur. Kademeli olarak yeni demir madeninden bıçaklar, hançerler, mızrak ve diğer eşyalar yapılmaya başlanmıştır. Demir en başta silah yapımında kullanılan bir maddedir. Zamanla el aletleri için de kullanılmaya başlamıştır. Avrasya'da oluşan İskit dünyası coğrafyasında demir madeni her yerde aynı anda olmasa da kademeli olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰²

¹⁰⁰ Markov, *Sotsialnaya Struktura*, s.21-28.

¹⁰¹ G.E.Markov, *Kaçevniki Azii*, Moskova Üniversitesi Yayınları, Moskova 1966,s. 300.

¹⁰² Martinov ve Alekseyev, *İstoriya i Paleontologiya*, s.3-5.

Göçebe hayvancılık ve demir madenin keşfi birbirine paralel şekilde gelişmiştir. Demir, zamanla İskit-Sibirya dünyasında yaygın hale gelmiştir. Arkeolojik bulgulara göre (çıkan hayvan kemiklere göre) hızlı hareket eden at türleri geliştirilmiştir. Hızlı at türleri toplum içinde iletişimi de hızlandırmıştır. Göçebe hayvancılık gelişmeden önce atlar savaş arabaları için kullanılmıştır. Fakat demir kullanımıyla birlikte nal icat edilmiş, akabinde binicilik gelişmiştir. At, konargöçer ekonominin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Konargöçer hayvancılığın gelişmesiyle binicilik de aynı derecede gelişim göstermiştir.

Ekonomi ve maddi birikimin gelişmesi sosyal ayrışmaya neden olmuştur. Sosyo-ekonomik gelişmeler sonucunda ilkel toplum düzeninden hiyerarşik düzene adım atılmıştır. Grupların bir araya gelmesi ve boylar oluşturmasıyla devletleşme sürecine geçilmiştir.¹⁰³

İskit-Sibirya birliğinin oluşumunun hayvancılık ekonomisinin yükselişi beraberinde hızlı demografik artışını getirmiştir. Hayvancılığın gelişmesi ve nüfusun artışı toplum içindeki hızlı sınıf oluşumuna yol açmıştır. Örneğin MÖ VI-V. yüzyıllara ait Altay'daki Pazırık tipi, Arjan 2, Arjan 5 gibi kurganların oluşması ayrıca bozkırlar boyunca çeşitli yerlerde zengin yapı ve düzen açısından bir önceki dönemlerden daha gelişmiş yapılar rastlanmaktadır.

Toplumdaki sosyal gelişmeler, İskit-Sibirya dünyasında boyların ve boy birliklerinin oluşmasına yol açmıştır. Konargöçerlerin çekirdeği olan küçük ve büyük aileler, akraba aile grupları, askeri ve ekonomik nedenlerden dolayı tek başına varlıklarını sürdürmelerinin zorlaştığı dönemde bir araya gelerek boyları oluşturmuşlardır.¹⁰⁴

Araştırmacılara göre Avrasya'da İskit boy ve boy birliklerin oluşum sürecinin İskit halkı için yabancı bir gelenek olmadığı yönündedir. Geldikleri Güney Sibirya bölgesinde oluşturulan boy birlikleri örneğine göre oluşturulan boy geleneğini beraberinde getirdikleri yönünde bir hipotez geliştirilebilir.

Konargöçer toplumun boy oluşumunda kendi içinde bazı gruplar arasında kan bağı olmasa da boy birliği ve sosyal bağ birliği, soy birliğine

¹⁰³ Martinov ve Alekseyev, *İstoriya i Paleontologiya*, s.32.

¹⁰⁴ Martinov, *Skifo Sibirskoye*, s13.

dayanmaktaydı. Küçük gruplar dışında (küçük konargöçer aileler arasında soy birliği dışında kan bağı da olmuştur) daha büyük gruplar arasında bu kan bağı hayâli bir bağlantı oluştururken soy bağı güçlü bir bağ olmuştur. Bu bağ hayatlarının tüm alanlarında; manevi, askeri, ekonomik ve siyasi alanında birlik olarak var olmuştur. Boylar tehlike anında bir araya gelip, güçlü bir askeri birlik oluşturmuşlardır. Bir araya gelen boylar soy birliklerini tek bir ortak ataya bağlamışlardır. Hayali ya da gerçek, ortak bir ata, özellikle de daha güçlü olan ve boyun bilinen en cengâver atasının etrafında birleşmişlerdir. Konargöçer gruplar kendi aralarında kan ve soy ayrımı kavramını çok iyi bilmektedirler.¹⁰⁵

Konargöçer sosyal organizasyonu zaman içinde tarihi ve siyasi sebeplerden etkilenmiş, tehlike anında bir araya gelerek birlik oluşturmayı başarmışlardır. Savaş ya da büyük göçler halinde olan birlikler adeta askeri-konargöçerlik halini alıp, daha agresif siyasi birlik haline dönüşmüşler. Savaş hali ya da siyasi buhranların yaşanmadığı dönemlerde ise sosyal durum, toplumsal-konargöçerlik durumu gayet amorf ve durağan hale geri dönmüştür. Bazı küçük boy ya da boy grupları dönem dönem bireysel hareket etseler de bölgede siyasi hava değiştiğinde askeri-konargöçer birliğine dâhil olmuşlardır. Tehlike karşısında bölgede bulunan toplumun tamamı hızlı şekilde bir bütün olarak siyasi birlik oluşturmaya başarmışlardır. Boy liderlerinin önemi artmıştır.

Konargöçerlerin seferleri sırasında, örneğin tarım kültürü yaygın olan toplumların seferleri sırasında birlikler adeta “askeri imparatorluklar” oluşturmuştur. Bu askeri imparatorluklar üst yönetim merkez sistemi olarak kurulmuştur. “Konargöçer imparatorluklar” devlet yönetimi olarak sadece işgal edilmiş topraklarda kendini göstermiştir. Konargöçerlerin sürekli buldukları bozkır alanında bu yönetim yine

¹⁰⁵ Eski Türklerde kuşaktan kuşağa geçen “hayat ya da yaşam gücü” düşüncesi ve inancı yaygın olmuştur. Bu inancın içinde soy inancı “kemiğe” bağlanmaktadır. Bundan dolayı hala Türkistan’daki Türkler arasında soy bağı suyak/kemik soydaşlığı kan bağına çok daha önemli yeri vardır. Eski Türlerin inancına göre tek soydan gelen kişilerin kemik yapıları aynı olup, kemik üzerinden ecdad ve torunlar arasında güçlü bir bağ kurulmaktadır. A.M. Sagayev, İ.V. Oktyabrskiy, *Traditsionnoye Mirovozeniyeye Türkov v Ujynoy Sibiri*, Moskova 1990, s.39.

askeri-konargöçer boylar birliği şeklinde devam etmiştir. Sosyal sistemler ve ekonomik yapıları eski düzenle devam etmiştir.¹⁰⁶

İskit-Sibirya birliğinin gelişiminde, genel tarihsel değişmelerle ilişkili birkaç ana aşama dikkat çekmektedir. İlk aşama MÖ VI-V. yüzyıllarda birlik oluşumunun tamamlanmasıyla ilişkilidir. İskit-Sibirya birliğinin Avrasya bozkırlarındaki demografik yükselişi bu dönemin karakteristik özelliği olmuştur.¹⁰⁷

İkinci aşama, İskit-Sibirya dünyasının arkeolojik kültürlerini MÖ IV. yüzyılın sonunda MÖ III. yüzyılın İskit coğrafyasında doğu ile güney bölgeleri arasına hareketliliğin arttığı bu dönemde büyük mezar yapılarının görünümü ve şaşalı defin gelenekleri göze çarpmaktadır. İskit-Sibirya dünyasının kültürleri, başta orman bölgesi olmak üzere komşu bölge kuşaklarında etki alanına girerek daha geniş coğrafyalara yayılmıştır.¹⁰⁸

İskit Birliğinin Oluşmasında İnanç Etkisi

Eski çağlardan beri uygarlık tarihindeki dini fikirler ve din, belirli bir ideolojinin, dünyamız hakkındaki ilk efsaneleri ortaya koyup, toplumdaki bir tür ahlak kodu olarak sosyal ilişkileri koruma ve düzenleme rolünü üstlenip mevcut gelenek ve görenekleri geliştirmiştir. Oluşan dini fikirler ve dini sistemler, insanlığın gerçek bilginin sınırlarını zorlamasına izin veren ilk felsefi görüşlerin ortaya çıktığı bir tür ilk bilgi kaynağı haline gelmiştir. Avrasya bozkırlarının konargöçerleri, her türlü yaşam koşuluna uygulayabilecekleri pratik ve evrensel olan kendi kutsal sistemlerini ve kutsal değerlerini oluşturmuşlardır.

Avrasya bozkır kuşağı İskit dünyasının birlik oluşturma süreci içinde elbette inanç sistemleri, çeşitli kültürler ve etnik faktörler etkili olmuştur. İskit-Sibirya birliğinin oluşumunda şüphesiz ideolojik, mitolojik ve ekonomik temeller ayrıca kültürel ve ekonomik bağlantıların sürekli olarak sürdürülmesi etkili olmakla birlikte, dünya görüşünün yanı sıra

¹⁰⁶ Martinov, *Skifo Sibirskoye*, s.13.; İlhami DURMUŞ, “ İskit İmparatorluğu'nun yıkılış nedenleri”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 1, 2 (2008), s. 199-214; E. Erten, “Antik Yazarlarda Bir İskit Kraliçesi: Tomyris”, *Mediterranean Journal of Humanities*, VI/2, (2016), s.237-263.

¹⁰⁷ Martinov, *Skifo Sibirskoye*, s.18.

¹⁰⁸ Kleyn, *Voznikoveniye Koçevogo*, s.30-35.

Avrasya bozkırlarında ortak ve temelleri eskiye dayanan çeşitli inanışlar önemli olmuştur. Atalar kültü, hayvan ve güneş kültü, doğa güçleri ve hayat ağacı kültü ve daha geç dönemlerde yaklaşık MÖ III. yüzyılda ateş kültü gelişmiştir. Kültler özünde iyilik ve kötülük mücadelesinin, doğanın kutsallığının ve dünya görüşünün yansımasıydı. Bu karmaşık dünya görüşü sanatta ve defin geleneklerinde net şekilde görülmektedir.

İskitlerin dini ritüelleri hakkında Herodotos şu bilgi vermektedir; *“Yalnız Ares ayrı bir tapınma konusudur. Her bölgede, toplantı yerlerinde bu tanrı adına, şu örnek üzere bir tapınak yükselir: Üç stad eninde ve üç stad boyunda bir alana, üç staddan az alçak ve ince dallardan yapılmış demetler yığılır. Tepesi, eni, boyu eşit dörtgen bir terastir; üç yanı dimdik iner, üstüne dördüncü yandan çıkılır. Her yıl yüz elli araba dolusu yeni odun getirilip yığına eklenir. Çünkü fırtınalar yüzünden sürekli olarak çöker. Bu küçük tepenin en üstüne demirden yapılmış bir pala dikilidir, bu pala çok eski olduğu için her bölgeden saygı görür ve Ares heykeli işte budur. Bu palaya her yıl sürü hayvanları kurban edeceklerdir ve tabii at.”*¹⁰⁹

Son yüzyıllarda yapılan arkeolojik bulgular ışığında İskit kültürünün yayıldığı bazı bölgelerde çapı 80 metreyi bulan büyük kurganların¹¹⁰ mezar üstü katmanın çalı, çırpı, ot ve kamış gibi malzemeye kaplanmış, çokgen ya da dörtgen şeklinde yapılar bulunmuştur¹¹¹. Mezar üstü bu alanlar hem dini ritüeller için hem mezar üstü alanı belirlemek amacı ile kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Bu mezar üstü alanlarda derin ateş izlerine rastlanmıştır. Bu tip mezarlar İskit kültürlerinde sıkça rastlanılan türdendir¹¹².

Boyutları daha küçük olan bazı kurganların, kurgan üstü alanın (yaklaşık çapı 9 m ve yüksekliği 0,5 m) çamurdan hazırlanmış yükselti etrafında “çadır” (ağaç ve diğer çalı çırpı malzemeler gibi kullanarak)

¹⁰⁹ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 273

¹¹⁰ Ludmila Çindina, Oçerki *Kulturogeneza Narodov Zapadnoy Sibiri, Mir Realny i Potustoronniy*, Cilt II, Tomsk Devlet Üniversitesi, Tomsk 1994, s. 140-144.

¹¹¹ Koryakova, *Ranniy Jelezniy Vek Zauralya i Zapadnoy Sibiri (Sargatskaya Kultura)*, Ural Üniversitesi Yayınları, Sverdlovsk 1988, s. 47.

¹¹² Koryakova, *Ranniy Jelezniy*, 149.

şeklinde yapısı bulunmaktadır. Çadır yapısı çokgen olup, mezarın etrafında çapı 13 metre bulduğunu olarak hesaplanmıştır¹¹³.

Mezar üstü çadır yapıların MÖ V.-III. yüzyıllar arasında Avrasya'nın bozkırlarında zengin mezarlarda sık rastlanan bir ayrıntıdır¹¹⁴. Yine Kuzey Kazakistan çadır kurganları adı verilen mezarların erken örneklerine MÖ VI-V. yüzyıllarda ve geç dönem örneklerine MÖ IV-II. yüzyıllarda rastlanmaktadır¹¹⁵. Mezar üstü bu yapıların çadır şeklinde olmasının belli bir dini inanış ve ritüel olduğu düşünülmektedir. Büyük olasılıkla, bunun sosyo-etnik bir temeli olduğu ve geleneğin gelişim süreci açısından birbirine yakın kabilelerin ideolojik ilkeleri etrafında belirlendiği düşünülmektedir¹¹⁶.

Herodotos'un kayıtlarında İskitlerin kurban edilen hayvanın kurban edilme şekli şu bilgi yer almaktadır:

“Dinsel törenler şöyledir: kurban ortaya konulur, ön ayakları bağlanır; kurbanı kesecek olan adam hayvanın arkasında durur, ipin ucunu çeker, hayvanı düşürür; hayvanı düşürürken kurban hangi tanrıya sunuluyorsa, o tanrıya dua eder, sonra boğazına ince bir ip dolar, ipin arasına bir sopa sokar, sopayı çevire çevire sıkar ve kurbanı boğar; ateş yakılmaz, önceden bir tören yapılmaz, kutsal su serpilmez. Kurbanı boğduktan sonra yüzer ve pişirirler.” “Kurban olarak bütün hayvanları ve özellikle at keserler.”¹¹⁷

“Savaşta esir aldıkları zaman, bunların yüz tanesinden birini kurban ederler, ama hayvanlar için yapılan töreni yapmazlar. Başının üzerine şarap serperler, kafayı bir lenger üzerinde keserler, lengeri odun bağlarının tepesine taşıyıp içinde bulunan kanı palanın üzerine boşaltırlar. Yukarıda olan budur; o sırada aşağıda, kutsal tepeliğin yanında şu tören yapılır: Kurban edilen adamların sağ kollarını elleriyle beraber omuz başlarından keserler, gökyüzüne doğru fırlatırlar,

¹¹³Maral Habdulina, *Ranniy Jelezny Vek i Srednevekoye Uralo-İrtişskogo Mejdureçya*, İlimler Akademisi Yayınları, Çelyabinsk 1987, 3-25.

¹¹⁴*Stepi Evropeyskoy Çasti SSSR v Skifo-Sarmatskoye Vremya*, Nauka, Moskova 1989, s.54-57,69-70.

¹¹⁵Genadiy Zdanoviç, İ.V.İvanov ve Maral Habdulina, “Opit İspolzovaniya v Arheologii Paleopoçvennih Metodov İssledovaniya (Kurganı Kara-Oba i Obalı v Severnom Kazahstane)”, *Sovetskaya Arheologiya*,4(1984), s.41-43.

¹¹⁶Çindina, *Oçerki Kulturogeneza* 136-145; Aleksandr Kolesnikov ve Andrey Kuybişev, *Raboti v Priirtışye*, Arheologičeskiye Otkritiya za 1976 God, Nauka, Moskova 1977, s.225.

¹¹⁷ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 272

*öbürlerini de kurban ettikten sonra giderler. Kol nereye düştüyse orada, gövde de bir başka noktada, olduğu yerde kalır.*¹¹⁸

İskitlere ait kurgan geleneğinde mezarların etrafında derin olmayan hendekler bulunmaktadır. Kurganların etrafı bazen taşla sıra halinde ya da alçak çit ile çevrilmiş şekilde rastlamak mümkündür¹¹⁹. Muhtemelen bu çitlerin mezar yerini belirlemek ya da toprak yerini sağlamlaştırmak için yapılmıştır¹²⁰. Anıt denilen (genelde boş tam ortada olan mezar) ya da diğer adıyla merkezi mezarın etrafına yapılan definlere “çoklu” (muhtemelen savaş sırasında ölen askeri rütbesi olan kesime ait olduğu düşünülen) mezarlar adı verilmiştir. Bu mezarların etrafında bulunan hendeklerin içinde ¹²¹ kurban edilen at, küçükbaş hayvanı, az sayıda yaban kuşlara ve kırık seramik parçalara rastlanmıştır. Ayrıca bazı kurganların hendeklerinde darbe almış gövdesi olmayan kafatası kemiğine rastlandığı gibi gövde kısmı ise başka yerde rastlanmaktadır¹²² bu da Herodotos’un vermiş olduğu bilgilerle (*savaşta yüz tanesinden birini kurban ederler*) eşleştiğini göstermektedir.

Herodotos’un kayıtlarında İskitlerin altına ve ondan yapılan eşyalara doğaüstü özellikler atfettiklerini de bildirmektedir. İskit kralı Targitaos hükümdarlığı sırasında gökten altın nesnelere düştüğünü anlatmaktadır. Bu altın eşyalar daha sonra dikkatle korundu, saygı gösterildi ve onlara kurbanlar sunuldu.

“Targitaos’un üç çocuğu olmuş, Lipoxais, Arpoxais ve en küçükleri Koloxais. Bunların zamanında Skythia’ya, gökyüzünden altından yapıma zanaat araçları düşüyor, bir saban, bir boyunduruk, bir balta ve bir kupa. Bunları ilk olarak en büyükleri görüyor ve yaklaşıyor almak için; altın kızıl kor oluyor. O geri çekiliyor, ortanca ilerliyor, gene aynı şey oluyor. Maden öyle ateş saçıyor ki, uzaklaşmak zorunda kalıyor. Sıra üçüncüye, yani en küçüklerine geliyor, o zaman altın soğuyor, o da bunları alıp evine götürüyor. Mucizeyi gören büyükler, iktidarı en

¹¹⁸ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 273

¹¹⁹Polosmak, *Baraba v Epohu rannego Jeleza*. Sibirya Bölümü İlimler Akademisi, Novosibirsk 1987,s. 93-94.

¹²⁰Stepi *Evropeyskoy*, 54-57.

¹²¹Koryakova, *Ranniy Jeleznyy*,s.33.

¹²²Mogilnikov, *Problemy Arheologii i Drevney İstorii Ugrov*. Nauka, Moskova 1972,s.72.

küçüklerine bırakıyorlar."¹²³ Herodotos'un bahsettiği kutsal altınlara sahip olan kişinin, iktidar olduğunda bahsetmektedir.

*"Gökten düşen bu kutsal altını krallar büyük bir dikkatle saklarlar ve büyük kurbanlar keserek hoşnutluğunu kazanmaya çalışırlar. Kutsal altını korumakla görevli olan kimse, bu bayram süresinde açık havada uyursa o yılı çıkaramaz. Skyth'ler öyle derler ve bu bekçi bir gün içinde at sırtında ne kadar toprağı çepeçevre dolanabilirse, o toprak kendisine ödül olarak verilir."*¹²⁴

İskitler için altının kutsal ve önemli olduğu arkeolojik bulgularda da paralelliğini görmek mümkündür. İskit kurganlarda bulunan altın eşyaların üzerinde ince ustalık gerektiren, mitolojik sahneler, hayvan üslubu tarzında yapılmış eşyalar bulunmaktadır. İskit dünyasında hayvan üslubu, en yaygın olan sanat dalı olmuştur. Hayvan üslubu Tunç Çağı'nda ortaya çıksa da, Demir Çağı'nda yaygınlık kazanmıştır. Hayvan üslubunun ortaya çıkışı hayvan kültü ile doğrudan bağlantılı olup, zamanla hayvan tasvirlerinin motif haline geldiği ve eşyaların üzerinde süsleme sanatı olarak kullanılmaya başlandığı düşünülmektedir¹²⁵.

Hayvan üslubu motifleri, şüphesiz doğanın hassas değişimleri ve hayvan hareketleri, hayvan av sahneleri takip edilerek eşyaların üzerine aktarılmıştır. Hayvan üslubunda hayvanların gerçekçi tasvirleri, süsleyeceği eşya çerçevesi içinde koşan, saldıran, dinlenen, bazen de savaşan yırtıcı hayvanların şekilleri bulunmaktadır¹²⁶.

Hayvan üslubu kuzey Çin'den Orta Avrupa'ya kadar, özellikle bozkır ve orman-bozkır bölgelerinde yaygınlık kazanmıştır. Hayvan üslubunun yayıldığı coğrafyada bölgelere özgü ayrıntılar ortaya çıksa da tek bir stil (hayvanların duruş pozisyonları ve şekilleri) hâkim olmuştur. Hayvan üslubunda birçok motif ve detayların benzerlik göstermesi akıllara hayvan üslubunun tek merkezden yayıldığını getirmektedir.

Örneğin Karadeniz İskit hayvan üslubu ile Minusinsk havzası hayvan üslubu birbirine benzerlik göstermektedir. Minusinsk havzası hayvan

¹²³ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 254

¹²⁴ Herodotos, *Herodot Tarihi*, s. 255

¹²⁵S.Rudenko, *Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskoye Vremya*, Nauka ,Moskova, Leningrad 1960, s. 245.

¹²⁶M.Artamonov, *K Voprosu o Proishojdenii Skifskogo İskusstva, Soobşeniya Gosudarstvennogo Ermitaja*, Rusya İlimler Akademisi Yayınları, Leningrad 1962, s.30-35.

üslubu ise kökenlerinin Karasuk kültürü hayvan üslubuna dayandığı düşünülmektedir. Karadeniz İskit hayvan üslubu ile Türkistan hayvan üslubunun coğrafya açısından çok uzak mesafelerde bulunmalarına rağmen, kökenlerini Karasuk ve ona en yakın komşu kültürlerinden aldıkları düşünülmektedir.¹²⁷

Ateş kültü, İskit-Türk dünyasında sık rastlanan bir gelenektir. Çin kaynaklarında *"Türkler herşeyden önce ateşi kutsal saymaktadırlar, hava ve su da kutsaldır. Türklerin gökleri ve yeri yaratan tanrıları Tengridir. "Kün"(güneş), tanrının yardımcısıdır ve dünyayı yönetmektedir. Güneşin ışıkları adeta bir ip gibi tüm canlılara dokunarak güneşle iletişimde bulunmaktadırlar. Türkler yılda iki defa sonbaharda ve ocak ayının sonlarında ilk güneş ışıkları dağların tepelerine değdiğinde ona adak getirmektedirler"*.¹²⁸

Türklerde ateş kültü Moğollarda da olduğu gibi Tengrinin bir hediyesi olarak görülmekte ve ateşin kötü ruhları temizleme gücüne sahip olduğuna inanılmaktadır. Bir çok İskit kurganında ateş izlerine rastlanmaktadır. Bu doğrudan defnedilen kişi üzerine ya da mezar içinde uygulanmıştır. Daha geç dönemlerde de bu gelenek varlığını sürdürmüştür.¹²⁹

Bizans tarihçisi Simokatta *"Türkler ateşe fevkalade büyük saygı gösterirler [...], fakat sadece gök ve yerin yaratıcısına dua ederler ve onu Tanrı diye adlandırırlar"*. Yunan Menandros'a göre, *"Türk büyücüleri Roma elçisini alevlerin arasından yürüterek arındırıyorlardı"*. Ateş kültü Türkistan'ın eski halkları arasında yaygın olan ve hiç değişmeyen geleneklerden kabul edilmektedir. Arınmak, temizlenmek için bazen ölüleri de yakmışlardır¹³⁰.

Diğer yandan Erken Demir Çağ İskit defin geleneklerinde mezarlarda ev hayvanlarına ait kemiklere rastlanmaktadır. İskit defin geleneklerinde koyun kurban edilmektedir. Yine ölü ile birlikte kurban etinden yemekler yaparak, kurban edilen hayvan ölünün yanına

¹²⁷ Çlenova, *Proishojdeniye i Ranyaya İstoriya Plemen Tagarskoy Kulturi*, Nauka, Moskova 1967,s.110-145.

¹²⁸ A.A.Popov, *Tavşitsı*, RAN, Moskova, Leningrad, 1936, s.48.

¹²⁹ N.Ya.Biçurin, *Sobraniye Cvedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnii Vremena*, RAN, Moskova, Leningrad 1950,s. 229.

¹³⁰ J.P.Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, Bilgesu Yayıncılık, İstanbul 2011,s.39.

defnedilmektedir. Bu kurban anlayışında büyük çoğunlukla at ve küçükbaş hayvan kemikleri görülmektedir¹³¹.

Hayvan kemikleri mezarın yanında ayrı çukurlarda ya da hendeklerin içinde gömülmüşlerdir. At, öküz, koyun kafatasları ya da hayvan vücudunun diğer kısımlarına rastlanırken kimi zaman hayvanın tüm olarak kalıntılara da rastlanmıştır. Hayvan kemikleriyle birlikte mezar toprağında ya da hendeklerin içinde seramik parçalarına ya da tüm (kırılmamış) kaplara rastlanmıştır. Araştırmalara göre hayvanlara ait kemiklerin ve kırık seramik parçaların kalıntılarının dini bir ritüelin parçası olduğu düşünülmektedir¹³².

At eski Türkler için en yakın dost, ruhun ve vücudun ayrılmaz parçasıdır. Tengri için kurban kabul edilen bir hayvandır. Türkler için yeryüzü ile gök arasında bir araç olduğu ve gökten indirildiğine inanılmaktaydı. Atın sahibine ölümden sonra öbür dünyada da eşlik ettiğine inanılmaktaydı. Kutadgu Bilig'de zaman simgesi, Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde ise uçan at simgesine rastlanmaktadır¹³³.

Ağaç kültünün de Türk mitolojisinde önemli yeri bulunmaktadır. Türkler çeşitli ağaçları doğaüstü güçlerle donatıp kutsal kılmışlardır. Bu süreç inanç sistemi içinde mitolojik köklerle ilişkilendirilir. Ağaçları kutsallaştırmak, ağaç için adak sunmak ve dilek dilemek gibi adetlerin hepsi eski inanç sisteminde bulunan unsurlardır ve bunların daha eskilere dayanan bir inanış olduğu düşünülmektedir. Genel anlamda ağaç, evrenin yaratılış modelini, koruyucu ve kurtarıcı rolleri üstlenmektedir.

Altay Türklerinde ağaç barış, dünya ve gökyüzünü temsil etmektedir. Şamanların görüşüne göre ağaç, kutsal doğanın koruyucu gücünü temsil etmektedir.

“Şaman davullarındaki bu ağacın kökleri dünyadan değil, daha çok gökten yere doğru uzanmaktadır. Altay'ın yaratılış destanında olduğu gibi, bu ağaçların dokuz dalı vardı. Bu ağaçlar çoğunlukla göksel dağ

¹³¹ V.İ. Polsmak, *Baraba v Epohu Bronzi*, Nauka, Moskova 1985, s.30.

¹³² L.A. Çindina, *Oçerki Kulturogeneza Narodov Zapadnoy Sibiri*, Tomsk Üniversitesi Yayınları, Tomsk 1998, s. 143.

¹³³ Roux, *Eski Türk*, s. 27.

*veya tepede büyümüştür. "Ağacın bir tarafında ay, diğer tarafında güneş vardı".*¹³⁴

Avrasya bozkırlarında İskit birliği toplumunda oluşan dini fikirler ve ilk felsefi görüşler önemli bilgi kaynağı haline gelmiştir. Tüm İskit dünyasına tesir eden bu bilgiler, yaratılış felsefesi, dünya düzen sistemi ve fikir birliği İskitlerin birlik oluşma sürecinde önemli etkenlerden biri olmuştur.

Sonuç

İskit-Sibirya Dünyası kültürünün oluşum sürecinde bölgesel-coğrafi faktörlerin etkili olduğuna ve birliğinin oluşma bölgesinin ise Avrasya'nın bozkır ve orman-bozkır kuşağı olduğuna inanılmaktadır. Avrasya bozkırları karasal iklime sahip olup, doğu bölgeleri klasik konargöçer hayvancılığı için ideal bir bölge iken Avrasya bozkırları eski medeniyetlerin ilk defa üretici ekonomileri yani hayvancılık türünün konargöçer hayvancılığı oluşturduğu coğrafya olmuştur.

Diğer taraftan Fergana vadisi gibi benzer ekonomilerin bulunduğu yerlerde mera hayvancılığı ve tarım (doğal olarak verimli toprakların olduğu yerler) yaygınken, Türkistan'ın Seyhun Ceyhun nehirleri arasındaki güney kısımlarında hayvancılık bilinse de genel kanı bölgede halkın yerleşik olduğu yönündedir. Hatta bazı araştırmacılar daha güney bölgelerindeki İran halkının hayvancılığı bilmelerine rağmen yerleşik hayat sürüp, tehlike anında (Büyük İskender işgali sonrası ya da daha geç dönemlerde Moğol ve Timur baskı ve zulümlerden korunmak için) konargöçer hayat tarzına geçtiklerini belirtmektedir. Bölgede barış ve güven sağlanınca halk yeniden yerleşik düzene meyil göstermiştir.

Diğer önemli bir husus ise Avrasya'nın Neolitik döneminde kültürel ve ekonomik bağlantıların ve ufak çapta alış verişlerin nehirler vasıtasıyla yapıldığı bilinse de bir sonraki dönemde hayvancılığa dayalı ekonominin de gelişmesiyle birlikte iletişim bozkır kuşağı boyunca devam etmiştir. Bu husus üretici ekonomi yani bozkır hayvancılık ekonomisinin oluşumunun güneyden kuzeye değil, doğudan batıya doğru geliştiğini göstermektedir. Temelleri atılan bozkır konargöçer ekonomisi özellikle İskit-Sibirya birliğinde belirleyici olmuştur.

¹³⁴ B. Ogel, *Türk Mitolojisi*, I Cilt, TTK, Ankara 1993, s. 90-96.

İskit birliğini oluşturan diğer etkenlerden biri de konargöçer hayvancılığa paralel demir madenin keşfi ve onun İskit-Sibirya dünyasında kullanımının yaygın hale gelmesidir. Dayanıklı demir madeni konargöçer üretim ekonomisini daha verimli hale getirmiştir. Demir başta silah yapımında kullanılmış fakat zamanla demirden el aletleri yapılmaya başlanmıştır. Nal icat edilmiş, binicilik ve akabinde hızlı hareket eden at türleri gelişerek iletişimi hızlandırmıştır. At, konargöçer ekonominin ayrılmaz parçası olup, hayvancılığın gelişmesiyle at biniciliğinin önemi de aynı derecede artmıştır.

İskit dünyasında nüfus artışı ise yeni nüfus kitlelerinin gelişiyile ilişkili olmadığı anlaşılmakta olup, büyük olasılıkla Avrasya'nın bozkır kuşağında hayvancılık ekonomisinin yükselişi ve hayvandan maksimum ürün almanın neticesinde hızlı demografik artış gerçekleşmiştir. Hayvancılık ekonomisinin gelişmesi ve nüfusun artışı ise toplum içinde hızlı bir sınıfsal oluşuma yol açmıştır. Sosyo-ekonomik gelişmeler sonucunda ilkel toplum düzeninden hiyerarşi oluşumuna adım atılmıştır. Grupların bir araya gelmesiyle, boy birlikleri ve devamında devlet oluşum sürecine geçilmiştir.

Konargöçerlerin çekirdeği olan küçük ve büyük aileler, akraba aile grupları, askeri ve ekonomik nedenlerden dolayı tek başına varlıklarını sürdürmelerinin zorlaştığı gerekçesiyle bir araya gelerek boyları oluşturmuşlardır. Konargöçer sosyal organizasyonu zaman içinde tarihi ve siyasi sebeplerden etkilenmiş ve tehlike zamanlarında bir araya gelerek siyasi birlik oluşturmayı başarmışlardır.

Genel felsefi ve mitolojik dünya görüşünün temelinde, çeşitli kültürler ve etnik faktörlerin etkili olduğu fikri yatmaktadır. İskit-Sibirya birliğinin oluşumunda şüphesiz ideolojik, mitolojik ve ekonomik temeller ayrıca kültürel ve ekonomik bağlantıların sürekli olarak sürdürülmesi etkili olmakla birlikte, dünya görüşünün yanı sıra Avrasya bozkırlarında ortak ve temelleri eskiye dayanan çeşitli inanışlar önemli olmuştur. İnanışlar kültürün özünü oluşturarak onun dış görünüşünü belirlediği gibi günlük hayatta toplumsal sistem içinde öne çıkan değerler, amaç ve hedefleri şekillendirerek toplumun ahlak görevini de üstlenir. Hayatın akışını düzenleyen ve insanları ortak paydada buluşturduğu gibi İskitlerin de birlik oluşmasında önemli bir etkenlerden biri olmuştur.

Kaynakça

- Artamonov. M. K, *Voprosu o Proishojdenii Skifskogo İskusstva, Soobşeniya Gosudarstvennogo Ermitaja*, Rusya İlimler Akademisi Yayınları, Leningrad 1962.
- Biçurin. N.Ya, *Sobraniye Cvedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnii Vremena*, RAN, Moskova ,Leningrad 1950.
- Boyarşinova. Z.Ya, *Naseleniye Zapadnoy Sibiri do Naçala Russkoy Kolonizatsii*, Tomsk Üniversitesi Yayınevi, Tomsk 1960.
- Çıçurov. İ.S, *Vizantiysliye İstoriçeskiye Soçineniya*, Nauka, Moskova 1980.
- Çindina.L.A, *Oçerki Kulturogeneza Narodov Zapadnoy Sibiri*,Tomsk Üni Yayınları, Tomsk 1998.
- Çlenova. N.L, “Kulturi Skifskogo Kruga: Çertı Shodstva i Različiya. Sayano-Altayskiy Rayon v Skifskom Mire”, *Kradkiye Soobşeniya İnstituta Arheologii*, 207(1991), s.6.
- Çlenova. N.L, *Proishojdeniye i Ranyaya İstoriya Plemen Tagarskoy Kulturi*, Nauka, Moskova.1967.
- Dovatur. A.İ, Kalistov. D.P, Şişova. İ.A, *Narodı Naşey Stranı v İstorii Geredota*, Nauka, Moskova 1982.
- Durmuş. İ, “ İskit İmparatorluğu'nun yıkılış nedenleri”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 1, Sayı: 2 (2008), s. 199-214.
- Durmuş. İ, *İskitler (Sakalar)*, Akçağ Yayımevi, Ankara 2008.
- Durmuş. İ, *İskitler (Sakalar)*, Akçağ Yayımevi, Ankara 1993.
- Durmuş, İ, *Eskiçağ Anadolu'sunda Türk İzlerine Dair Tespit ve Öneriler*, OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 1/2(2019),s.101-103.
- Erten, Emre, “Antik Yazarlarda Bir İskit Kraliçesi:Tomyris”, *Mediterranean Journal of Humanities*, VI/2, (2016), s.237-263.
- Grakov. B. N, *İskitler*. Çev. D. A. Batur. Selenge, İstanbul 2006.
- Grakov. B.N, *Skifi, Nauçno-Populyarniy Oçerk*, Moskova Devlet Üniversitesi Yayınları, Moskova 1971.
- Gumilev. L.N, *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, Mısl, Moskova 2002.
- Habdulina Maral, *Ranniy Jeleznıy Vek i Srednevekovey Uralo-İrtiştıkogo Mejdureçya*, İlimler Akademisi Yayınları, Çelyabinsk 1987.
- Hasanov. Z, *Çar İskitler. İskitler ve Eski Oğuzların Etno-Dil Özdeşleştirmesi*. Türk Dünyası Araştırmaları Dünyası, İstanbul 2009.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1973.
- İvanov. M.S, *Plemena Farsa Kaşkayskiye, Hamse, Kahgiluye, Mamasani*, Rusya İlimler Akademisi , Moskova 1961.
- Karamzin. N.M, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, Nauka, Moskova 1988.

Kesariyskiy. Prokopiı, *İstoriya Voin Rimlyan s Persami, Vandalami i Gotmi*, İmp Adına Yayın evi, St-Petersburg 1876.

Kleyn. L.S, *Voznikoveniye Koçevogo Skotovodstva*, Kemerov Gosudarstvenniy Universitet, Kemerovo 1980.

Koryakova. L, *Ranniy Jeleznıy Vek Zauralya i Zapadnoy Sibiri (Sargatskaya Kultura)*.Sverdlovsk: Ural niversitesi Yayınları, 1988.

Latışev. V.V, *“İzvestiya Drevnih Pisateley Greçeskih i Latinskih O Skifii i Kavkaze”*,I.Cilt, St-Petersburg, 1890.

Latışev. V.V, *İzvestiya Drevnih Pisateley Greçiskih i Latinskih o Skifii i Kafkaze*, İmp. Adına İlimler Akademisi Yayınevi, St-Petersburg 1906.

Leybnits. G.V, *Sbornik Pisem i Materialov Leybnitsa, Otnasyaşıhsya k Rossii i Petru Velikomu*, İmp. Adına İlimler Akademisi Yayınları, St-Petersburg 1873.

Leyn. L.S, *Voznikoveniye Koçevogo Skotovodstva, Skifo-Sibirskoye Kulturno-İstoriçeskoye Yedinstvo, Materyalı I Vsesoyuznoy Arheologiçeskoy Konferentsii*, Kemerovo: Kemerovo Devlet Üniversitesi Yayınları, Kemerovo 1980.

Markov. G.E, *Sotsialnaya Struktura i Obşestvennaya Organizatsiya Drevnih i Srednevekovıh Koçevnikov*, Kemerovo 1980.

Markov. G.E, *Koçevniki Azii*, Moskova Üniversitesi Yayınları, Moskova 1966.

Martinov. A, Alekseyev. V.P, *İstoriya i Paleontologiya Skifo-Sibirskogo Mira*, Kemerovo Devlet Üniversitesi Yayınları, Kemerovo 1986.

Martinov. A.İ, *Skifo-Sibirskoye Yedinstvo Kak İstoriçeskoye Yedinstvo*, Kemerovo Devlet Üniversitesi Yayınları, Kemerovo 1980.

Memiş, Ekrem, *İskit’lerin Tarihi*, Konya Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1987.

Mogilnikov. V, *Problemlı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov*. Moskova: Nauka, 1972.

Moşkova. M.G, *“Sporniye Voprosı Kontseptsii “Skifo-Sibirskogo Mira”, Kratkiye Soobşeniya İnstituta Arheologii*, 207 (1991), s.18.

Nehardt. A.A, *Skifskiy Rasskaz Geredota v Oteçestvennoy İstoriografii*, Nauka, Moskova 1982.

Neumann. K.F, *Die Vlkerdessdlichen Russlands in ihrergeschichtlichen Entwicklung*, Leipzig 1855.

Ogel. B, *Türk Mitolojisi*, I cilt, TTK, Ankara 1993.

Polosmak. N, *Baraba v Epohu rannego Jeleza*. Novosibirsk: Sibirya Bölümü İlimler Akademisi, 1987.

Polismak.V.İ, *Baraba v Epohu Bronzi*,Nauka, Moskova 1985.

Popov. A.A, *Tavşitsı*, RAN, Moskova, Leningrad 1936.

Rolle, R. *Die Welt der Skythen. Stutenmelker und Pferdeboegner: Ein antikes Reitervolk in neuer Sicht*. Luzern & Frankfurt/M, 1980.

Roux, J.P, *Eski Türk Mitolojisi*, Bigesu Yayıncılık, İstanbul 2011.

Rudenko. S, *Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskoye Vremya*, Nauka, Moskova, Leningrad 1960.

Sagayev. A.M, Oktyabrskiy. İ.V, *Traditsionnoye Mirovoznreniye Türkov v Yujnoy Sibiri*, Moskova 1990.

Schiltz. V, *Die Skythen und Andere Steppenvölker. 8. Jahrhundert v. Chr. bis 1. Jahrhundert n. Chr.* München 1994.

Simokatta, Teofilakt, *İstoriya*, çev. S.İ.Kandratyeva, SSCB İlimler Akademisi, Moskova 1957.

Stepi Evropeyskoy Çasti SSSR v Skifo-Sarmatskoye Vremya, Nauka, Moskova 1989.

Tarhan. M.Taner, *Tarih Yazımında Arkeolojinin* ,Arkeoloji Sanat Yayınları,İstanbul 1995.

Tatişev. V.N, *İstoriya Rossiyskaya*, Nauka, Moskova, Leningrad 1962.

Timothy. E, Gregory, *Bizans Tarihi*. çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.

Togan, Zeki Velidi, "Sakalar (IV)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 23 (1987), s.23, 30-34.

Vizantiyskiye İstoriki: *Deksipp, Evnapiy, Olimpiodor, Malh, Petr Petritsiy, Menandr, Kandid, Nonnas i Feofan*Vizantiyets. Çev. Spiridon Destunis, Leonid Demis yayınevi, St-Petersburg 1884.

Yalnitskiy. L.A, *Skifiya Yevraziyskih Stepey: İstoriko-Arheologičeskiy Oçerk*, Nauka, Novosibirsk 1977.

Zakiyev. M, *Tatari: Problemi İstorii i Yazıka*, Tataristan İlimler Akademisi Yayınları, Kazan 1995.

Zakiyev.M, *Glubokiye Etničeskiye Kornı Türskih Narodov*, Türskaya Akademya Yayınları, Astana 2011.

Zdanoviç.G, İvanov İ.V ve Habdulina M, "Opit İspolzovaniya v Arheologii Paleopoçvennih Metodov İssledovaniya (Kurganı Kara-Oba i Obalı v Severnom Kazahstane)", *Sovetskaya Arheologiya*, Sayı 4,(1984): 41-43.

Zeuss. K, *Die Deutschenundihre Nachbarstämme*, München 1837.

Kırım'ın Rusya Tarafından İlhakının Onuncu Yılında Türkiye'deki Kırım Tatarlarının Anavatan Kırım Algısı

Nuri Kavak*

(ORCID: 0000-0002-9216-8163)

Makale Gönderim Tarihi

11.12.2023

Makale Kabul Tarihi

29.12.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kavak, N., "Kırım'ın Rusya Tarafından İlhakının Onuncu Yılında Türkiye'deki Kırım Tatarlarının Anavatan Kırım Algısı", *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (Aralık 2023), 218-237.

APA: Kavak, N. (2023). Kırım'ın Rusya Tarafından İlhakının Onuncu Yılında Türkiye'deki Kırım Tatarlarının Anavatan Kırım Algısı. *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 5(2) (Aralık 2023): 218-237.

Öz

Ukrayna, SSCB'nin dağılmasından sonra NATO ve AB'nin jeopolitik ve jeostratejik operasyon sahası haline gelmiştir. Rusya'yı kuşatmak ve SSCB'nin bakiyesi devletlerin üçüncüsü büyük toprak sahibi Ukrayna'yı batı dünyasına eklemek üzerine geliştirilen genişleme siyaseti, nihayetinde Rusya-Ukrayna Savaşı ile son noktaya ulaşmıştır.

Ukrayna'da 21 Kasım 2004 tarihinde gerçekleşen seçim sonrası toplum Batı ve Rusya yanlısı olarak ikiye bölünmüştür. Seçimde hile olduğu iddiası ve sonrasındaki meydan gösterilerine rağmen Rus yanlısı Viktor Yanukovic Cumhurbaşkanı olmuştur. Onun uzun süren iktidarı sürekli meydan

* Prof. Dr., Sinop Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, nurikavak1453@gmail.com.

Prof. Dr., Sinop University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History.

gösterileriyle ve büyük oranda çatışmalarla geçmiştir. Nitekim 24-28 Kasım 2013 tarihleri arasında meydanlardaki gösterilerde göstericilerle güvenlik güçlerinin arasında yaşanan çatışmalar adeta iç savaşı andıran bir manzara ortaya çıkarmıştır. 20 Ocak 2014 tarihinde Rus yanlısı Kırım Parlamentosu, AB yanlılarının iktidara gelmesi durumunda Kırım'ın bağımsız olacağını ve Ukrayna'ya asla bir daha teslim edilmeyeceğini ilan ederek sorunu Kırım coğrafyasına taşımışlardır. Bu gelişmelerle başlayan süreç Rusya'nın Kırım'ı işgaliyle sonuçlanmıştır.

Bugün, Rusya'nın Kırım'ı işgalinin üzerinden on yıl geçmiştir. İşgalin etkisi, Türkiye'de yaşayan Kırım Tatarlarının belleklerinde hala devam etmektedir. Bu makalede yirmi soruluk bir anket çalışması ile geçen on yıla rağmen Kırım Tatarlarının Kırım coğrafyası ile organik bağları ve işgale karşı tutumları hakkında beyanları alınarak anavatan algılarına dair bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Kırım Tatarları, Ukrayna, Rusya, Karadeniz.

Perception of the Crimean Homeland among Crimean Tatars in Turkey on the Tenth Anniversary of Russia's Annexation of Crimea

Abstract

After the dissolution of the Soviet Union, Ukraine has become a geopolitical and geostrategic battleground for NATO and the EU. The expansion policy aimed at encircling Russia and integrating Ukraine, the third-largest landowner among the former Soviet states, into the Western world ultimately culminated in the Russia-Ukraine War.

Following the election on November 21, 2004, Ukraine became divided into pro-Western and pro-Russian factions. Despite allegations of election fraud and subsequent protests, pro-Russian Viktor Yanukovich became the President. His prolonged tenure was marked by continuous protests and significant conflicts. Indeed, the clashes between protesters and security forces during the demonstrations from November 24 to 28, 2013, resembled an internal conflict akin to civil war. On January 20, 2014, the pro-Russian Crimean Parliament declared that Crimea would become independent if pro-EU forces came to power, asserting that Crimea would never be handed back to Ukraine. This declaration escalated the issue to the Crimean peninsula, ultimately leading to Russia's annexation of Crimea.

A decade has passed since Russia's occupation of Crimea. The impact of the annexation continues to linger in the memories of Crimean Tatars living in Turkey. This article presents an evaluation of the perceptions of the homeland among Crimean Tatars through statements regarding their organic

connections with the Crimean region and their attitudes towards the occupation, based on a twenty-question survey conducted after the ten-year period.

Keywords: Crimea, Crimean Tatars, Ukraine, Russia, Black Sea.

Giriş

Kırım, Altınordu imparatorluğu içinde önemli bir bölgeyi teşkil ediyordu. 15. Yüzyıl başlarında imparatorluğun içinde şiddetlenen iç rekabet ve savaşlar sebebiyle Karadeniz'in kuzeyindeki steplere ve Kırım'a kaçan birçok kabile bulunmaktaydı. İşte böyle bir ortamda Şirinler gibi belli başlı kabile reislerinin Hacı Giray'a ilhak etmesi ile 845 (1441-1442) tarihinde müstakil bir Kırım hanlığı kurulmuştur.¹ 1475 tarihinde Fatih Sultan Mehmet tarafından Kefe'nin fethiyle birlikte Kırım hanlığı Osmanlı Devleti'ne tabiiyetini bildirmiş ancak pek çok konuda özerk bir devlet olarak 17. Yüzyılın son çeyreğine kadar varlığını devam ettirmiştir. 1783 yılına gelindiğinde Doğu Avrupa mirasının son kalesi olarak kabul edilen Kırım Ruslar tarafından ilhak edilmiştir.²

Varlığını yaklaşık üç buçuk asır devam ettiren böylesi büyük bir devletin tasfiyesi ile birlikte başlayan süreçte ilk ve en önemli sorun, burada yaşayan halkın temel hak ve özgürlüklerinin tanınıp tanınmayacağı idi. Maalesef Rusya Kırım'ı Kırım Türkünün yaşamadığı bir yer haline getirmek için ilk günden etnik asimilasyona ve katliama girişmiştir. İlhakın başından 1922 yılına kadar yaklaşık 1.800.000 Kırım Tatarı ülkelerini terk ederek Osmanlı topraklarına yerleşmiştir.³

¹ Bu tarih aynı zamanda Hacı Giray adına basılan en eski sikkenin tarihidir; Halil İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2017, s.4; Yücel Öztürk, "Kırım Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

² Kırım Hanlığının siyasi, sosyal ve ekonomik yapılanmasına dair bir çalışma için bkz. Yücel Öztürk (ed.), *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015.

³ Kırım Hanlığı'nın yıkılış süreci ve sonrasında meydana gelen gelişmelerin detayları için bkz. Giray Saynur Derman, "Kırım Hanlığı'nın Yıkılışı, Yıkılışın Osmanlı Devleti

Günümüzde üzerinde en çok Kırım Türkü'nün yaşadığı ülke Türkiye'dir. Türkiye'de onlarca dernek ve onları temsil eden iki federasyon ile birkaç tane de vakıf olarak kurulan teşkilat faaliyet göstermektedir. Kırım, SSCB'nin dağılması sonrası bağımsız olan Ukrayna'ya bağlı bir toprak olarak siyasi varlığını devam ettirmiştir. 2014 yılında ise Rusya tüm medeni dünyanın gözü önünde Kırım'ı işgal etmiştir. Bugün Kırım'ın işgalinin yaklaşık onuncu yılına girmiş bulunmaktayız. Kırım'ın işgaline en sert karşı koyma cesareti ve eylemini gösterenler Kırım camiası ve teşkilatları olmuştur. Çalışmamız ile geçen bu on yıllık zamana karşılık her bir dernek, vakıf veya bireyin meseleye bakışının değişip-değişmediği ya da ilk günkü tepkinin şiddetinin azalıp-azalmadığını ölçmeyi hedeflemiş bulunmaktayız. Geliştirdiğimiz anket soruları üzerinden farklı yerleşim yerlerinde faaliyet gösteren derneklerimiz üzerinden Kırım'lı soydaşlarımıza ulaşarak sorularımızı sanal ortamda cevaplanması için ilettik. Hedef sayımız 100 katılımcı olmasına rağmen sonlandırma kararı verdiğimizde 101 katılımcı olmuş idi. Özellikle devletlerin sahip oldukları sınırların değiştirilmeye zorlandığı, işgallerin alenen yapıldığı bir dünyada Kırım'ın geleceğine dair de bir soru yönelterek soydaşlarımızın zihinlerindeki Kırım'ı öğrenmeyi hedefledik.

Kırım'ın Rusya Tarafından 2014 İlhakı

21 Kasım 2004'de başlayan gelişmeler 2013 yılından itibaren meydanları savaş alanına çevirmiştir. Batıyı temsil eden güçler NATO ve AB ile doğuyu temsil eden Rusya (Rusya ile beraber hareket eden Çin, İran ve Kuzey Kore) arasındaki mücadele Ukrayna coğrafyasında bilek güreşine dönüşmüştür. Rusya Karadeniz filosunun bulunduğu Sivastopol'ü bu gelişmelerin dışında tutarak ilk adımı Kırım üzerinden atmıştır. Putin Rusyası yakın gelecekte Ukrayna üzerinden Rusya jeopolitiği üzerinde bir operasyonun olacağını gördü ve hayati bir

Üzerindeki Tesirleri ve Avrupa Diplomasisindeki Değişiklikler”, *Türkiye-Ukrayna İlişkileri Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler*, Ed. Volodimir Velnik, Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk, Ferhat Turanlı, Muhammed Bilal Çelik, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015, s.109-151. Ayrıca bkz, Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çeviren: Bahar Tırnacı, İstanbul, 2003, s. 108-109.

strateji üreterek bütün dünyanın gözleri önünde Kırım'ı resmen işgal etti.

Ukrayna devlet başkanının ülkeyi terk etmesini bahane eden Kırım Parlamentosu 25 Şubat 2014'te Rus yanlısı gösteriler eşliğinde Kırım'da bir referandum düzenlenmesini istemiştir. Kırım Tatar Milli Meclisi Kırım Parlamentosu'nun Kırım'ı Rusya'ya bağlama niyetinde olduğunu kamuoyuna deklare ederek karşı konulacağını duyurmuştur. İlk adım olarak referandum oturumu öncesi Kırım Tatar halkını parlamentoya davet ettiler. Aşağı yukarı on bin kadar Kırım Tatarı Kırım Parlamento binasının önünde toplanırken karşı taraf olarak nitelendirilen dört beş bin Rus yanlısı bir kalabalık meydana gelince ortam gerginleşmiştir. Ortaya çıkan gergin bekleyişin ardından Kırım Parlamentosu herhangi bir karar alamadan dağılmıştır⁴. Ancak 27 Şubat 2014 sabah saat 07.30'da Kırım Parlamento binası kimliği belirlenemeyen milislerce basılarak işgal edilmiştir. Ayrıca bu milisler Akmescit havalimanını da kapatmış, mevcut parlamenterleri meclise getirerek referandum kararı aldirtmişlerdir. Rusya devlet başkanı Vladimir Putin her ne kadar bu birliklerin kendilerine ait olmadığını söylese de işgal sonrası Şubat 2015'te bu birlik askerlerini 26 Şubat madalyasıyla ödüllendirdiği görülmektedir. Kırım Türkleri adına Kırım Tatar Milli Meclis Başkanı Refat Çubarov derhal bir basın toplantısı düzenlemiş ve bu olayların temelinde Rusya'nın olduğunu belirterek Kırım Tatarlarının meclis kararı olmadan evlerinden çıkmamaları gerektiğini duyurmuştur.

28 Şubat 2014 günü Rusya'ya bağlı bulunan Akyar'daki (Sivastapol) Karadeniz Filosu bölgede bulunan Belbek Havaalanını ele geçirdiğini açıklamıştır⁵. Aynı gün Kırım'ı işgal eden milisler de Akmescit Havaalanını abluka altına alarak işgal etmişlerdir. Bu olayların yaşandığı sırada Kırım Tatar Milli Meclisi Başkanı Refat Çubarov işgal sonrası yapılacak hiçbir uygulamayı tanımadıklarını ve şaibeli bir biçimde meydana getirilen bakanlar kurulunu da tanımayacaklarını açıkladı. Yine aynı gün içerisinde Balıklava'da Ukrayna Sınır Güvenlik servisi Rus

⁴ Zafer Karatay, *Kırım'ın Bir Halkın Mücadelesi*, Dinç Ofset Matbaacılık, İstanbul, 2019, s. 208.

⁵ <http://old.qha.com.ua/tr/siyaset/belbek-havaalani-da-ruslar-tarafından-isgal-edildi/130941/> (Erişim: 01.11.2023)

askerlerince kuşatma altına alınmıştır. Adeta bütün Kırım'ı abluka altına alırcasına Akyar, Akmescit, Bahçesaray ve Prerevalnoe Rus kuvvetleri tarafından kuşatılmıştır⁶. Bu olup bitenlere ilave olarak Kezlev (Gözleve) Bölgesinde bulunan Ukrayna Askeri Üssü Rus askerleri tarafından işgal edilmiş ve içeride bulunan Ukrayna askerleri de rehin alınmıştır. Ayrıca Balıklava, Kerç ve Kefe'ye saldırılar düzenlenmiş ve devamında da Kefe limanı Rus askerlerince işgal edilmiştir⁷.

Askeri işgal faaliyetlerinin yanı sıra Kırım'daki Rus yönetimi tarafından Rusya'ya bağlanmanın oylanacağı referandum önce 30 Mart sonra 16 Mart'a çekilerek erkenden yapılması kararlaştırıldı. Bu karara karşı çıkan Kırım Tatar Milli Meclisi Başkanı Refat Çubarov Kırım halkını oylamaya katılmamaya davet ederken Ukrayna'nın geçici Cumhurbaşkanı Oleksandr Turçinov'da bu durumun kabul edilmeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca 2 Mart 2014'de Amerika ve G7 Ülkeleri yapılacak olan herhangi bir referandumu tanımayacaklarını bildirmişlerdir.

16 Mart 2014 günü tüm itirazlara rağmen referandum düzenlenmiştir. Kırım nüfusunun sadece %34,2 si katılmıştır. Kırım Tatar Milli Meclisi referandumu boykot etmiş ve katılmamıştır. Sonuç olarak referanduma katılanların %96.77'sinin evet oyu ile Rusya'ya bağlanması kararı alınmıştır⁸. 21 Mart 2014 tarihinde ise Putin, referandumdan çıkan sonuç sonrası Kırım'ı Rusya'ya bağlayan kararnameyi imzalamıştır. Kararnameyi imzalarken kullandığı salonun adının II. Yekaterina olması bile işgalin tarihine atıfta bulunduğunun açık bir göstergesidir⁹. Rusya'nın bir oldu-bitti ile Kırım'ı ilhakı sayılacak olan bu kararname ilk anda ABD, Türkiye, Kanada, Japonya, Gürcistan, İngiltere, Fransa ve Çekya tarafından tanınmamıştır¹⁰. 27 Mart 2014

⁶ <http://old.qha.com.ua/tr/yasam-olaylar/rus-zirhli-araclari-akmescit-e-dogru-hareket-ediyor/130965/> (Erişim: 01.11.2023)

⁷ Ömer Çağrı Tecer, "Jeopolitik ve Tarihsel Bir Rekabet Sahası Olarak Ukrayna ve Dış Politika Parametleri", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 3 Sayı: 4 2014, s. 98-99 ve Şamilkızı, a.g.e., s.84-86.

⁸ Gönül Şamilkızı, *Kırım Ateşi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017, s.106.

⁹ <http://old.qha.com.ua/tr/siyaset/ve-putin-son-izmzayi-atti/131439/> (Erişim: 03.11.2023) ve Karatay, a.g.e., s. 210.

¹⁰ Şamilkızı, a.g.e., s. 108.

günü Rusya'nın Kırım ilhakı üzerine Birleşmiş Milletler acilen bir araya gelmiştir. 193 BM üyesi devlet, Rusya'nın Kırım'ı işgal ve ilhakının yasa dışı olduğunu belirtmişlerdir.

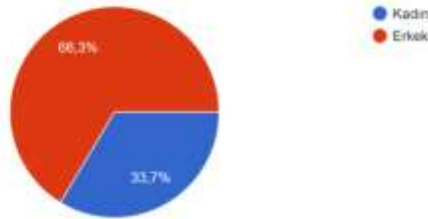
Rusya 21. yüzyılda tüm medeni dünyanın gözleri önünde Kırım'ın işgalinin yanı sıra Ukrayna'nın doğusunda da sözde milis güçleri adıyla resmen yeni bir işgali gerçekleştirmiştir. Kırım'ın işgalinde sadece birkaç ambargo ile yetinen ABD'nin başını çektiği NATO ve AB, savaşın tarafı olarak Rusya'nın karşısında yer almışlardır. Rusya'nın mağlup edilmesi sağlanmadığı sürece işgal edilen toprakların statüsünün değişmeyeceği çok net görülmektedir. Nitekim 25 Şubat 2014 yılında başlayan Kırım'ın ilhak sürecinin üzerinden yaklaşık on yıl geçmiştir. Bu süre zarfında mevcut defacto duruma en büyük tepkiyi gösteren Kırım Tatar camiasının geçen zamanda işgale bakışlarını ve siyasi geleceklerini nasıl kurguladıklarını ortaya koymak istedik. Bu amaçla yönelttiğimiz 20 soruyu cevaplandıran kişilerin hem Kırım'a olan aidiyet duygu durumlarını hem de mevcut duruma bakışlarını ve dahi siyasi geleceklerinin nasıl olması gerektiğine dair düşüncelerini öğrenmek amacıyla hareket ettik. Çalışmanın bundan sonraki aşamasında 101 katılımcıya yöneltilen anket soruları ve her soruya verilen cevaplar sırasıyla değerlendirilecektir.

Kaynak: <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/23150/edition/13398>
(Erişim: 15.11.2023)

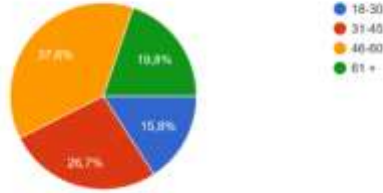
Kırım'ın İşgalinin Onuncu Yılında Türkiye'deki Kırım Tatarlarında Anavatan Algısı

1. Cinsiyetiniz:
101 yanıtlı

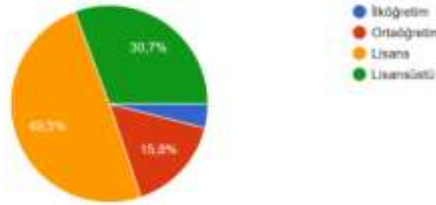
Birinci soruya 67 erkek 34 kadın cevabı verilmiştir.

2. Yaşınız:
101 yanıt

İkinci soruya 16 kişi 18-30 yaş aralığını, 27 kişi 31-45 yaş aralığını, 38 kişi 46-60 yaş aralığını ve 20 kişi de 61 yaş ve üzerini işaretlemiştir. Ankete cevap veren kişilerin yaş aralığına bakıldığında 16 kişi Kırım işgal edildiğinde çocuk yaşta veya ilk gençlik yıllarında olmalıdır.

3. Eğitim Durumunuz
101 yanıt

Üçüncü soruyu 31 kişi Lisansüstü, 50 kişi Lisans, 16 kişi Ortaöğretim ve 4 kişi ise İlköğretim olarak işaretlemiştir. 101 soruluk bir anket ve rastgele bir örneklem üzerinden genelleme yapmak bilimsel bir yaklaşım olarak görülmesi de Türkiye’de bulunan Kırım Tatarlarının eğitim ve kültür seviyelerinin oldukça yüksek olduğu bilinmektedir. Bu ankete verilen cevaplar da bunu teyit eder niteliktedir. Nitekim okuryazar olmayan kişi olmadığı gibi 81 kişi üniversite mezunudur.

4. Mesleğiniz nedir?

Dördüncü soruya verilen cevapta 15 kişi değişik eğitim kademelerinde çalışan kişiler olurken, diğer 85 kişi de memur, öğrenci, emekli, bankacı, tercüman, esnaf, çiftçi, ziraat mühendisi, muhasebeci,

mali müşavir, bankacı, yönetici, gazeteci, gümrük müşaviri, eğitim yöneticisi, bilim uzmanı, sanayici, ekonomist, yönetici (lojistik), tekstil, makine yüksek mühendisi, iş veren, işçi, turizm, özel sektör, aşçı başı, müze personeli, bankacı, iç denetim müdürü, avukat, iktisatçı, makina teknik ressamı, ticaret, mühendis, bilgisayar mühendisi, inşaat mühendisi, dış hekimi, tekniker, anestezi teknikeri, işletmeci, arkeolog olarak mesleklerini yazmıştır. Sadece bir katılımcımız çalışmıyorum diye kendisini ifade etmiştir. Ankete katılan kitle çalışmaya devam eden ve haliyle üretken bir orana sahiptir.

5. Kırım'dan ailenizin ne zaman geldiğini biliyor musunuz?

Beşinci sorumuza 98 katılımcı cevap vermiştir. Buna göre; altı katılımcı Türkiye'ye ne zaman geldiklerini bilmiyorum diye cevaplamıştır. Bir katılımcı ise hala ailesinin Kırım'da olduğunu belirtmiştir. En eski hatırlanan tarihe göre; bir katılımcı 1800 yılında Kırım'dan Romanya'ya oradan da 1910 yılında Türkiye'ye geldiklerini yazmıştır. Bunun yanı sıra 1840, 1856 ve 1857 tarihlerinde geldiklerini ifade eden katılımcılarımızda bulunmaktadır. Üç katılımcı bilmediklerini bir kişi de kısmen diyerek muhtemelen ne zaman göç ettiklerini tam olarak bilmediğini ifade etmek istemiştir. Sonuç olarak 94 anket katılımcımız çok net hangi tarihte ya da tarihlerde ailelerinin Kırım'dan Türkiye'ye geldiklerini bilmektedirler. Bu soruda göze çarpan ayrıntı bazı Kırım Tatarları'nın Romanya üzerinden Türkiye'ye göç etikleridir.

6. Aile büyükleriniz Kırım'ın neresinden gelmişler?

Altıncı soruya 89 kişi katılmış olup muhtemelen 12 kişi geldikleri yeri bilmediklerinden ötürü cevaplamamışlardır. Ankete katılan 8 kişi bilmiyorum yazarak toplam yukarıdaki 12 ile 20 kişi olmuştur. 16 katılımcı ise Kırım'ın payitahtı Bahçesaray ve Bahçesaray'a bağlı yerleşim yerlerini belirtmişlerdir. Geri kalanlar ise; Yalta, Kerç, Karasupazar, Akmescit, Gözleve (Kezlev), Sudak, Congar, Orkapı, Kızıldaş, Kıdırbale, Canköy, Taymazlar Köyü, Kerç Saraymen, Almatarhan, Azak, Sutgel ve Boran Köyü yazmışlardır. Çoğunluğun Kırım'ın liman ve iskele şehirlerinden geldiği ancak Tatar nüfusunun bütün Kırım coğrafyasına dağılmış olduğu verilen yer isimlerinden anlaşılmaktadır. Bir kişi çöl tarafından yazarak Kırım'ın kuzey kesimlerindeki düzlük bölgeleri kastetmektedir. Zira bu kısımlar

“çöl” olarak tabir edilmektedir. Ayrıca Romanya’nın Köstence Kıranharmanı köyü, Dobruca, Tulça ve Buhara bölgeleri de cevaplar arasında yer almaktadır.

7. Türkiye’de hangi ilde yaşıyorsunuz?

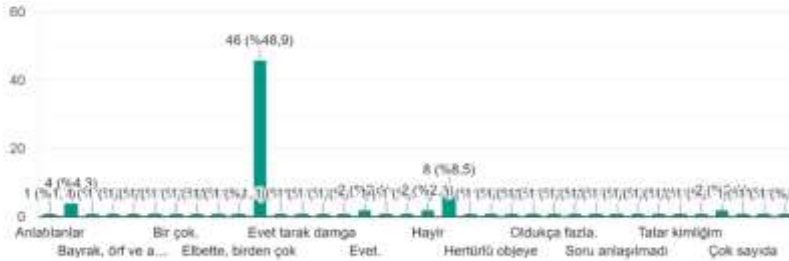
Bu sorunun Türkiye’nin illerine dağılımında İstanbul 22, Ankara 20, Eskişehir 18, Kocaeli 12, Konya 8, Bursa 4, Afyonkarahisar 3, Sakarya 3, Sinop 3, Tekirdağ 3, Balıkesir 1, Bartın 1, Çanakkale 1 Yalova 1 kişi olarak işaretlenmiştir. İş olanakları ve büyük şehir imkânları açısından İstanbul, Ankara, Eskişehir ve Kocaeli¹¹ önlerde yer almaktadır.

8. Kırım ile alakalı bilgi kaynaklarınız nedir?

Sevizinci sorumuza 96 katılımcı cevap vermiştir. Buna göre “Kırım Tatar Dernekleri, Kırım Tatar Milli Meclisi, Kırım Tatar Haber Ajansı, Nüfus Müdürlüğü kayıtları, Kırım’a sık sık gidiyorum, Kırım’da yaşayan aile bireyleri ve akrabalarım, aile büyükleri ve atalarım, medya, internet kanalları, dergi, kitap ve konferans türü etkinlikler vasıtasıyla Kırım’ı takip ediyorum” cevaplar arasındadır. Cevaplar, Kırım Tatar derneklerinin ve QHA’nın halkı bilgilendirme ve yönlendirme konusunda aktif olduğunu göstermektedir.

9. Kırım’ı çağırıştıran bir objeye sahip misiniz?

94 yanıtlı

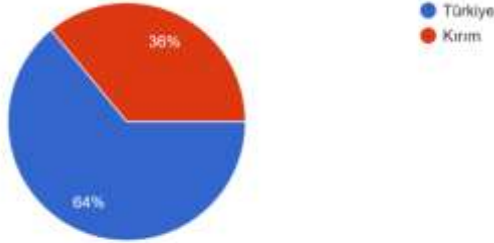

¹¹ Kocaeli’de özellikle Romanya üzerinden göç eden Kırım Tatarları yoğun olarak yaşamaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Ferit Toplu, *Dobruca’dan Derince’ye Kırım Tatarları*, Kocaeli Kırım Tatarları Derneği Yayınları, Derince 2010.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere 94 katılımcı anket sorusuna cevap vermiştir. Buna göre 10 katılımcı hayır derken 84 katılımcı değişik bir takım obje ve simgelere sahip olduklarını ifade etmişlerdir. Buna göre: Kırım Tatar Bayrağı ve Tarak Damgalı¹² aksesuarlar, tablo, el işlemeşi çanta, takke, duvar tabağı, kolye, küpe, şapka, tamgalı takı ve kupa, Emel Dergisi, Tatarca öz dilimiz, Kırım müziği ile ilgili Kırım Tatar halk yırları kitabı, şiir kitapları objeler ve hatıralar arasındadır. Ayrıca iki katılımcı da, Tatar kimliğim ile Türkiye'de Şile'de Karadeniz'e Kırım tarafına baktığımda Kırım'ı hatırlıyorum diye cevap vermiştir. Türkiye'nin Karadeniz sahillerinden "öte yaka"ya¹³ bakıldığında haliyle Kırım'ı hatırlıyor olmak coğrafyanın belleklerde bıraktığı kişisel ve toplumsal hatıralarla ilgili olmalıdır.

10. Vatanınız olarak öncelikle nereyi tanımlarsınız?

100 yanıt

10. soruya 100 katılımcıdan 64'ü vatan olarak Türkiye, 34'ü ise Kırım olarak cevap vermiştir. Bu soruyu ve cevaplarını dördüncü anket sorusu ile bağlantılı olarak yorumlamak gerekirse dördüncü anket sorusunda yer alan mesleğiniz nedir? Sorusuna 101 katılımcıdan 100'ü

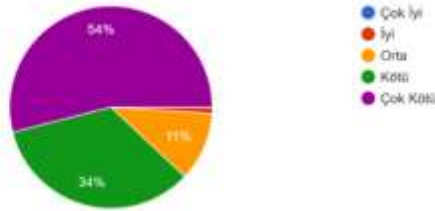
¹² Kırım/Giray hanedanının damgası olarak kullanılan bu sembol, Proto- Bulgarlar, Kaşkaylar ve Hazarlarca ve Nogay Türklerince kullanılmıştır: Nesrin Güllüdağ, "Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt 3, S. 6, Ocak 2015, s. 145.

¹³ Kırım Hanlığı kadı sicillerinde Kırmılılar, Kırım'a *han ili* derken Karadeniz'in güney sahilleri ve Anadolu tarafları için *öte yaka* kavramını kullanmaktaydı. Şimdi ise Türkiye'den Karadeniz'in kuzeyine bakan Kırım Tatarları için Kırım toprakları öte yaka olmuştur.

ya çalışıyor ya da az bir kısmı emekli ve öğrenci olarak cevap vermiştir. Muhtemelen Kırım'da istihdam imkânları olumlu olsa idi bu sorunun cevabı çok daha farklı olabilirdi. Çalışabilecek enerjiye sahip, üretken bir nüfus için yaşanan yerin tercihi ve buranın içselleştirilmesinde elbette istihdam ve iş olanakları önemli bir etkidir.

11. Kırım Tatarları ile Rusya arasındaki ilişkiyi genel olarak nasıl tanımlıyorsunuz?

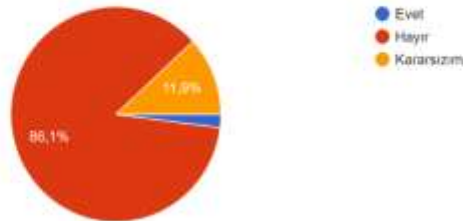
100 yanıt

11. soruya 100 katılımcıdan 54 kişi “çok kötü”, 34 kişi “kötü” 11 kişi “orta”, 1 kişi “iyi” olarak cevap vermiştir. 88 katılımcı Kırım Tatarları ile Rusya arasındaki ilişkileri olumsuz olarak nitelendirirken kalan 12 kişinin olumlu görmesi ilgi çekicidir. Çünkü 14. Soruda Kırım’ın geleceğinde Rusya katılımcılar tarafından işaretlenmemiştir. Çelişkili bir sonuç olarak değerlendirmekteyiz.

12. Kırım’ın mevcut siyasal sisteminden mutlu musunuz?

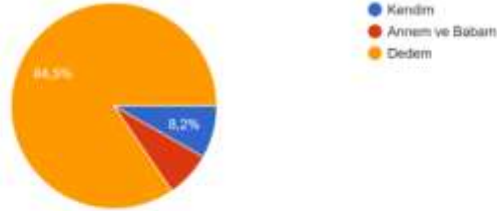
101 yanıt

12. sorumuza 101 katılım sağlanmıştır. Buna göre: 87 katılımcı Kırım’ın mevcut siyasal sisteminden mutlu olmadıklarını

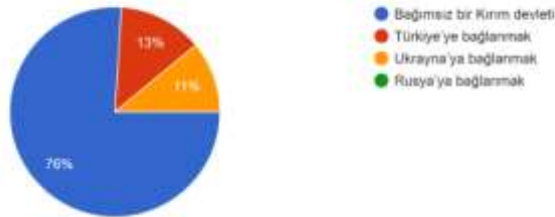
işaretlemiştir. 12 katılımcı “kararsız”, 2 katılımcı ise mutlu olduklarını ifade etmişlerdir.

13. Türkiye'ye ailenizden ilk kim göç etti?
97 yanıt

13. anket sorusuna 101 katılımcıdan 97'si cevap vermiştir. Buna göre: 85 katılımcı “Dedem”, 9 katılımcı “Kendim”, 3 katılımcı “Annem ve Babam” olarak işaretlemiştir. Türkiye’de yaşayan Kırım Tatarlarının çoğunluğunun üçüncü kuşak olduğu görülmektedir.

14. Kırım'ın siyasal geleceğini nasıl görmek istersiniz?
100 yanıt

14. anket sorusuna 101 katılımcıdan 100'ü cevap vermiştir. Buna göre:

76 katılımcı “Bağımsız bir Kırım Devleti”

13 katılımcı “Türkiye’ye bağlanmak”

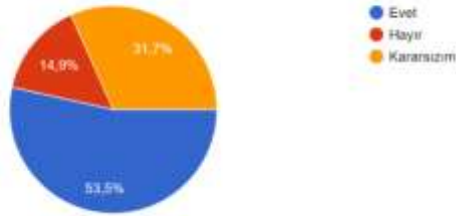
11 katılımcı “Ukrayna’ya bağlanmak”

“Rusya’ya bağlanmak” seçeneğini hiçbir katılımcı seçmezken bir katılımcı da cevap vermemiştir.

Türkiye’de yaklaşık 250 yıldır yaşayan Kırım Türklerinin hala zihinlerinde 1783 yılında Ruslar tarafından yıkılan Kırım Hanlığı’nın ya da Numan Çelebicihan’ın Cumhurbaşkanlığı’nı yaptığı 9 Aralık 1917 tarihinde kurulan Kırım Halk Cumhuriyeti’nin tekrar kurulmasını istemeleri üzerinde önemle durulması gereken bir husustur.

15. Kırım’a geri dönmek ve orada yaşamak ister miydiniz?

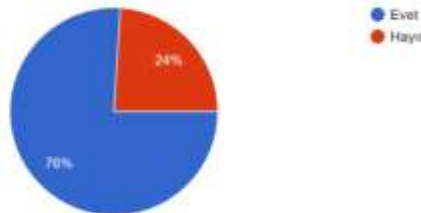
101 yanıt

15. anket sorusuna 101 katılımcımızın tamamı cevap vermiştir. Buna göre: 54 katılımcı yaklaşımını “Evet”, 32 katılımcı “Kararsızım”, 15 katılımcı “Hayır” olarak belirtmiştir. Kırım’ın geleceğini tekrar sahip oldukları eski devletlerinin kuruluşunda gören katılımcıların çoğunluğu bu soruda kararsızları da eklediğimizde destekleyecek şekilde 86 kişiye ulaşmaktadır. Şartlar uygun olduğunda, istihdam imkânları olduğunda ezici bir çoğunluk Kırım’a tekrar geri dönmek istemektedir. Bu soru, Kırım’a yönelik anavatan algı ve tutumunun yüksek çıktığı sorulardan birisidir.

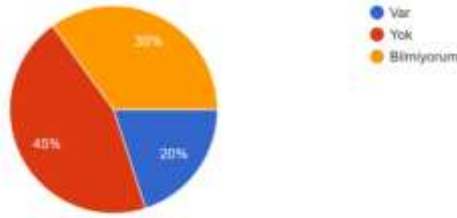
16. Kırımlıların kurduğu dernek vb. herhangi bir sivil toplum örgütüne üye misiniz?

100 yanıt

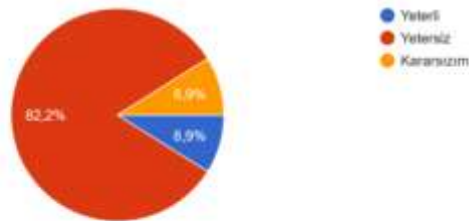
16. anket sorusuna 101 katılımcıdan 100'ü cevap vermiştir. Buna göre: 76 katılımcı "Evet", 24 katılımcı "Hayır" olarak işaretlemiştir. Ankete katılanların $\frac{3}{4}$ 'ünün örgütlü olarak dernekler çatısı altında yer almalarının sorunlara karşı dayanışma güçlerini artırdığını göstermektedir. Nitekim Kırım'ın Rusya'ya bağlanma referandumuna karşı Ukrayna vatandaşlarından daha etkili ve dirençli karşı duruş sergileyen kesim Kırım Tatarları olmuştur.

17. Kırım'da yaşayan aile üyesi ve akrabalarınız var mıdır?
100 yanıt

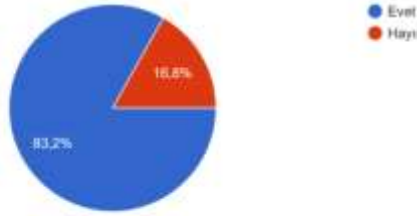
17. anket sorusuna 101 katılımcıdan 100'ü cevap vermiştir. Buna göre: 45 katılımcı Kırım'da yaşayan aile bireyinin olmadığını işaretlemiş, 35 katılımcı "Bilmiyorum" şeklinde cevaplamış, 20 katılımcı ise "Var" olarak yazmıştır. 17. soru ile 20. Sorumuz Kırım ile olan akrabalık ve temasın işgale rağmen devam edip etmediğini ölçmek amacıyla sorulmuş idi.

18. Türkiye'de yaşayan Kırım Tatarlarının Kırım'ın işgaline karşı tepkilerini yeterli buluyor musunuz?
101 yanıt

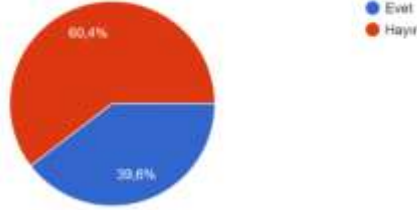
18. anket sorusuna 101 katılımcının tamamı cevap vermiştir. Buna göre 83 anket katılımcısı Türkiye’de yaşayan Kırım Tatarlarının Kırım’ın işgaline karşı yetersiz tepki verdiklerini işaretlemiştir. 9 katılımcı “Yeterli”, 9 katılımcı da “Karasızım” şeklinde cevap vermiştir. Elbette soruda yetersiz oranının oldukça yüksek çıkmasının ardında farklı sebepler yatıyor olmalıdır. Bunları buradan doğrudan analiz etmek mümkün olmasa da siyasi baskılar, Rusya korkusu, Kırım’da kalan aile bireyleri için endişelenmek gibi sebepler ön kabul olarak düşünülebilir.

19. Kırım’da yaşanan gelişmeleri yakından takip ediyor musunuz?
101 yanıt

19. anket sorusuna 101 katılımcının tamamı cevap vermiştir. Buna göre: 84 katılımcı Kırım’da yaşanan gelişmeleri yakından takip ettiğini işaretlemiştir. 17 katılımcı ise takip etmediği şeklinde cevaplamıştır. Bu soru işgalin onuncu yılında Kırım’da meydana gelen gelişmelerin takip edilip-edilmediğini ölçmek amacıyla sorulmuştur. Alınan cevaba göre işgalin onuncu yılına rağmen Türkiye’de yaşayan Kırım Tatarlarının ilgi ve anavatan algılarının hala canlı olduğunu göstermektedir. Henüz on yıl gibi kısa bir sürenin geçmiş olduğu için Kırım’da suların durulduğunu ve Kırım’ın işgalinin ne Kırım Tatarları ne de dünyanın geri kalanı tarafından onaylandığını söylemek mümkün değildir.

20. Göç veya işgalden sonra Kırım’a gittiniz mi?
101 yanıt

20. anket sorusuna 101 katılımcının tamamı cevap vermiştir. Buna göre 61 katılımcı Kırım’a gitmediklerini işaretlemişlerdir. 40 katılımcı ise Kırım’a gittiklerini cevaplamıştır. Hemen hemen yarıya yakın kişinin Kırım’a gittiğini belirtmesi, sözde değil samimi ve içten anavatan sevgisine sahip olduklarını göstermektedir. Üstelik katılımcıların bir kısmı da işgalden önce yaşça oldukça küçük olabilecekleri düşünüldüğünde 40 sayısı azımsanmayacak bir rakamdır.

Sonuç

Altın Orda Devleti’nin yıkılması sonucunda ortaya çıkan hanlıklardan birisi olan Kırım Hanlığı, Karadeniz’in kuzeyinde hem güçlü ve hem de uzun ömürlü bir devlet olarak tarihte yerini almıştır. 1783 yılında Rus Çarlığı tarafından ortadan kaldırılan Kırım Hanlığı sonrası Osmanlı ülkesine 1.800.000 Kırım Türkü göç etmiştir. Osmanlı Devleti, bu denli büyük bir nüfus kitlesini iskân etmek amacıyla bir takım tedbirler almış ve Balkanlar ve Anadolu’daki birçok yerleşim yerine sevk etmiştir. Bugün Türkiye’de azımsanmayacak sayıda Kırım Tatarı ve onlarca dernek ve vakıf bulunmaktadır.

Ukrayna’ya bağlı özerk bir yönetim olan Kırım 25 Şubat 2014 yılında Rusya tarafından tüm medeni dünyanın gözü önünde işgal edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti Kırım’ın Rusya tarafından ilhakını tanımamıştır. Ancak NATO ve AB’ye rağmen Rusya geri adım atmayıp tam tersine Ukrayna’yı da işgale kalkışmıştır. Mevcut durum üzerine Rusya’yı özellikle Kırım Yarımadası’ndan atabilecek bir durum geçen yaklaşık on yıla rağmen maalesef olamamıştır.

Türkiye’de yaşayan Kırım Tatarlarının işgalin onuncu yılında işgal edilmiş anavatanları ile olan bağlarını ve anavatan özlemleriyle gelecekte hayal ettikleri Kırım’ı ortaya çıkarabilmek amacıyla 20 soruluk bir anket hazırlanmıştır. 101 katılımcı ile elde edilen sonuçlar tüm çıplaklığıyla çalışmamızda yer almıştır. Sonuç olarak hala anavatan Kırım bağlantısının ve hasretinin devam ettiği, gelecekte de bağımsız bir Kırım Devleti’ne sahip olabilme arzusunun olduğu neticesine ulaşılmıştır. Türkiye’de feda etmek zorunda kalacakları işleri ve mali haklarının Kırım’da telafi edileceği ihtimali üzerine sorularımıza verilen cevapların farklı olacağını düşünmekteyiz.

Kaynakça

Derman, Giray Saynur, “Kırım Hanlığı’nın Yıkılışı, Yıkılışın Osmanlı Devleti Üzerindeki Tesirleri ve Avrupa Diplomasisindeki Değişiklikler”, *Türkiye-Ukrayna İlişkileri Kazak Dönemi (1500-1800) Bildiriler*, Ed. Volodemir Velnik, Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk, Ferhat Turanlı, Muhammed Bilal Çelik, Çamlıca yayınları, İstanbul 2015, s.109-151.

Güllüdağ, Nesrin, “Türklerde Damga Geleneği ve Nogay Türklerinin Damgaları Üzerine Bir İnceleme”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt 3, S. 6, Ocak 2015, s. 132-150.

İnalçık, Halil, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.

Karatay, Zafer, *Kırımoglu-Bir Halkın Mücadelesi*, Dinç Ofset Matbaacılık, İstanbul 2019.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çeviren: Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2003.

Öztürk, Yücel, “Kırım Hanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 8, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Öztürk, Yücel (ed.), *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2015.

Şamilkızı Gönül, *Kırım Ateşi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.

Tecer Ömer Çağrı, “Jeopolitik ve Tarihsel Bir Rekabet Sahası Olarak Ukrayna ve Dış Politika Parametleri”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 3 Sayı: 4, 2014.

Toplu, Ferit, *Dobruca’dan Derince’ye Kırım Tatarları*, Kocaeli Kırım Tatarları Derneği Yayınları, Derince, 2010.

<http://old.qha.com.ua/tr/siyaset/belbek-havaalani-da-ruslar-tarafindan-igal-edildi/130941/> (Erişim: 01.11.2023).

<http://old.qha.com.ua/tr/yasam-olaylar/rus-zirhli-araclari-akmescit-e-dogru-hareket-ediyor/130965/> (Erişim: 01.11.2023).

<http://old.qha.com.ua/tr/siyaset/ve-putin-son-izmzayi-atti/131439/> (Erişim: 03.11.2023)

<https://rcin.org.pl/dlibra/publication/23150/edition/13398> (Erişim: 15.11.2023)

Osmanlı Dönemi Kıyafet Albümlerinde Yer Alan Rum Tasvirleri

Esra Mercan*

(ORCID: 0000-0002-7976-1173)

Makale Gönderim Tarihi
05.10.2023

Makale Kabul Tarihi
19.12.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Mercan, E., "Osmanlı Dönemi Kıyafet Albümlerinde Yer Alan Rum Tasvirleri", *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (Aralık 2023), 238-258.

APA: Mercan, E. (2023). Osmanlı Dönemi Kıyafet Albümlerinde Yer Alan Rum Tasvirleri. *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 5(2) (Aralık 2023): 238-258.

Öz

Osmanlı Devri resim sanatında edebi ve ilmi yazma eserler, surnameler, harita resimleri gibi eserlerin dışındaki diğeri bir önemli tür kıyafet albümleridir. Bir albüm şeklinde hazırlandığı gibi tek sayfa levhalar halinde de karşımıza çıkan kıyafet albümlerinin ortaya çıkmasında sultan portrelerinin yer aldığı silsilenamelerin katkısı büyüktür. Saray ressamlarının padişaha sunmak için ya da diğeri ülke krallarına hediye etmek için hazırlanan bu albümlerin 17. yüzyılda yaygınlaştığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik olarak gücünün doruğunda olması ve çok sayıda yabancı ve diplomatın ülkeye gelmesi ile albümlerin sayısında bir artış olmuştur. Saray nakkaşhanesinde hazırlanan albümlerin yanı sıra saray dışında "çarşı ressamları" adı ile anılan, çoğu isimsiz sanatçılar tarafından üretilen kıyafet albümleri de bu şekilde ortaya çıkmıştır. Çarşıda dükkânı olan esnaf sanatçılardan oluşan bu grup, müşterilerden gelen talepler ile albümler hazırlamıştır. Çoğunluğu yabancılar olan bu müşteriler, Osmanlı'dan bir anı olarak kişilerin, gelenek ve göreneklerin olduğu albümleri ısmarlayıp, resme kendi dillerinde isimler ekleyerek ülkelerine taşımışlardır. Çoğu zaman da elçi ve gezginlerin

* Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, has.esra@gmail.com.
Assist. Prof. Dr., Sinop University Faculty of Fine Arts.

yanlarında gelen ressamın hazırladığı albümler ülkelerinde bir kitap haline getirilmiştir. Osmanlı toplumunu tanıtan ve devlet büyüklerinin, esnafın, sıradan insanların tasvirlerinin yer aldığı bu albümler 20. yüzyıla kadar sürecek bir geleneğin öncüleri olmuştur. Günümüzde yurtiçi ve yurtdışı birçok müze ve kütüphanede muhafaza edilen bu albümlerde, ülkenin çok uluslu yapısı gereği farklı milletlerden kişiler de tasvir edilmiştir. Çalışmada farklı müze ve kütüphanelerde yer alan yazma eserlerdeki ve basılı yabancı albümlerdeki Rum tasvirlerine yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tasvir, Osmanlı, Rum, Kıyafet, Albüm.

Rum Depictions in Ottoman Period Clothing Albums

Abstract

In addition to literary and scientific manuscripts, surnames and map paintings, clothing albums have an important place in the painting art of the Ottoman period. Silsilenames, which include portraits of sultans, have a great contribution to the emergence of clothing albums, which are prepared in the form of an album as well as in single-page sheets. It is seen that these albums, which were prepared by the palace painters to present to the sultan or as a gift to the kings of other countries, became widespread in the 17th century. There has been an increase in the number of albums as the Ottoman Empire was at the height of its social and economic power and many foreigners and diplomats came to the country. In addition to the albums prepared in the palace mural, the clothing albums produced by mostly anonymous artists, known as "bazaar painters" outside the palace, emerged in this way. This group, consisting of artisan artists, who have a shop in the bazaar, prepared albums with the demands of the customers. These customers, mostly foreigners, ordered albums with people, traditions and customs as a memory from the Ottoman Empire, and added names to the paintings in their own language and brought them to their countries. Most of the time, the albums prepared by the painters who accompanied the ambassadors and travelers were turned into a book in their countries. These albums, which introduce the Ottoman society and include the descriptions of statesmen, tradesmen and ordinary people, have been the pioneers of a tradition that will last until the 20th century. In these albums, which are kept in many museums and libraries at home and abroad, people from different nationalities are also depicted due to the multinational nature of the country. In the study, Rum depictions in manuscripts and printed foreign albums in different museums and libraries will be included.

Keywords: Picture, Ottoman, Rum, Clothing, Album.

Giriş

Kıyafet albümleri, Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan insan tipleri ve devlet yönetiminde görevli kişilerin, Osmanlı nakkaşları yahut Avrupalı ressamlar tarafından hazırlanmış resimlerini içermektedir. Bu albümler Avrupa’da giderek yaygınlaşarak, gravür ve sulu boya gibi farklı türlerde uygulanmıştır. Bu örneklerin özgün çizimlerinin yanı sıra var olan resimlerin yinelenerek, çizimlere renkler ve ayrıntılar eklenerek hazırlanan tasvirleri de albümlerin içinde yer almıştır. Kıyafet albümlerinde farklı milletlerden figürler, farklı ülkelerden yapılar, manzara resimleri, giyim- kuşam, süs eşyaları gibi birçok alana dair görsel bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti’nde sınıf ve yöresel kıyafetler 15. yüzyıldan itibaren Avrupalıların ilgisini çekmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu görkemli bir yapıdayken bu coğrafyada yaşayan insanlara merak, seyahatnameler ve kıyafet albümleri ile giderilmiştir. 16. yüzyıldan sonra siyasi ve ticari ilişkilerin de artması ile birçok Avrupalı diplomat, tüccar ve gezgin Osmanlı topraklarına gelmiştir. Bunların bazıları ülkede geçirdikleri zaman boyunca yaşadıkları anılarını yazmış, içine Osmanlı kıyafetlerini tanıtan resimler ekleyerek ülkesinde yayımlatmıştır. Ortaya çıkan kıyafet albümleri bu şekilde Osmanlıların görsel sunumları haline gelmiştir¹. Bu albümlerin çoğunda belirli bir sanatçının ekolünün kalıplarının tekrarlandığı ya da sadece birkaç ayrıntının eklendiği, eserlerin görsellerinin kopyalandığı da görülmektedir. Avrupa’da üretimi gittikçe artan bu seyahatnameler ve kıyafet albümlerinin başında bazen kısa bir giriş metni yer almış, çoğu zaman da resimlerin altında ya da üstünde kısa bir açıklama ile yetinilmiştir. Farklı coğrafyalara ilgi duyulması ile yaygınlaşan bu albümler gezginlere rehberlik edip yabancı bir toplumun yapısının tanınmasına da olanak sağlamıştır².

Avrupa’da 16. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan Türk yaşamını ve kıyafetlerini içeren albümlerin en erken tarihli örneklerinden biri Peter Coeck Aelst’in “The Turks in MDXXXIII. A Series of Drawings Made in

¹Fatma Filiz Özsuca, “Elbise-i Osmaniye – 1873 Viyana Sergisi – Kıyafet Albümleri”, *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, İzmir 2022, Sayı: 28, s. 170.

²Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Günsel Renda, Zeren Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2006, s. 233- 235.

That Year of Constantinople” (1533’te Türkler. Bu Yılda Yapılmış Bir Dizi İstanbul Çizimleri)’dir. Ahşap baskı görseller içeren eserde Türklerin giyim kuşamları ve geleneklerine dair çizimler, padişahın ve sultanın portreleri de yer almaktadır³.

Genel olarak 16. ve 17. yüzyıl kıyafet tasvirleri resimsel nitelikleri ile daha basit, kaba, çizgisel, figür duruşlarında belli kalıpların tekrarlandığı örnekler içermektedir. Bu çizimler yerini zamanla Pera’da atölyesi olduğu bilinen J. Baptiste Van Mour gibi sanatçıların da katkısıyla, renk ve derinlik bakımından zengin denemelerin yapıldığı örneklerle bırakmıştır⁴. Özellikle 19. yüzyıl boyunca üretilen figür resimlerinin, daha hacimsel sadece profilden veya cepheden değil arkadan da resmedilmiş, zeminde gölgeleri bulunan, ince ayrıntılarla donatılmış çok daha nitelikli tasvirlere dönüştüğü görülmektedir. Bu albümlerde sadece saraylı, başkentli, soylu kişiler değil, günlük yaşamdan sıradan vatandaşların, Türk, Rum, Ermeni, Yahudi, İranlı, Tatar, Eflâklı, Mısırlı kadın veya erkeklerin de tasvirleri yer almaktadır⁵.

Avrupa etkili albümlerin yaygınlaşmaya başladığı 17. yüzyılda, sarayda nakkaşların hazırladığı tek figürlerin yer aldığı albümlerde de bir artış olmuştur. Sayısı giderek çoğalan albümlerdeki figürlerde belli kalıplar ve renkler çağın modasını yansıtmaktadır. Çiçek koklayan erkek, bir elinde karanfil, öteki elinde mendil tutan kadın, yelpaze ve gül tutan kadın, elinde kitap tutan kadın ya da erkek bu kalıpların en çok rastlananlarıdır. Saray dışında çarşı ressamı tarafından hazırlanan kıyafet albümlerinde ise daha yalın bir üslup ile günlük hayattan sahnelere, farklı milletten kişilere ve özellikle gezici esnafa yer verilmiştir⁶.

Osmanlı Devleti’nin kozmopolit yapısı gereği devlet büyüklerinin ve vatandaşların giyim kuşamları zaman içinde farklılık göstermiş, belli

³Nurdan Küçükasköylü, *Osmanlı Kıyafet Albümleri (1770-1810)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 18.

⁴ Günsel Renda, “Avrupa Sanatında Türk Modası”, *Sanat Üzerine*, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, 46.

⁵ Ökkeş Hakan Çetin, “On Dokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Kıyafet Albümü”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Ankara 2018, Sayı: 87, s. 196.

⁶ Metin And, *Osmanlı Tasvir Sanatları 1: Minyatür*, İş bankası Yayınları, İstanbul 2004, s. 42

kaidelere dayandırılmıştır. Kişilerin mensubu oldukları millet kıyafetlerindeki renklerle vurgulanarak uyruğu hakkında bilgi vermektedir. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde çıkan kanuna göre beyaz renk Müslümanlara tahsis edilirken, gayrimüslimlerin kırmızı, sarı ve siyah renk taşımaları uygun görülmüştür. Müslümanlar beyaz başlık ve sarıklar takarken, Rum ve Hristiyanlar mavi- beyaz çizgili bir ketenle sarılı takkeler takmıştır. Farklı dönemler içerisinde Hristiyanların mavi ve siyah, Musevilerin sarı, kırmızı ve mor takkeler taktığı olmuştur⁷. Aynı zamanda ayakkabılarda da renk farklılığı bulunduğundan gayrimüslimler siyah ve mavi renk dışında ayakkabı giymemiştir⁸.

Osmanlı tebaasının her dönem değişen moda anlayışı ile Müslüman ve gayrimüslimlerin giyinmesi gereken farklı renkteki kıyafetler, farklı başlıklar gibi ayırt edici özellikler kıyafet albümlerindeki çizimlerde gözlenebilmektedir. Fakat çoğu örnekte çizimlerin orijinalinin gravür olması ve renk kullanılmaması ya da sanatçının renkleri kendi zevkine göre seçmesi sebebi ile bu bağlamda bir tutarlılık mevcut değildir. Fakat kıyafetlerin şekli ve tarzı ile genel anlamda bir bütünlük görülmektedir. Özellikle Osmanlı'da Rum denizcilerin çoğunlukta olması ve giyim kuşamlarının benzer şekilde olduğu görülmektedir⁹.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin belli dönemlerinde üretilmiş farklı albümlerde yer alan "Rum" uyruklu kişilerin tasvirlerine yer verilecektir. Çalışmaya konu olan örnekler "çarşı ressamaları" ve "Avrupalı ressamalar" tarafından hazırlan albümler olarak iki başlık altında incelenmiştir.

⁷ Mustafa Gürbüz Beydiz, "Türk İmgesinin Başlangıcından Batılılaşma Dönemine Kadar Fizyolojik Açından ve Giyim-Kuşam Bağlamında Değerlendirilmesi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 2021, Cilt:7, Sayı: 2, s. 554.

⁸ Ömer Faruk Bozkurt, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Kıyafet Düzenlemeleri (XI. XII. yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2014, s. 26.

⁹ Halil İnalıcık, "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia. Byzantium and the Crusades". *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire Essays on Economy and Society*, Indiana University Turkish Studies, Bloomington 1992, s. 312.

Osmanlı'da Kıyafetnameler ve Çarşı Ressamları

Osmanlı saray nakkaşhanesinde albüm yapımı Sultan I. Ahmed (1590- 1617) zamanında yaygınlaşmaya başlamıştır. Sanatçı Kalender Paşa, padişaha hediye edilmiş ve farklı ressamın elinden çıkmış büyüklü küçüklü birkaç figür tasvirini bir murakkada toplayarak ilk albüm örneklerinden birini ortaya koymuştur (Resim 1). Sultanın elindeki eserleri bir araya getirme işini verdiği Kalender Paşa, saraydan veya halk arasından farklı kıyafetler içindeki kadın ve erkek figürlerini çeşitli kağıtlar ve tezhip ile bezemiştir¹⁰.

Resim 1: İstanbullu müslim ve gayri müslimler, Sultan I. Ahmed Albümü

17. yüzyılda Osmanlı sarayına çok sayıda Avrupa kökenli kitap, harita ve gravür gelmiştir. Çeşitli albümlerin içine yerleştirilmiş gravürler ve resimler Avrupa resim sanatının sarayda ilgiyle izlendiğinin, yeni doğan teknik ve üslup denemelerine de etki ettiğinin bir göstergesidir. Bu dönemde saray dışında da tek figürlerin yer aldığı albümler üretilmiştir. Esnaf sanatçıları olan çarşı ressamı sipariş üzerine veya yabancı müşterilerin ısmarlaması ile çeşitli albümler üretmişlerdir. Daha yalın

¹⁰ Bağcı vd, age, s. 229.

bir üslup ile çalışan çarşı ressamı saray minyatürlerinin aksine daha çok günlük yaşamdan sahneler ve sıradan insanların tasviri üzerine çalışmışlardır¹¹.

Metin And'ın çarşı ressamına atfettiği eserlerin başında Cicogna Albümü ve onun devamı olan Taeschner Albümü gelmektedir. Osmanlı-Venedik ilişkilerinin de ele alındığı eser Türk sanatçılar tarafından İtalyan elçinin siparişi ile hazırlanmış Osmanlı toplumunu tanıtmak amacıyla hazırlanmış bir el kitabıdır. Nakkaşlar sokaktaki yaşama, günlük hayata pek yer vermezken çarşı ressamı bu konuları fazlasıyla çalışmıştır. Gezici- seyyar esnafın resimleri yabancı ressam ve turistlerin ilgisini çekmiş bu meslek grubu üzerine albümler hazırlanmıştır¹². İstanbul Deniz Müzesi'nde yer alan bir albümde bir Rum şerbetçi de yer almaktadır. BNF (Bibliothèque Nationale De France) arşivinde bulunan bir albümde Rum bozacıya, Deniz Müzesi Albümünde ise bir Rum balıkçı tasvirine rastlanmaktadır (Resim 2).

Resim 2: Rum Şerbetçi, Rum Bozacı, Rum Balıkçı. 17. yüzyıl

18. yüzyıl saray ressamı Levni önemli bir portre sanatçısıdır. Özellikle padişah tasvirlerinin yer aldığı albüm ve silsilemelerin dışında tek kadın ve erkek figürlerin bulunduğu bir albümde sanatçının kırk üç gerçek kişi tasviri vardır. Sultan I. Abdülhamid (1774- 1789) döneminde

¹¹ And, age, s. 15, 16.

¹² Metin And, *Osmanlı Tasvir Sanatları 2: Çarşı Ressamları*, Yapı Kredi Yayınları. İstanbul 2018, s. 17, 145.

saraydaki yabancı portre ressamlarının eserlerinde görülen yenilik ile yeni bir sanat zevki ortaya çıkmış, bu etki ile farklı bir figür üslubu ortaya çıkmıştır. Enderunlu Fazıl'ın Hübannâme ve Zenannâme adlı eserinde erkeklerin ve kadınların güzelliklerine dair şiirler ve figürler bulunmaktadır¹³. Ermeni, Arnavut, Gürcü, Tatar, Fransız gibi farklı uyruklu birçok kişi tasvirinin yer aldığı eserde Rum kadın ve erkekler de bulunmaktadır (Resim 3).

Resim 3: Hubân-ı Rum, Hübannâme, Zenan-ı Rum, Zenannâme

Avrupalı Ressamların Gözünden Osmanlı Devleti ve Albümlerden Rum Tasvirleri

Doğu kültürüne ve geleneklerine duyulan yoğun ilgi duyan oryantizm akımı, sanat alanına da zengin kaynaklar sunmuştur. Doğu toplumlarının dil, kültür, coğrafya, tarih alanları ile ilgili çalışmalar yapan akademisyenleri adlandırmak için kullanılan Oryantalist kelimesi aynı zamanda doğu dünyasının resimlerini yapan sanatçılar için de

¹³ Saliha İçen, *Hübannâme ve Zenannâme'de Metin- Resim İlişkisi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001, s. 17, 18, 39.

kullanılmaktadır¹⁴. Kendi ülkesinde ün yapmış ya da kralın saray ressamı olan sanatçılar Yunanistan, Osmanlı Devleti, Mısır gibi doğu ülkelerine giderek toplumu gözlemleyerek mektuplar, yazılar, manzara resimleri ve figürler içeren albümler hazırlamıştır. Osmanlı Devleti'nin batıdaki ülkeler ile siyasi ve ekonomik ilişkilerinin artması ve coğrafi konumunun önemi ile Oryantalist ressamların gözdesi İstanbul olmuştur. Bu albümlerdeki resimleri sanatçılar gözlem yaparak, bizzat mekanlarda bulunarak hazırladığı gibi düş gücüne dayanan ya da abartı öğeleri içeren kompozisyonlar ile oluşturduğu da düşünülmektedir. Çalışmanın bu bölümünde yer alan figür resimleri kıyafet albümü olarak hazırlanmış eserlerden ya da seyahatname şeklinde yazılmış kitaplardan alınan Rum tasvirlerini oluşturmaktadır.

Fransız Nicolas de Nicolay (1517-1583) İstanbul'a 1551'de büyükelçi Aramon Senyörü Gabriel de Luetz'in maiyeti ile gelmiştir. "Le Navigationi et viaggi, fatti nella Turchia" (Türkiye'de Seyir ve Seyahat) adlı eserinde yer alan altmış gravür, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki insan tipleri hakkında değerli bir kaynak teşkil etmektedir¹⁵. Resim 4'te Pera'da yaşayan Rum kadın tasvirleri yer almaktadır. Çizimlerde "Pera Şehrinden Rum Asıllı Bir Kadın" ve "Pera Şehrinden Rum Genç Kız" açıklamaları yer almaktadır.

¹⁴ Yücel Bulut, "Oryantalizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:33, s. 428.

¹⁵ Nicolas De Nicolay, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 7, 8.

Resim 4: Pera'da Rum Kadınları. Nicolay, 1580.

Fransız asıllı sanatçı George de La Chapelle, Osmanlı topraklarında Fransız büyükelçisine eşlik ederken (1639-1660) uzun yıllar boyunca İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetindeki başka yerlerde yaşamıştır. İstanbul'da ve farklı şehirlerde canlı model ile çalıştığı çizimler daha çok kadın kıyafetleri ve portrelerini içermektedir¹⁶. Gerçekçi bir üslup ile resmedilen figürlerin arka planında İstanbul şehri manzaraları ve yapıları yer almaktadır. Eserde iki Rum kadın tasviri de bulunmaktadır (Resim 5). Çizimlerde "Rum Kadın" ve "Yas Tutan Rum Kadın" açıklamaları yer almaktadır.

Resim 5: Rum Kadınlar, Chapelle, 1648.

Fransız ressam Jean Baptiste Van Mour (1671-1737) 1699'da İstanbul'a Fransız elçisi Charles de Ferriol'un maiyetinde gelmiştir. Ölümüne kadar İstanbul'da yaşayan Van Mour'un hayatı boyunca hem İstanbul'da yaşayan Avrupalılarla hem de yerli halkla iyi ilişkiler içinde olduğu bilinmektedir¹⁷. "Lale Devri Ressamı Van Mour'un Çizimleriyle

¹⁶ <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG34416>, Erişim tarihi: 28. 07. 2023.

¹⁷ Auguste Boppe, *Boğaziçi Ressamları*, Pera Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 10.

Osmanlılar Kıyafet Albümü”¹⁸ adlı eserde farklı millet ve kıyafetlerin sergilendiği yüz gravür dönemin sosyal kodlarıyla, yasalarıyla, gelenek ve görenekleriyle örtüşmektedir¹⁹. Eserde “Rum Bir Kadın Dairesinde”, “Düğün Töreninden Bir Rum Kızı” ve “Yunan Adalarından Tambur Çalan Geç Rum” açıklamaları ile üç çalışma yer almaktadır (Resim 6).

¹⁸ Jean Baptiste Van Mour, *Lale Devri Ressamı Van Mour'un Çizimleriyle Osmanlılar Kıyafet Albümü*, Haz. Sinan Ceco, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 68.

¹⁹ Nergis Abıyeva, (2017). “Lale Devri’nin Biricik Tanığı Jean Baptiste Vanmour”. <https://manifold.press/lale-devri-nin-biricik-tanigi-jean-baptiste-vanmour>, 2017, Erişim tarihi: 28. 07. 2023

Resim 6: Rum Kadını, Rum Gelin, Yunan Adalarından Genç Erkek. Van Mour, 1714.

1780 yılına ait yazarı ve yayınevi belli olmayan albümün içeriğini Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan çeşitli insan tipleri, kıyafetler, meslekler ve devlet yönetiminde görevli kişilerin resimleri oluşturmaktadır²⁰. Kısa açıklayıcı metinler de içeren çizimler içerisinde Rum tasvirleri de yer almaktadır (Resim 7). Alt kısımdaki açıklamalarda bu kişilerin “Rum Kadın”, “Rum Tüccar”, “Rum Tüccarın Karısı”, “Rum Köylü” ve “Köylü Rum Kadın” olduğu belirtilmiştir.

Resim 7: Sırasıyla; Rum kadın, Rum tüccar, Rum tüccarın karısı, Rum köylü, köylü Rum kadın, 1780.

²⁰ İoli Vingopoulou, <https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=442>, Erişim tarihi: 28. 07. 2023

İngiliz ressam ve gravür sanatçısı Octavien Dalvimart 1796-1800 yılları arasındaki dört yıllık seyahatinin bir ürünü olan “The Costume of Turkey” (Türk Kostümleri) adlı eser 1802’de Londra’da basılmıştır. Eserdeki baskılar Dalvimart’ın orijinal gravürlerine uygun bir biçimde renklendirilmiştir. Kitapta yer alan altmış çizim kendinden sonraki albüm ve seyahatnamenin resimlendirilmesinde de kullanılmıştır²¹. Eserdeki bir resimde Rum denizci ve bir Rum kadının tasviri yer almaktadır (Resim 8). Ayrıca eserde Osmanlı Devleti’ndeki çoğu denizcinin Rum olduğu da belirtilmektedir.

Resim 8: Rum Denizci ve Marmara Adasından Bir Rum Kadını, Dalvimart, 1802.

Bir diğer eser Fransız asıllı mimar, ressam ve gravür sanatçısı Antoine Laurent Castellan’ın (1772-1838) “Moeurs, Usages, Costumes Des Othomans” (Osmanlı Töre ve Kıyafetleri) adlı eseridir. 18. yüzyıl sonlarında Sultan III. Selim zamanında limanda çalışmak ve gemi tamiri için gelen Fransız heyette Castellan ressam olarak yer almaktadır. Sanatçının bu süreçteki izlenimlerinin ve çizimlerinin yer aldığı mektupları üç kitap halinde yayımlanmıştır²². Eserden alınan bir görselde Rum denizciler yer almaktadır (Resim 9).

²¹ Octavien Dalvimart, *The Costume of Turkey*, Howlett and Brimmer, Londra 1802, 1- 4.

²² İoli Vingopoulou, <http://tr.travelogues.gr/collection.php?view=310>, Erişim tarihi: 28. 07. 2023

Resim 9: Rum denizcilerin kıyafetleri, Castellan, 1812.

Fransız edebiyatçı Peter Edmund Laurent (1796-1837), 1818 yılında üniversiteden iki arkadaşıyla birlikte İtalya ve Yunanistan yolculuğuna çıkmıştır. Bir yıllık seyahati boyunca uğradığı şehirlerden notlar tutarak günlük hazırlayan Laurent, önsözde belirttiği üzere gerçekleri yansıtmak üzere yazdıklarını olduğu gibi Londra’da yayımlamıştır²³. “Recollections of a Classical Tour through Various Parts of Greece, Turkey, and Italy” (Yunanistan, Türkiye ve İtalya’nın Çeşitli Bölgelerinde Klasik Bir Gezinin Anıları) adlı eserindeki az sayıda resimden ikisinde Rum denizci ve İstanbul’da bir Rum kadın tasvir edilmiştir (Resim 10). Rum Denizci’nin tasvir edilmiş biçimi Castellan’ın “Moeurs, Usages, Costumes Des Othomans” adlı eserinde yer alan Rum denizciye benzemektedir (bkz. Resim 9 ve 10). Laurent’in eserinde mevcut gravürlerden de faydalandığı düşünülmektedir.

²³ Peter Edmund Laurent, *Recollections of a Classical Tour through Various Parts of Greece, Turkey, and Italy, made in the Years 1818-1819*, G. and W. B. Whittaker. Londra 1821, V, VI.

Resim 10: Rum Denizci, Bir Türk ve İki Rum Kadın, Laurent, 1821.

1867’de Sultan II. Mahmud döneminde III. Alexander için hazırlanan “Album of Turkish Costume Paintings” (Türk Kostümleri Resim Albümü) adlı albümde seksen beş çizim vardır. Eserde padişah, devlet büyükleri, tüccarlar, din adamları, Balkanlar’dan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer bölgelerinden gelen köylülerin tasvirleri yer almaktadır²⁴. Albüm “Rum erkek”, “Rum Dansçı” ve “Rum Kadın” adını taşıyan üç adet Rum tasviri de içermektedir (Resim 11).

Resim 11: Rum Erkek, Rum Dansçı ve Rum Kadın. 1867.

1846-1908 yılları arasında yaşamış İtalyan romancı, öykü ve gezi yazarı Edmondo De Amicis, 1874 yılında İstanbul’u ziyaret etmiştir. Yazarın İstanbul seyahatindeki notlarından ve C. Biseo’nun

²⁴

<https://digitalcollections.nypl.org/collections/album-of-turkish-costume-paintings#/?tab=about>, Erişim tarihi: 28. 07. 2023

gravürlerinden oluşan “Constantinopoli” (İstanbul) adlı eser İstanbul ile ilgili albümler arasında önemli bir yere sahiptir (Resim 12). Osmanlı tarihi hakkında zengin bilgiler veren eser İngilizce, Almanca ve Fransızcanın ardından dilimize çevrilmiştir²⁵.

Resim 12: Rum Kadınlar ve Rum Çiçek Satıcısı, Biseo, 1883.

İngiliz asıllı diplomat, gezgin ve yazar Robert Curzon (1810-1873), 1833 yılında aralarında İstanbul da olan birçok şehre uğrayacağı uzun bir seyahate çıkmıştır. Gezdiği yerler, kişiler, ibadethaneler hakkında çizimler ve yazılarını içeren el yazmaları birçok kez kitap olarak yayımlanmıştır²⁶. “Visits to Monasteries in the Levant” (Doğu Akdeniz'deki Manastırlara Ziyaretler) adlı eserindeki Rum denizci adlı çizimine burada yer verilmiştir (Resim 13).

²⁵ Edmondo De Amicis, *İstanbul- 1874*, Beynun Akyavaş, (Önsöz), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, V, VI.

²⁶ <http://tr.travelogues.gr/collection.php?view=24>, Erişim tarihi: 28. 07. 2023

Resim 13: Rum Denizci. Curzon, 1916.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin en ihtişamlı döneminden, 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın bu ülkeye olan ilgisinin sonucunda ortaya çıkmış Kıyafet Albümleri Osmanlının görsel ansiklopedisi gibidir. Osmanlı halkının gündelik yaşamda nasıl görüldüğünün resmedilmesi, Osmanlı kültürünün farklı ülkelerde tanınmasına ve bilinirliğinin artmasına yardımcı olmuştur. Bu albümlerde sadece devlet büyükleri ve saraylılar değil, sıradan vatandaş, yani Türk, Rum, Ermeni, İranlı, Mısırlı, Arnavut gibi birçok farklı milletten kişinin de tasviri bulunmaktadır. Bu yüzden kıyafet albümleri sadece bir sanat eseri değil aynı zamanda hazırlandığı dönemin toplum düzenini günümüze taşıyan birer belge niteliği taşımaktadır.

Kıyafet albümleri ilk ortaya çıktığı dönemden itibaren birbirini etkilemiş, sanatçılara ilham kaynağı olmuştur. Albümlerdeki figürler kimi zaman modele bağlı kalınarak resmedilmiş, bazen de önceki eserlerde kullanılan kalıplar ufak farklılıklar eklenerek kâğıda aktarılmıştır. Bu ayrıntı, kılık kıyafetin, kişinin mesleğini ve sosyal statüsünü yansıttığından dolayı yazılı kaynaklarda önem taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nde farklı dönemlerde uygulanmış kıyafet kanunlarının kurallarına ve ayırt edici özelliklerine bu albümlerde yer alan çizimlerde rastlamak mümkündür. Örneğin Levni ve Van Mour'un resimlerinde İstanbullu kadınlar çubuklu bürümcükten gömlek, şalvar ve entari ile

resmedilmiştir. Müslümanlar ve gayrimüslimler değişen kurallar ve yeniliklerle birlikte her dönem benzer şekilde giyinmelerine rağmen kıyafetlerinde farklı renkler kullanmıştır. Ayırt edici özellik olarak giysilerde kullanılan renk uygulamalarında değişimler olup, Rumların mavi, Yahudilerin sarı ve Ermenilerin beyaz, kırmızı, sarı ve mavi başlıklar kullandığı, gayrimüslimlerin ayakkabılarının siyah ve mavi renk olduğu bilinmektedir.

Çalışmada ele alınan örnekler bakıldığında bu ayrıntıların göz ardı edildiği görülmektedir. Bunda sanatçının ya da yayınevini etkisinin olduğu düşünülebilir. Çizimlerin gravür olup renk kullanılmayışı, mevcut çizimlerin kalıplarının tekrarlanması, sonrasında basılan kitaplardaki renklerin ise yayınevinde seçilmesi nedeni ile bu konuda bir tutarlılık aramamak gerekmektedir. Zaten sanatçı ve gezginler de resmettikleri figürlerin ait olduğu toplumun kurallarına ne denli hâkim oldukları konusunda bir bilgi de mevcut değildir. Bununla birlikte bazı sanatçıların çizimlerinin dönemin sosyal yapısı, gelenekleri ve giysileri ile örtüştüğü görülmektedir. Örneğin, Van Mour'un modelden çalıştığı, çizimlerinin gerçek kişileri yansıttığı bilinmektedir. Bu da figür kalıplarının kendinden sonraki sanatçılar tarafından tekrar edilmesine veya esinlenilmesine yol açmıştır.

Çalışmadaki örneklerde Resim 8, 9, 10 ve 13'te tasvir edilmiş Rum denizcilerde de bir tutarlılık ve benzerlik görülmektedir. Bu benzerliğin sebebi Osmanlı hizmetine girerek limanlarda görev alan ve denizciliğe katkıda bulunan Rum denizcilerin çoğunlukta olması ve giyim kuşamlarının benzer şekilde olduğu düşünülmektedir. Bunların dışında Rum kadın ve erkeklerin giyim kuşamlarının Türk vatandaşları ile benzerlik gösterdiği, bariz farkların belki de zamanla ortadan kalktığı görülmektedir.

Yabancı ve yerli sanatçılar tarafından hazırlanan ve Osmanlı toplumunun o dönemine ışık tutan kıyafet albümleri, taşıdığı sanat değerinin yanı sıra bir belge özelliği taşımaktadır. Bir kültür hakkında oldukça fikir veren giyim kuşam, dini ve sivil mimari, harita ve yazılı açıklamalar içeren bu albümlere edebi ve sanatsal bir yaratım sürecinde başvurulmaktadır. Eserlerin orijinal halleri yurtdışındaki birçok müzenin arşivinde dijital ortamda ulaşılabilir durumdadır.

Günümüzde yeniden baskısı yapılan çok sayıda yerli ve yabancı kitabın ise fiziki ve dijital ortamda erişimi yine mevcuttur.

Kaynakça

Abiyeva, Nergis, "Lale Devri'nin Biricik Tanığı Jean Baptiste Vanmour". <https://Manifold.Press/Lale-Devri-Nin-Biricik-Tanigi-Jean-Baptiste-Vanmour>.

Erişim Tarihi: 28. 07. 2023

And, Metin, *Osmanlı Tasvir Sanatları 1: Minyatür*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2004.

And, Metin, *Osmanlı Tasvir Sanatları 2: Çarşı Ressamları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.

Amicis, Edmondo De, *İstanbul- 1874*, Önsöz- Beynun Akyavaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Bağcı, Serpil, Çağman, Filiz, Renda, Günsel, Tanındı, Zeren, *Osmanlı Resim Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2006.

Başaran, Burcu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Arada Yaşama Kültürüne Bağlı Olarak Gelişen Müslüman ve Gayrimüslim Kıyafetleri", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Sayı: 36, S. 1367-1383.

Beydiz, Mustafa Gürbüz, "Türk İmgesinin Başlangıcından Batılılaşma Dönemine Kadar Fizyolojik Açından ve Giyim-Kuşam Bağlamında Değerlendirilmesi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 2021, Cilt:7, Sayı: 2, s. 545-569.

Boppe, Auguste, *Boğaziçi Ressamları*, Pera Yayıncılık, İstanbul 1998.

Bozkurt, Ömer Faruk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Kıyafet Düzenlemeleri (XI. XII. Yüzyıllar)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2014.

Bulut, Yücel "Oryantalizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:33, S. 428- 437.

Çetin, Ökkeş Hakan "On Dokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Kıyafet Albümü", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, Ankara 2018, Sayı: 87, S. 195-217.

Dalvimart, Octavien, *The Costume Of Turkey*, Howlett And Brimmer, Londra 1802.

İçen, Saliha *Hübanname ve Zenanname`De Metin- Resim İlişkisi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.

İnalçık, Halil, "The Rise Of The Turcoman Maritime Principalities In Anatolia. Byzantium And The Crusades". *The Middle East And The Balkans Under The Ottoman Empire Essays On Economy And Society*, Indiana University Turkish Studies, Bloomington 1992.

Küçükhasköylü, Nurdan, *Osmanlı Kıyafet Albümleri (1770-1810)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.

Laurent, Peter Edmund, *Recollections Of A Classical Tour Through Various Parts Of Greece, Turkey, And Italy, Made In The Years 1818-1819*, G. And W. B. Whittaker. Londra 1821.

Nicolay, Nicolas De, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

Özsüca, Fatma Filiz, "Elbise-î Osmaniye – 1873 Viyana Sergisi – Kıyafet Albümleri", *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, İzmir 2022, Sayı: 28, S.169-179.

Renda, Günsel, "Avrupa Sanatında Türk Modası", Sanat Üzerine, *Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları*, Ankara 1985, S. 39-50.

Mour, Jean Baptiste Van, *Lale Devri Ressamı Van Mour'un Çizimleriyle Osmanlılar Kıyafet Albümü*, Haz. Sinan Ceco, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Vingopoulou, Ioli, "Recueil Des Différents Costumes Des Principaux Officiers Et Magistrats De La Porte, Et Des Peuples Sujets De L'Empire Othoman...", Paris, Chez Onfroy [Ca. 1780]". <https://Tr.Travelogues.Gr/Collection.Php?View=442>. Erişim Tarihi: 28. 07. 2023

Vingopoulou, Ioli, "Castellan, Antoine-Laurent. Moeurs, Usages, Costumes Des Othomans, Et Abrégé De Leur Histoire; Par A. L. Castellan, Auteur De Lettres Sur La Morée Et Sur Constantinople; Six Vol. In-18..., IV. Cilt, Paris, Nepveu, 1812". <http://Tr.Travelogues.Gr/Collection.Php?View=310>. Erişim Tarihi: 28. 07. 2023

Vingopoulou, Ioli, "Curzon, Robert, Baron Zouche. Visits To Monasteries In The Levant, Londra". George Newnes. <http://Tr.Travelogues.Gr/Collection.Php?View=24>. Erişim Tarihi: 28. 07. 2023

<https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG34416>

<https://digitalcollections.nypl.org/collections/album-of-turkish-costume-paintings#/?tab=about>

Görsel Kaynakça

Resim 1: İstanbullu Müslim ve Gayri Müslimler, I. Ahmed Albümü. <https://istanbultarihi.ist/101-Osmanli-Istanbulunda-Toplumsal-Tabakalasma>. Erişim Tarihi: 28. 07. 2023

Resim 2: Rum Şerbetçi, Rum Bozacı, Rum Balıkçı. AND, Metin, *Osmanlı Tasvir Sanatları 2: Çarşı Ressamları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018. S. 142, 224, 229.

Resim 3: Huban-ı Rum. <https://www.journal18.org/issue6/albums-of-conspicuous-consumption-a-composite-mirror-of-an-18th-century->

Collectors-World/. Erişim Tarihi: 28. 07. 2023. Zenan-I Rum. İÇEN, Saliha *Hübanname ve Zenanname`De Metin- Resim İlişkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001. Resim: 133.

Resim 4: Pera'da Rum Kadınlar. NİCOLAY, Nicolas De, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014. S:70- 71.

Resim 5: Rum Kadınlar. <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG34416>. Erişim Tarihi: 28. 07. 2023

Resim 6: Rum Kadını, Rum Gelin, Yunan Adalarından Genç Erkek. MOUR, Jean Baptiste Van, *Lale Devri Ressamı Van Mour'un Çizimleriyle Osmanlılar Kıyafet Albümü*, Haz. Sinan Ceco, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013. Lev. 68, 69, 70.

Resim 7: Sırasıyla; Rum Kadın, Rum Tüccar, Rum Tüccarın Karısı, Rum Köylü, Köylü Rum Kadın. <https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=442>. Erişim Tarihi: 28. 07. 2023

Resim 8: Rum Denizci ve Marmara Adasından Bir Rum Kadını. DALVİMART, Octavien, *The Costume Of Turkey*, Howlett And Brimmer, Londra 1802. S. 54, 13)

Resim 9: Rum Leventlerin Kıyafetleri. <https://tekstilbilgi.net/osmanli-erkek-kiyafetleri.html>. Erişim Tarihi: 28. 07. 2023

Resim 10: Rum Denizci ve Rum Kadın. LAURENT, Peter Edmund, *Recollections Of A Classical Tour Through Various Parts Of Greece, Turkey, And Italy, Made In The Years 1818-1819*, G. And W. B. Whittaker. Londra 1821. S. 70, 98.

Resim 11: Rum, Dansçı ve Rum Kadın. <https://digitalcollections.nypl.org/collections/album-of-turkish-costume-paintings?filters%5Bbrights%5D=Pd&keywords=#/?tab=filter>. 28. 07. 2023

Resim 12: Rum Kadınlar ve Rum Çiçek Satıcısı. AMİCİS, Edmondo De, *İstanbul- 1874, Önsöz- Beynun Akyavaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 2006. S. 62, 73, 165.

Resim 13: Rum Denizci. <http://tr.travelogues.gr/collection.php?view=24>. Erişim Tarihi: 28. 07. 2023

Buhara Emiri Abdulahad Bahadır Han'ın Rusya Seyahatnâmesi'nin (1892-1893) Rus Çarlığı'nın Uygarlık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi

Cihan Oruç*

(ORCID: 0000-0003-3065-8607)

Makale Gönderim Tarihi
26.10.2023

Makale Kabul Tarihi
05.11.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Oruç, C., "Buhara Emiri Abdulahad Bahadır Han'ın Rusya Seyahatnâmesi'nin (1892-1893) Rus Çarlığı'nın Uygarlık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (Aralık 2023), 259-280.

APA: Oruç, C. (2023). Buhara Emiri Abdulahad Bahadır Han'ın Rusya Seyahatnâmesi'nin (1892-1893) Rus Çarlığı'nın Uygarlık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi. *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 5(2) (Aralık 2023): 259-280.

Öz

Buhara Hanlığı (1500-1920), Mâverâünnehir bölgesinde kurulmuş ve yaklaşık dört asır boyunca hüküm sürmüştür. 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ise "Buhara Emirliği" olarak anılmaya başlamıştır. 19. yüzyıl itibariyle Türkistan coğrafyası, Rus ve Avrupalı seyyahların sıklıkla ziyaret ederek siyasî, askerî, kültürel ve ekonomik alanda geniş bilgiler edindikleri bir merkez haline gelmiştir. Bu bilgi birikimini etkili bir şekilde kullanmayı başaran Çarlık Rusya, Türkistan'ı işgal ederek bölgede tam bir hâkimiyet sağlamıştır. Rus Çarlığı, 1868

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, coruc@artvin.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Artvin Coruh University, Faculty of Arts and Sciences Department of History.

yılında Buhara Emirliği'ne karşı elde ettiği askerî zaferlerle bu devleti Mâverâünnehir'deki tek egemen güç haline getirmiştir. Söz konusu dönemde Rusya'dan Türkistan'a yapılan seyahatler yaygın bir uygulama haline gelmiştir. Ancak bu kez Türkistan'dan Rusya'ya bir seyahatin gerçekleştiğine de tanıklık ediyoruz. Bu yolculuk, Buhara Emiri Abdulahad Bahadır Han tarafından gerçekleştirilmiştir. Buhara Emiri, bu seyahati vesilesiyle Rus Çarı III. Aleksandr'a oğlu Seyid Mir Alim Töre'nin veliiahtlığını onaylatmayı amaçlamıştır. Emir, üç ay süren seyahatini günlük formunda kaleme alarak seyahatnâmesini yazmıştır. Bu seyahatnâme, dönemin Rus kültürü ve uygarlığına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Eserdeki bu bilgiler bağlamında, Rus uygarlığına ait öne çıkan konular, hazırladığımız bu çalışmanın odak noktası olmuştur. Özellikle Rus Çarlığı'na ait tren yolu ağı, posta teşkilatı, sanatsal etkinlikler, mimari, teknolojik cihazlar, eğlence kültürü, fabrikalar, eğitim sistemi, itfaiye teşkilatı ve askerî teknoloji gibi konulara odaklanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Buhara Emirliği, Abdulahad Bahadır Han, Rusya Seyahatnâmesi, Rus Çarlığı, Rus Uygarlığı.

Evaluation of Emir Abdullah Bahadur Khan's Travelogue to Russia (1892-1893) in the Context of the Civilization History of the Russian Empire

Abstract

The Bukhara Khanate (1500-1920) was established in the Mā warā' al-Nahr region and ruled for approximately four centuries. From the late 18th century onwards, it began to be referred to as the "Bukhara Emirate". By the 19th century, the Turkestan region had become a center where Russian and European travelers frequently visited, gathering extensive information in political, military, cultural, and economic domains. Effectively utilizing this informational advantage, the Tsarist Russia managed to occupy Turkestan and establish full dominance over the region. The military victories that the Russian Empire achieved against the Bukhara Emirate in 1868 elevated it to the sole dominant power in Mā warā' al-Nahr. During this period, while travel from Russia to Turkestan had become a customary practice, we also witness a reverse journey from Turkestan to Russia. This particular journey was undertaken by the Bukhara Emir, Abdulahad Bahadır Khan. Through this journey, the Emir aimed to secure the recognition of his son, Seyid Mir Alim Töre, as the heir apparent by Tsar Alexander III of Russia. The Emir documented his three-month-long journey in the form of a travelogue, providing significant insights into Russian culture and civilization. In light of the information presented in the travelogue, this study primarily focuses on key aspects of Russian civilization. Particularly highlighted are topics such as the Russian Empire's railway network, postal system, artistic activities, architecture,

technological devices, entertainment culture, factories, educational system, fire department, and military technology.

Keywords: Anahtar Kelimeler: Bukhara Emirate, Abdulahad Bahadır Khan, Russian Travelogue, Russian Empire, Russian Civilization.

Giriş

Emir Timur tarafından Mâveraünnehir'de kurulan Timurlu Devleti (1370-1507), Türkistan coğrafyasında tarih sahnesine çıkan son büyük siyasî yapıdır. Timurlu Devleti'nin yıkılışından Rusların Buhara Emirliği'ni tam manasıyla işgaline kadar geçen süreye “Hanlıklar Dönemi” denmektedir.¹ Bu dönemde Mâveraünnehir bölgesinde Buhara Hanlığı (1500-1920), Hive Hanlığı (1511-1920) ve Hokand Hanlığı (1710-1876) adıyla bilinen üç büyük hanlık bulunmaktadır. Türkistan coğrafyası, 16. asrın başından itibaren merkezi bir siyasî güce sahip değildir. Bölgede farklı hâkimiyet alanlarını elinde bulunduran siyasî yapılar vardır.² Buhara Hanlığı siyasî, askerî ve iktisadî yönden bölgedeki diğer iki hanlığa göre daha güçlü bir durumdadır. Bazı dönemlerde gücü azalsa da Mâveraünnehir'in siyasî gelişmelerine etki eden pozisyonunu asla yitirmemiştir. Buhara Hanlığı'nda üç hanedan hüküm sürmüştür. Bunlar sırasıyla Şibanîler (1500-1599), Astrahanîler (1599-1756) ve Mangıtlar (1756-1920)'dir.³

18. yüzyılda, başta Buhara Hanlığı olmak üzere, bölgedeki diğer hanlıklar siyasî, askerî ve iktisadî yönden sıkıntı içerisindeydiler.⁴ Mangıt Hanedanı'ndan Şah Murad, bu dönemde kukla han durumundaki Astrahanî Hanedanı'ndan Ebûlgazi Han'ı tahttan indirmiş ve resmi olarak hanlığın başına geçmişti. Devlet idaresindeki Cengiz geleneği son bulmuş ve bunun yerini İslam şeriatı almıştı. 19. yüzyıla gelindiğinde Türkistan sahası, İngiliz ve Rus güçlerinin mücadele alanı haline gelmişti. Buhara Emirliği, büyük güçlerin rekabetini bir denge unsuru olarak

¹ Nurettin Hatunoğlu, “Buhara Hanlığı”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul, 2016, s. 482.

² Orhan Doğan, Aysel Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2017, s. 32.

³ Buhara Emiri Abdulahad Bahadır Han, *Rusya Seyahatnamesi: 19. Yüzyılda Buhara'dan St. Petersburg'a Yolculuk*, Çev. Cihan Oruç-Emre Keser, Kronik Yayınları, İstanbul, 2023, s. 13.

⁴ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, 3. Basım, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 428.

kullanmıştı. Emir Nasrullah döneminde İngiliz hükümeti tarafından Buhara Emirliği ile siyasî ilişkileri geliştirmek maksadıyla Türkistan'a gönderilen Charles Stoddart casusluk gerekçesiyle tutsak edilmişti. Onu kurtarmak amacıyla bölgeye gönderilen Arthur Conolly de aynı gerekçeyle tutsak edilmiş ve iki İngiliz subayı öldürülmüşlerdi. Yaşanan bu hadise sonucunda İngiltere ile ilişkiler bozulmuştu.⁵ İktisadî ve askerî olarak zayıflayan emirlik, egemenlik haklarını savunamayacak duruma düşmüştü. Bu kötü vaziyetten yararlanan Ruslar, Emir Nasrullah'ın oğlu Emir Muzaffer'i 1868 senesinde Zirebulak mevkiinde mağlup etmişti. Buhara Emirliği, bu hadise neticesinde Rus Çarlığı'nın vassalı olmuştu.⁶ Emir Muzaffer, Ruslarla iyi geçinme siyasetini izlemeye başlamıştı.

Buhara Emirliği'nin işgaline zemin hazırlayan iç dinamiklerin yanı sıra bu işgali kolaylaştıran bir de dış etkenler vardı. Türkistan coğrafyası, 19. yüzyıl itibarıyla Rus ve Avrupalı seyyahların sıklıkla ziyaret ettiği siyasî, askerî, kültürel ve ekonomik alanda geniş bilgiler edindikleri bir yer olmuştur. Büyük güçler, elde edilen bu bilgiler vasıtasıyla Türkistan üzerine politikalar geliştirmişlerdir. Hiç şüphesiz bu bilgi silahını doğru kullanmasını bilen Çarlık Rusya, başta Buhara Emirliği olmak üzere Türkistan hanlıklarını işgal ederek bölgede tam bir hâkimiyet tesis etmiştir. Türkistan'ın maruz kaldığı bu hadiseler ortadayken akıllara şu soru gelmektedir: Türkistan'da bağımsızlığını kaybetmiş yönetici erkin çarlığa bakış açısı nasıldı? Türkistan bölgesinden Rus Çarlığına bir seyahat gerçekleşti mi? Eğer gerçekleştiyse bu seyahatin amaçları nelerdi? Buhara emiri Abdulahad'ın kaleme aldığı Rusya seyahatlerinin birinde bu sorulara cevap bulabilmekteyiz. Abdulahad, şehzadelik yıllarında iki defa Rusya'ya gitmiştir. Daha sonra ise Buhara emiri sıfatıyla 1892 sonunda başlayıp 1893 yılı başında bitirdiği seyahatini gerçekleştirmiştir. Emir, bu seyahatini günü gününe kaleme almıştır. Bu çalışma, çok mühim bir tarihi eserdir. Bir Türkistan hükümdarının Çarlık Rusya yolculuğunu yazdığı ilk seyahatnâmedir. Osmanlı sultanı

⁵ Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009, s. 205.; s. 123.; Emin Özdemir, "Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan'a Gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynak Olarak Seyahatnameleri", *History Studies*, 2/2, (2010), s. 123.

⁶ Dinçer Koç, *Buhara Hanlığı, Türklerin Tarihi Başlangıçtan 20. yüzyılın İlk Yarısına Kadar*, Ed: Sahure Ergüzel, Yeşim Çağlar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2021. s. 373.

Abdülaziz Han'ın Avrupa seyahati (21 Haziran-7 Ağustos 1867), Türk dünyasında bu durumun bir benzeri olarak görülebilir.

Rusya'dan Türkistan'a seyahat etmenin bir gelenek haline geldiği dönemde bu defa Türkistan'dan Rusya'ya bir seyahat gerçekleştiğine şahit olmaktayız. Ancak bu seyahat, öncekilerden çok daha farklıydı. Zira bu yolculuk, bir devlet görevlisi tarafından değil, bizzat Buhara Emiri Abdulahad Han tarafından gerçekleştirilmiştir. Eserde Buhara emirinin seyahat amaçları, Rus Çarlığı'na olan bakış açısı, çarlık ailesi ile olan ilişkileri dahil şaşırtıcı pek çok ayrıntı mevcuttur. Abdulahad Han'ın seyahatnâmesi günlük şeklinde kaleme alınmıştır. Bu seyahatnâme Buhara Emiri'nin siyasî amacına matuf gelişmeleri ele almakla birlikte; Romanov Hanedanı'na bağlı askerî ve idari elitlerin sosyo-kültürel yaşamını da anlatmaktadır. Eser Rus sarayları ve saray protokolleri, Çarlık Rusya'sında mümtaz kişilerin eğlence hayatı ve Rusya'daki iktisadî durum hakkında bilgi vermektedir. Biz de söz konusu seyahatnâmenin içeriğini dikkate alarak Rus Çarlığı uygarlığına ışık tutmayı hedefleyen bir çaba içerisinde olacağız.

Abdulahad Bahadır Han (1859-1910)

Buhara Emiri Seyid Abdulahad Han 1859 senesinde⁷ Kermine'de dünyaya gelmişti.⁸ Babası Emir Muzaffer Han, bu sırada veliaht sıfatıyla Kermine şehrinin idaresini elinde tutuyordu. Abdulahad'ın annesi İran asıllıydı ve Muzaffer Han'ın en sevdiği eşiydi. Abdulahad Han, şehzadelik yıllarında klasik doğu ilimleri alanında iyi eğitim aldı. O, eğitimin öneminin farkında olan bir şahıstı.⁹ Abdulahad Han, babası tarafından genç yaşta evlendirilmişti. Babası Muzaffer Han'ın saltanatı döneminde Kermine şehrinin idareciliğini yaptı. Şehrin yönetimindeki başarısı sayesinde ahalinin sevgisini kazanmıştı. Onun şehirdeki idaresi, Rus Çarlığı'nın Buhara Emirliği'ni işgalinden sonra da devam etmişti.¹⁰ Ağabeyi Abdülmelik, 1868 yılında babasına ve Ruslara karşı isyan

⁷ Abdulahad Hanın doğum tarihi bazı kaynaklara göre 1857 yılıdır.

⁸ "Emir Buharskiy", *Niva*, C. 3, Tipografiya i Litografiya A. Tranşelya, St. Petersburg, 1911, s. 57.

⁹ "Seid Abdulahad Han Emir Buharskiy", *Niva*, C. 1, Tipografiya i Litografiya A. Tranşelya, St. Petersburg, 1893, s. 19.

¹⁰ "Seid Abdulahad Han Emir Buharskiy", s. 21.

etmesinden dolayı sürgün edilmişti.¹¹ Abdulahad, kendisinden büyük iki kardeşi Abdülfettâh ve Seyid Nureddin Töre'nin de vefatlarıyla 1883 yılı itibarıyla veliaht olmuştu. Kermine şehrinin idaresini yürütürken Rusların yardımını almıştı. Bilhassa Türkistan bölgesindeki Rus demiryollarının inşasında öne çıkan isimlerden General Annenkov tarafından desteklenmişti. Kardeşleri haricindeki taht adaylarını da saf dışı eden Abdulahad Han, amcası Astankul'u Kuşbegi makamına ve Hisar idaresine tayin etmişti.¹²

Abdulahad Han, 1885 tarihinde Buhara tahtına oturduktan sonra elçileri vasıtasıyla Rus çarına emirliğini onaylatmıştı. Ancak Ruslar, bunun karşılığında bir dizi talepte bulunmuştu. Başta siyâsî, askerî, mali, ticari olmak üzere yabancıların Buhara'ya girmesinin yasaklanması da dahil bazı yeni kısıtlamaları hayata geçirilmişti. Rus Çarlığı, bunun karşılığında Buhara Emirliği'ne yabancılardan gelecek saldırılardan onları koruma sözü vermişti. Bu koşullar, Buhara Emirliği'nin hareket alanının daha da sınırlanmasına sebep olmuştu. Çarlık, Abdulahad döneminde Buhara Emirliği sınırlarında sistematik bir biçimde iskân faaliyetlerini arttırmıştı. Buhara sınırlarına kadar uzanan Rus demir yolu ağı, bu politikada Ruslara kolaylık sağlamıştı. Tahta yeni çıkan hükümdar, demiryolu hattının Ruslar açısından nasıl büyük bir avantaj sağladığını idrak edememişti. Bu durum, Rusların işini daha da kolaylaştırmıştı.¹³

Abdulahad Han döneminde iki yüz genç, Rusya'dan gizli olarak, eğitim almaları için Osmanlı Devleti'ne gönderilmişti. Gençlerin eğitim masrafları emir tarafından karşılanmıştı. Eğitimini tamamlayan gençler, ülkelerine dönerek siyâsî ve kültürel alanda önemli işlere imza atmışlardı. Onun döneminde yaşanan pek çok olumsuzluğa rağmen Buhara Emirliği'nde demiryolu inşası tamamlanmıştı. Babası Emir Muzaffer döneminde açılan telgraf hattı, daha düzenli olarak kullanılmaya başlanmıştı. Emirlik bu dönemde batı medeniyeti ile daha sıkı ilişkiler kurmuştu. Bu durum batı menşeli fikir hareketlerine ve

¹¹ Mirza Abdu'l Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangıtyye*, Çev. L.M. Epifanovoy, Vostoçnoy Literaturı, Moskova, 1962, s. 91.

¹² Saifullah Saifi, *The Khanate of Bukhara From c. 1800 to Russian Revolution*, Centre of Advanced Study Department of History Aligarh Muslim Universty, Aligarh, 2002, s. 68.

¹³ Murat Özkan, *Buhara Hanlığı*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s. 86.

kültürel değişime kapı aralamıştı.¹⁴ Emir, Türk dünyasının aydın isimlerinden İsmail Gaspıralı ile yakın dostluk kurmuştu. Gaspıralı'nın Buhara Emirliği'nde okullar açmaya karar vermesi, buradaki yenilik hareketlerine hız kazandırmıştı. Buhara emiri, Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman Gazetes'i*ni okurdu. Hatta onu Bahçesaray'da ziyaret ederek mücadelesinden dolayı tebrik etmişti. Gaspıralı, emir ile olan dostluğuna dayanarak Buhara'da okullar açmak amacıyla 1893'te buraya gelerek ilk girişimlerinde bulunmuştu. Bir yıl sonra tekrar gerçekleştirdiği ziyareti sonucunda Buhara'da Usul-i Cedit okullarının açılması süreci başlatılmıştı. Molla Corabay, 1900 yılında Buhara'daki ilk Cedit okulunu kurmuştu.¹⁵

Abdulahad Han gayet ince ruhlu bir kişi ve şairdi. Eğitimli insanları önemsemiş ve Buhara Emirliği'nde çok sayıda eğitim kurumu inşa ettirmişti. İslam dünyasına karşı duyarlı bir devlet adamı olan Abdulahad, Osmanlı hükümdarı II. Abdulhamid Han'ın yaptırdığı Hicaz Demiryolu için büyük miktarda para göndermişti. Rus Çarlığı sınırlarında yaşayan Müslüman ahali için St. Petersburg'daki cami yapımına maddi yardımda bulunmuştu. Bununla birlikte çok sayıda Rus okuluna da para yardımı yapmıştı. Abdulahad, 1904-1905 yılları arasında gerçekleşen Rus-Japon savaşında Rus donanmasına bir savaş gemisi tutarında para bağışlamıştı. Rus yetkilileriyle iyi geçinmeye çalışmıştı. Batının kültür ve medeniyetine karşı değildi. Bilakis kendisi geleneksel bir yaşam biçimine sahip olmasına rağmen, emirlik içerisinde Avrupalı yaşam tarzını teşvik etmişti. Abdulahad, batıda kullanılan bazı eşyaları getirterek sarayında kullanmıştı. Rus misafirlerini batı müziğiyle ağırlamaktan keyif alırdı. Sıklıkla Kırım'daki sarayına gider ve orada kalırdı. Ömrünün son dönemlerinde çeşitli hastalıklarla meşgul olan Buhara emiri, 22 Aralık 1910 tarihinde vefat etmiştir. Oğlu Mir Alim Töre, onun yerine Buhara tahtına çıkmıştı.¹⁶

Abdulahad Bahadır Han'ın Rusya Seyahatnâmesi (1892-1893)

Abdulahad Han, ilk Rusya seyahatini 1882 yılında başkent St. Petersburg'a gerçekleştirmişti. Rusya seyahatinin ikincini 1883 yılında

¹⁴ Nurettin Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul, 2016, s. 100.

¹⁵ Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, s. 101.

¹⁶ Abdulahad Bahadır Han, *Rusya Seyahatnamesi*, s. 21-22.

Çar III. Aleksandr'ın taç giyme¹⁷ törenine katılmak amacıyla yine St. Petersburg'a yapmıştı. Abdulahad, her iki seyahatinde de Rus başkentini veliaht sıfatıyla ziyaret etmişti. Üçüncü Rusya seyahatini ise daha öncekilerden farklı olarak Buhara emiri sıfatıyla gerçekleştirmişti. O, 1892 senesinin sonlarında başlayıp 1893 senesinin başlarında tamamladığı bu seyahatini, günlük şeklinde kaleme almıştır. Bu seyahatindeki asıl amacı, kendisinden sonra Buhara tahtına oturmasını istediği oğlu Seyid Mir Alim Töre'nin veliahtlığını Rus çarı III. Aleksandr'a tasdik ettirmektir.¹⁸ Emir Abdulahad, Çar'a oğlunun veliahtlığını onaylattıktan sonra geri dönüş yolunu tutmuş ve Kırım'a gelmişti. Bahçesaray'da onu karşılayanlardan biri de İsmail Gaspıralı'dır. Abdulahad, burada Gaspıralı ile görüşmüş ve onu 3. Derece Buhara Altın Yıldız Nişanı ile onurlandırmıştı. Gaspıralı'nın verdiği bilgilerden ikisi arasında üç görüşme olduğu anlaşılmaktadır. Bu görüşmeler tercümansız ve Türkçe gerçekleşmişti.¹⁹

Emir Abdulahad, İsmail Gaspıralı ile gerçekleştirdiği bu görüşmelerin birinde ondan 1892-1893 tarihli Rus seyahat günlüğünü hazırlayıp yayımlamasını istemişti. Dönemin Türk dünyasının önde gelen aydınlarından olan Gaspıralı, Buhara emirinin bu isteğini memnuniyetle karşılamış ve bu işi layıkıyla yerine getirmiştir.²⁰ Orijinali Farsça el yazma olan bu eseri matbu harflerle Farsça ve Rusça olarak tek bir eser halinde yayına hazırlamıştır. Eserin Rusça tercümesi, aslının daha iyi anlaşılması amacıyla Gaspıralı tarafından yapılmıştır. Çalışma, 1894 senesinde Kazan Üniversitesi Basımevi tarafından yayımlanmıştır.²¹ Üç ay süren Rusya seyahatini günlük şeklinde yazan Abdulahad Han, Rus uygarlık tarihi hakkında oldukça mühim bilgiler vermektedir. Çarlık Rusya'nın üst düzey isimleriyle münasebetleri, saray protokolleri, şehirlerin dikkat çekici özellikleri, çarlığa ait askerî ve teknolojik gelişmişlik, eğitim ve kültür alanındaki ilerlemeler ve karşılaştığı manzaralar oldukça dikkate değer ayrıntılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu

¹⁷ Bu tören, 1883 yılında gerçekleşen III. Aleksandr'ın taç giyme törenidir.

¹⁸ Abdulahad Bahadır Han, *Rusya Seyahatnamesi*, s. 15-16.

¹⁹ Zaynabidin Abdıraşidov, *İsmail Gaspriskiy i Turkestan v Naçale XX Veka: Svyazi, Otnoşeniya, Vliyanie*, Akademnashr, 2011, s.114.

²⁰ Abdıraşidov, *İsmail Gaspriskiy i Turkestan v Naçale XX Veka*, s.115.

²¹ Abdıraşidov, *İsmail Gaspriskiy i Turkestan v Naçale XX Veka*, s.119.

seyahatnâme, dönemin Rus tarihi araştırmaları açısından birinci el kaynak niteliği taşımaktadır.

Seyahatnâmenin Rus Çarlığı Uygarlık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi

Abdulahad Han, Buhara'dan ayrıldığı 1310 senesinin Cemâziyel Sani ayının başı pazartesi (21 Aralık 1892) ²² günü ahalinin nümayişleri arasında şehrin Karşı Kapısı'ndan çıkmıştı. Buradan kısa bir ilerleyişten sonra Kağan istasyonuna gelerek maiyetiyle beraber trene binmişti. Emir, Rusya topraklarına doğru yaptığı yolculukta, Hazar Denizi'ndeki gemi yolculuğu hariç, ulaştığı bütün şehirlere trenle gitmişti.²³ Dönüş yolunda da aynı şekilde çoğunlukla tren vasıtasıyla ülkesine dönmüştü. Bu ulaşım aracı, Buhara emirinin yolculuğunu kolaylaştırmıştı. Ancak Rusya'nın sahip olduğu bu tren yolu ağı, sadece yolcu taşımak amacıyla yapılmamıştı. Hiç şüphesiz devletin siyasî, askerî ve ekonomik hedefleri için tren yolu ağının önemli bir işlevi vardı. Çarlık Rusya, Abdulahad Han'ın yaptığı bu seyahatten yaklaşık yarım asır önce sistematik bir şekilde Türkistan hanlıklarını işgale başlamıştı.²⁴

Seyahatnâmede tren yolu ağından sonra Rus uygarlığına ait dikkat çeken en önemli husus posta teşkilatıdır. Abdulahad Han, üç ay süren yolculuğu boyunca emirliğin başkenti Buhara'dan sıklıkla telgraf almış ve bu sayede ülkesinin durumundan haberdar olmuştu. Buhara emiri, Rus sınırları içerisinde oğlu Mir Alim Töre ve Rus yetkilileriyle de zaman zaman telgraf yoluyla haberleşmişti. O, Tiflis'ten Vladikavkaz'a tren ile seyahat ederken 16 Cemâziyel Sani 1310 (5 Ocak 1893) tarihinde Milliyet istasyonunda dinlenmişti. Bu sırada orada bulunan telgrafhaneyi ziyaret etmişti. Abdulahad, eserinde telgrafhanenin çalışma sistemi, ilginç yapısını, özellikleri ve araç gereçlerini incelediğini dile getirmektedir. Daha sonra ise buranın başındaki idareciye 3. Derece

²² Eserdeki Hicri-Miladi tarih çevirisi, <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/> sitesinden yapılmıştır.

²³ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname-i Sefer-i Hayriyet-i Eser-i Ala-yı Hazret Emir-i Buhara Seyyid Abdulahad Bahadır Han*, Üniversite-i Der Şehr-i Kazan, Kazan, 1312, s. 2-95.

²⁴ Mehmet Yetişkin, *A History of Turkistan in the Nineteenth Century: Motives, Process and Aftermath of Russian Invasions*, TTK, Ankara, 2014, s. 190-198.

Gümüş Nişan verdiğini ve yola devam ettiğini söylemektedir.²⁵ Abdulahad Han'ın verdiği bu bilgiler, onun Rus telgraf sisteminden etkilendiğini işaret etmektedir. Hiç şüphesiz tren yolu ağları gibi telgraf sistemi pek çok açıdan Rus çarlığı için önem teşkil ediyordu. Zira haberleşme, Rusya'nın başta siyasî ve askerî olmak üzere sosyal, ekonomik ve ticari alanlarda hedeflerine erişebilmesinin en mühim araçların biri olmuştur.²⁶

Abdulahad Han, 1892-1893 tarihli Rusya seyahati sırasında vakit geçirdiği Tiflis, Moskova, St. Petersburg ve Odessa gibi şehirlerde tiyatroya gitmişti. St. Petersburg'da katıldığı bu tiyatro gösterilerinden birinin Fars dilinde icra edildiğini ve dört perdeden oluştuğunu dile getirmektedir. Ayrıca bölgenin önde gelen kadın ve erkeklerinden oluşan bir kalabalığın bu gösteriyi izlemek için geldiğini söylemektedir.²⁷ Buhara emiri, Odessa'ya gittiği bir tiyatro gösterinden bahsederken daha önce tanıştığı bazı generallerin de orada olduğu bilgisini vermektedir.²⁸ Emir, daha sonra ise Tiflis'te katıldığı bir tiyatro gösterisi hakkında bilgi vermektedir. Maiyetiyle birlikte bu gösteriye katıldığını, şehrin valisinin ve Kaçar Hanedanı'ndan Mirza Kulu Kaçar ve Tahrir konsolosunun da orada olduğunu dile getirmektedir.²⁹ Eserde verilen bu

²⁵ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 19.

²⁶ Rusya İmparatorluğu'nun 1802-1881 tarihleri arasında posta ve telgraf sisteminin tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: İ. İ., Voronov "İstoriografiya Poçtovo- Telegrafnogo Vedomstva Rossiyskoy İmperii 1802- 1881 gg", *Sotsiologumanitarniye Kommunikatsii*, Ç. I, No I. 2022, s. 9- 20.

²⁷ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 59.

²⁸ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 67.

²⁹ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 80.; Bilindiği üzere insanlık tarihinin katmanları arasında oyunculuğun temelleri antik devirlere dayanmaktadır ki tiyatronun atası diyebileceğimiz ilk icralar dinî festivaller veya pagan ayinleri etrafında ortaya çıkmış ve bu çerçevede şekillenmiştir. Ruslar arasında tiyatronun izleri ise 17. yüzyılın evveline kadar takip edilebilmekte ve *balagan/balagan*lara dayanmaktadır. Panayırlarda ve festivallerde yaygınlaşan tiyatro ve sirk gösterilerinin icra edildiği geçici ahşap binalara verilen bu isim kökenbilim bakımından Farsça *بالاخانه* /*bâlâhâne* yani *yukarı oda/balkon* manasına gelmekte idi. Başlangıçta, toplumun alt tabakasının uğraştığı bu meslek, Batı kültürünün de etkisiyle, zamanla Rusya'da yaygınlaştı ve erbabı çarlar tarafından himaye edilmeye başlandı. Buna binaen Rusya'da gerçek manada ilk çarlık tiyatrosunun kapısı Çar Aleksey Mihayloviç (hük. 1645-1676) zamanında açılmıştır denilebilir. Her ne kadar çarın ölümünden sonra bir süre tiyatro sanatı kesintiye uğradıysa da Rusların ilk imparatoru ve büyük reformcusu olan I. Petro (hük. 1682-1725) devrinde tiyatro yeniden canlandırıldı. Bilhassa Petro'nun küçük kızı imparatoriçe

bilgilerden Rus ileri gelenlerinin sanatsal faaliyetlere ilgi gösterdiği ve iştirak ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu gösterilere ahalinin de katıldığı görülmektedir. Bu durum, Çarlık Rusya'da askerî sınıf, yönetici sınıf ve ahalinin, yani toplumunu farklı kesimlerinin bu sanatsal faaliyeti önemsemediğini işaret etmektedir. Emir, eserinde katıldığı tiyatro gösterilerinin kaç perde olduğu veya bazılarının Farsça icra edilmesi dışında ayrıntılı bilgi vermemektedir.

Abdulahad Han, Rusya sınırlarında bulunduğu sırada ülke içerisindeki hayvanat bahçeleri ve müzeleri gezmeyi ihmal etmemiştir. O, Tiflis'te gittiği bir hayvanat bahçesinde farklı türden hayvanların kafese konulduğunu ve onların eğitildiklerini söylemektedir. Hatta buranın üçüncü katında bazı tehlikeli hayvanların derilerine çeşitli eşyalar doldurmak suretiyle sergilendiklerini ve ilk bakıldığında bunların canlı zannedildiğini dile getirmektedir. Akabinde ise müze ismiyle anılan bu yerlerde Rusya'daki çeşitli eşya ve araç gereçlerin bulunduğunu ve bunların sıralanıp ziyaretçilere teşhir edildiklerini ifade etmektedir.³⁰ Buhara emiri, eserinde St. Petersburg'da bulunan meşhur Ermitaj Müzesi'ni de ziyaret ettiği bilgisini vermektedir. Ancak eserde bu müze hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır.³¹

Yelizaveta Petrovna (hük. 1741-1761) zamanında imparatorluğun 1703'te kurulan yeni başkenti St. Petersburg'da tiyatrolar inşa edilip çeşitli gösteriler sergilenmeye başlandı. Hükümdarların ardılları tarafından bu sanat dalına teveccüh gösterilmesi neticesinde hem Rusya'da bir tiyatro geleneği oluştu hem de Moskova ve St. Petersburg günümüze ulaşan dünyaca ünlü Bolşoy, Mariinski, Mihaylovski, Aleksandrinskiy gibi tarihî tiyatrolara sahip oldu. Rus tiyatrosu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. P.O. Morozov, "Noviye Materialy Dlya İstorii Russkogo Teatra", *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveteniya*, Sankt-Peterburg 1884, Ç. 234, s. 352-368; F.G Mişenko., "Teatr", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona*, Sankt-Peterburg, 1901, T. XXXIIa s. 731-747.

³⁰ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 17-18.

³¹ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 43. Dünyanın en büyük müzelerinden biri olarak kabul edilen Ermitaj'ın ana yapısı I. Petro'nun kızı Yelizaveta Petrovna zamanında kışlık saray olarak inşa edilir. 1764 yılında II. Katerina zamanında inşası tamamlanan müzede yer alan eserlerin pek çoğu II. Katerina'ya yurtdışından gönderilen eserlerden oluşur. Münzevi konutu, تنها köşe gibi anlamlara gelen Ermitaj, kışlık saraydan bağımsız olarak inşa edilen ayrı bina için kullanılır. Detaylı bilgi için bkz. G.A. Baybekov, "İstoriya sozdaniya muzeya Ermitaj", *Perelomniye momentiy istorii: Lyudi, sobiytiya, issledovaniya*, St. Petersburg: 2022, s.116-122.

Abdulahad Han, 21 Cemâziyel Sani 1310 (10 Ocak 1893) tarihinde Moskova'ya geldikten sonra kendisini karşılayan tören arabası eşliğinde Kremlin Sarayı'na gelmişti. Buhara emiri, saraydan oldukça etkilenmiş ve eserinde burayı şu bilgilerle tasvir etmiştir: *"Bu saray ilginç bir imaret ve nadir bir binaydı. Gök kubbe altında ve yeryüzünde onun gibisi görülmemiştir. Onun güzelliği, düzeni ve ferahlığı hakkında ne yazsam ve nasıl anlatsam? Çünkü kalem ve dil onu betimlemekte aciz ve yetersizdir. Hatta onun şöhreti mükemmel olduğundan onun anlatılmasına ve tanıtılmasına ihtiyaç yoktur."*³² *"Bu sarayın üst katında bizim yerleştiğimiz yerde bir makine düzeneği kurulmuştu. İnmek istediğimiz zaman makine üzerinde oturuyorduk ve hiç sıkıntı çekmeden aşağı iniyorduk. Üst kata çıkmak istediğimiz zaman da sıkıntısız yukarıya çıkıyorduk. Bu güzel bir buluştu."*³³ Buhara emiri, yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Kremlin Sarayı'nın güzelliği karşısında oldukça büyülenmiş ve burayı anlatırken abartılı ifadelerle vermeyi ihmal etmemişti.

Buhara emiri, Rusya topraklarında bulunduğu sırada çeşitli vesilelerle fotoğrafı çekilmişti. İlki Kremlin Sarayı'nda çekilen fotoğraf karesinde yanında oğlu Mir Alim Töre ve maiyetindeki Nizamülmülk Astankul Bey Pervaneci bulunmaktadır. Burada ayrıca kendisine imaret ve saraylara ait kırk adet resim hediye edilmişti.³⁴ Emir Moskova'dan sonra St. Petersburg'a gitmiş ve burada bir süre misafir edilmişti. Onun ifadelerine göre buradan ayrılmadan önce kendisine Rus çarlarının fotoğraflarından oluşan bir albüm hediye edilmişti. Kitap şeklinde ciltlenmiş olan bu albüm, kare ve dikdörtgen şekillerle kaplıydı. Bununla birlikte üzeri altın kumaşla süslenmişti. Altın kumaşın üzerinde ise Abdulahad Han'ın ismi yazmaktaydı. Eserde bu iççiliğin oldukça ilginç ve sanatsal olduğu ifade edilmektedir.³⁵

Buhara emiri seyahatinde Rusların eğlence kültürü hakkındaki izlenimlerine de yer vermektedir. O, Moskova'da bulunduğu 25 Cemâziyel Sani 1310 (14 Ocak 1893) tarihinde organize edilen at yarışlarını izlemiş ve eserinde şu bilgilere yer vermiştir: *"At yarışlarını*

³² Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 25.

³³ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 27.

³⁴ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 26.

³⁵ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 63.

izlemek için hipodroma gittik. Yarışları izledik, eğlendik. Ahşaptan bir imaret hazırlamışlardı. Bu imaretin önünde atların koştuğu büyük bir meydan vardı. Bu meydanın yanında da ahşap direklerle çevrili padok vardı. Birkaç at bu padokun çitlerine bağlanmıştı. Seyirciler her iki taraftan da izleyip bağıyorlardı. Meydanı üç defa dolaşip yarışı en önde bitiren atı birinci sayarak onu alkışlıyorlardı. Yaklaşık bir saat yarışları izledikten ve aramızda bazı görüşmeler yaptıktan sonra buradan ayrıldık.”³⁶ Abdulahad Han, seyahati sırasında Moskova, St. Peterburg ve Sivastopol şehirlerinde sirk gösterileri izlemeye gittiğini, bu gösterilerde eğlendiğini ifade etmektedir. Ancak bu husus hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir.³⁷

Buhara emiri, seyahati sırasında karşılandığı istasyon, rahatlamak için bulunduğu hamam ve davet edildiği üst düzey görevlilerin evlerinde hazırlanan müzik dinletilerinden de söz etmiştir. O, bir araya gelen müzisyenlerin dinletilerinden keyif aldığını ve mutlu olduğunu ifade etmektedir.³⁸ Moskova valisi Sergey Aleksandroviç'in evinde verilen davet sırasında bir müzik dinletisi gerçekleşmişti. Abdulahad Han, orada bulunan şarkıcı ve müzisyenlerin güzel sesleriyle söyledikleri neşeli şarkılar vesilesiyle mutlu olduklarını ifade etmektedir.³⁹ Bu bilgiler, Rus yetkililerinin ülke sınırlarında bulunan misafir bir devlet başkanının

³⁶ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 30. Burada bahsedilen hipodrom Moskova Hipodromu'dur. Avrupa'nın en büyük ve en eski ve dünyanın ilk at yarışı hipodromudur. Bu hipodrom, 1834'te açılmıştır. Rostov, Krasnoyarsk ve Kazan hipodromlarından biraz daha küçüktür. Moskova Hipodromu, tüm Rusya At Yetiştiriciliği Araştırma Enstitüsü için bir devlet testi ve bilimsel zemin ve deney üssüdür. Teknik yeniliklere dayalı olarak, 1880'lerin sonlarından bu yana tüm mesafelerde rekorlar kırılmaya başlandı. Yarışların eğlencesini artırmak ve çok sayıda ziyaretçi çekmek için atların sayısı arttırıldı. Tırıs yarışlarına ek olarak, engelli koşular ve gösteri atlama yarışları popüler hale geldi. Bunun için yarış pistinde daireyi çapraz yönlerde geçen özel bir parkur vardı. Mimarlar I. T. Baryutin ve S. F. Kulagin'in projesine göre 1889-1894'te Moskova Hipodromu'nun ana binası olan koşu alanı yapıldı. Bknz. E. O Vladimirovna., *Dizayn Sredi Konnosportivnogo Kompleks na Pravobereje r. Surı v g. Penze*, Penzenskiy Gosudarstvennyy Universitet Arhitekturu i Stroitelstva Arhitekturniy Fakultet, Penza 2017, s. 6-7.

³⁷ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 26, 44, 72.

³⁸ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 82.

³⁹ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 29.

memnuniyeti için müzik dinletilerine ağırlık verdiklerini işaret etmektedir.

Abdulahad Han, seyahatnâmesinde Rusya'daki bazı fabrikalardan da bahsetmektedir. Bu fabrikalardan ilki Bay Sapojnikov'a ait Moskova'daki kumaş fabrikasıdır. Çok ünlü biri olan bu şahıs, Buhara emrini ziyaret etmiş ve onunla tanışmıştı. Emir, bu fabrikada üretilen çeşitli kumaşların diğer ülkelere satıldığını söylemektedir. Hatta kendisi için elbise ve yatak resmi çizerek fabrikaya yolladığını, burada kendi taleplerine uygun bir şekilde hazırlanıp gönderildiğini ifade etmektedir.⁴⁰

Emirin bahsettiği diğer fabrika ise St. Petersburg'daki kâğıt para fabrikasıdır. Abdulahad Han, Akçekâğıt Fabrikası adıyla ifade ettiği fabrikayı 9 Recep 1310 (27 Ocak 1893) tarihinde ziyaret etmiş ve eserinde burası hakkında şu bilgilere yer vermiştir: *“Akçekâğıt fabrikasına gittik ve orada incelemelerde bulduk. Çok acayip ve ilginç bir iş yapmışlardı. Bu önemli iş için hazırlanan kâğıtlar ilme dayalı aletler ve eşyalarla (makinalarla) kimsenin eli değmeden baskıya giriyor, ardından üzerlerine bazı görseller işleniyordu. Başka bir yerde parça parça kesiliyor ve birbirinden ayrılıyordu. Hünerli ve ay yüzlü kızlar düzenlenmiş olan akçeleri diziyor ve son kontrolü yapıyorlardı. Çok ilginç bir fabrikaydı. (Burası) Gayet acayip bir icattı. Çok kolay ve rahat bir biçimde günün herhangi bir bölümünde belki de bir saat içerisinde binlerce akçe hazırlandı. Bir saat hayranlıkla burayı inceledik ve bilgi edindik.”*⁴¹ Buhara emiri, daha sonra Hazine Bakanı Vitte ile beraber Rus sikkelerinin basıldığı yere (Darphane) giderek burada incelemelerde bulunduğunu ve bakandan burası hakkında bilgi aldığını aktarmaktadır.

⁴⁰ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 27.

⁴¹ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 50. Eserin Rusçasında buranın altın para yerine geçen kâğıt para, çek, bono gibi şeylerin basıldığı yer olduğunu söyleniyor. государственных кредитных денег. İlk Rus kâğıt parası, diğer kâğıtlarla aynı teknoloji kullanılarak üretildi. 18. yüzyılda, sadece Rusya İmparatorluğu'nda değil, Batı Avrupa'da da kâğıt üretimi ve tipografi sanatı düşük bir gelişme düzeyindeydi. Banknot kağıdı 1768-1785'te Krasnoselskaya fabrikasında üretildi. 1714'te I. Peter'in kâğıt fabrikasının inşasının başlangıcı, Krasnoye Selo'nun kuruluş yılı olarak kabul edilir. Bugün Krasnoye Selo, St. Petersburg'un Krasnoselskiy Bölgesi'ne bağlı bir belediyedir. Rusya Merkez Devlet Bankası ve kâğıt paranın tarihi hakkındaki ayrıntılı bilgiler için bkz. S. R. Moiseev, *İstoriya Tsentralnih Bankov i Bumajnih Deneg*, Moskova, 2015. s. 382.

Bu ziyaret esnasında darphane yetkililerinin Buhara emirine üç gümüş ve diğer bazı madalyalardan hediye ettikleri görülmektedir.⁴²

Abdulahad Han, geri dönüş yolunda Bakü'de bazı ziyaretler gerçekleştirmişti. Bu ziyaretlerden birini gazyağı fabrikasına gerçekleştiren emir, burayla ilgili şu bilgileri aktarmaktadır: *“Yağ üreten bir fabrikayı görmek için yola koyulduk. İstasyona ulaştıktan sonra faytonlara bindik ve gidip yağ fabrikasını inceledik. Çok garip aletler ve malzemeler vardı. Onları kullanarak kolayca toprak ve çamurdan yağ elde ediyorlardı. Bu yağın adı gazyağıydı ve lambalarda mum yerine kullanılıyordu. Bu ana kadar her yerde bulundurulmakta ve çok meşhur olup her mülkte kullanılmaktadır. Onun kullanılmadığı yer az bulunur.”*⁴³

Abdulahad Han, seyahatnâmesinde Rus eğitim sistemi içerisinde lal (dilsiz) ve körlerin eğitimi hakkında önemli bilgiler vermektedir. O, 15 Recep 1310 (02. 02. 1310) tarihinde St. Petersburg'da bulunduğu sırada lal ve körler okuluna giderek burayı ziyaret etmişti. Eserinde ülkedeki konuşma ve işitme engelli çocukların bu okulda bir araya getirildiğini ve onların her birine kabiliyetlerine göre mesleki eğitim verildiğini ifade etmektedir. Eserdeki bilgilerden bu çocukların altın, demir⁴⁴, temizlik ve marangozluk gibi işlere yönlendirildikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Rus çarının engelliler okulunu yaptırması ve burada hizmet veren öğretmenlerin masraflarını karşılamasındaki maksadının ülkedeki engellilerin işsiz ve kimseye muhtaç kalmaması olduğunu dile getirmektedir. Bu hususta verdiği bilgilerin devamında engelli çocukların zamanlarını daha iyi değerlendirmesi, dilencilik yapmalarının önüne geçilmesi ve ihtiyaçlarını kendileri karşılamaları amaç edinildiği bilgisi aktarılmaktadır. Bu fikri güzel ve hoş bulan Buhara emiri, insaflı

⁴² Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 51.; Madeni para üretimi için 1723 yılında Almanya'dan St. Petersburg'a ekipman getirtildi. Ekipman ilk başta uygun yer bulunamadığından kurulamadı. Daha sonra 1724 yılı Aralık ayında uygun bir yer tespit edildi. Burası Peter Paul Kalesi'nin Trubetskoy tabyasıydı. Burada aktif çalışma Temmuz 1725'te devam etti. Sonuç olarak Berg Meslek Birliği, Nürnberg'den teslim edilen ekipmanı tesislerine kurdu. Sonuç olarak St. Petersburg'da Kollejskiy adında geçici bir darphane vardı.

⁴³ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 82.

⁴⁴ Burada “Demir işi” olarak bahsedilen iş grubu, erkeklerin meşgul olduğu ayakkabıcılık vb. gibi mesleklerdir.

olan her bireyin bu eğitim anlayışını taktir edeceğini bildirmektedir.⁴⁵ Çarlık yönetiminin dezavantajlı grupların eğitimi ve istihdamı hususunda ortaya koyduğu bu yaklaşım, 19. yüzyıl Rusya'sında sosyal devlet ilkelerinin emareleri olarak görülebilir.

Abdulahad Han, eserinde Rus Çarlığının itfaiye teşkilatı hakkında da bilgi vermektedir. O, St. Petersburg'da bulunduğu sırada 11 Recep 1310 (29 Ocak 1893) tarihinde şehrin valisi tarafından itfaiye teşkilatını görmeye davet edilmişti. Buhara emiri St. Petersburg'daki bu teşkilatla ilgili şu bilgileri vermektedir: *“Bu daveti kabul ederek saraydan çıktık. Motorlu arabalar ile askerlerden bir grup toplanmışlardı. Bu askerler ateşi söndürmekle görevliyidiler. Bu ekip bir yere veya eve ateş düştüğü zaman kendi araçları ve eşyalarıyla hazırlanarak hızlıca gidip, ateşi söndürme görevini yerine getiriyorlardı. Bunlar devletten belirli bir maaş alıyorlardı. Bu askerler, esas duruşta nizami bir şekilde önümüzden geçirdiler.”*⁴⁶ Emir, Tiflis'te bulunduğu sırada gerçekleşen bir yangının söndürülmesiyle ilgili ise şu bilgileri paylaşmaktadır: *“Onlar bir imarete düşen ateşi söndürmekle meşgullerdi. Şehrin polis müdürü de orada hazırды. Askerler (itfaiyeciler) duyuru zili çalınca hemen harekete geçtiler. Bu iş için hazırlanan atları ve arabaları dışarıya çıkardılar. Beş dakika içinde hazır hâle geldiler. Arabaların üstünde su dolu variller vardı. Bu varillerin ortasında ayarlanabilen hortumlardan su fışkıırıyordu. Bu su her tarafa yayılıyordu. Bu araçla ateşi söndürmek çok kolay ve rahat olmalıydı. Biraz seyrettik”*.⁴⁷

⁴⁵ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 56-57. Avrupa'nın en eski okullarından biri olan okul, İmparatoriçe Maria Feodorovna tarafından kuruldu ve 2 Aralık 1806'da Pavlovsk'ta deneysel bir okul olarak açıldı. Ünlü Abbata de Lepe'nin sistemine göre, her iki cinsiyetten 12 çocuk, masrafları imparatoriçeye ait olmak üzere burada okudu. 1810'da İmparatoriçe'nin iradesiyle St. Petersburg'a, Viborsk tarafında, St. Petersburg Yetimhanesine ait bir binaya nakledildi. Ardından öğrenci sayısı 24 kişiye çıkarıldı. 1816'da okul, Viborsk tarafından soyluların kaldığı Dul Ev'i'nin (Smolnıy Manastırı) binasına devredildi ve son olarak, 1820'de, 300 bin ruble banknotla satın alınan geniş bir evde Gorokhovay'a nihayet yerleşti. Ayrıntılı bilgi için bkz.: D. A., Zavaritskiy, *Hram Svyatıh Apostolov Petra i Pavla pri RPGU im. Gertsena, Sbornik Materialov*, St. Petersburg, 2006, s. 4.

⁴⁶ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 52.

⁴⁷ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 78. Rusya'da İtfaiye kurumu (Pojarnaya ohrana) ilk olarak 1649 yılında kurulurken 1803 yılında Rusya'da ilk kez profesyonel

Abdulahad Han, eserinde Rus savaş teknolojisi ve ordusu hakkında önemli bilgilere yer vermektedir. Buhara'ya geri dönüş yolunda Sivastopol'a uğramıştı. Burada Rus savaş gemisini görmüş ve inceleme fırsatı bulmuştu. Emir, söz konusu gemi ve Rus askerî teknolojisi hakkında şu bilgilere yer vermektedir: *"Bu menzilden sonra gemiyle deniz yolculuğu yapmamız gerekiyordu. Sivil valinin evinden dışarıya çıkıp deniz sahiline vardık. Kayıklar hazır. Savaş gemilerini görmek istediğimizi söyledik. Bazı görevliler kayıkla önden ilerlediler. Biz de onları takip ettik. Uzaktan, demirden dağlar gayet büyüktü. Denizin ortasında görünüyordular. Yaklaştığımızda onların savaş gemisi olduğunu gördük. Gayet büyük, dağ gibi yüceydi. Ona bakan gözler hayran kalıyordu. Akıl baştan gidiyordu. Acayip bir yapısı ve garip heybeti vardı. Mühendislerin yaptıkları böyle bir şey karşısında insan hayran kalıyordu. Onu nasıl hayal etmişler ve nasıl ortaya çıkarmışlardı? Onun içinde çok miktarda büyük ve küçük toplar vardı. Bunlar belli bir düzene göre sıralanmışlardı. Gemi üç kattan oluşmaktaydı. Buralar üst kat, orta kat ve alt kat olarak adlandırılmaktaydı.... Zaruri durumlarda gerekli eşyalarıyla beraber bin tüfekli askerîn sığacak büyüklükteydi. Onun yapımında her türlü masraftan kaçınılmamış ve sanayiler (teknoloji) kullanılmıştı. Böyle bir şeyi hazırlamak övgüler ve afevleri hak etmişti. Bundan üstün hüner olamazdı. Biz de onu çok övdük, faydalarını saydık ve çokça taktir ettik.*⁴⁸ Emirin verdiği bu bilgilere bakıldığında 19. yüzyıl sonlarında Rus Çarlığı'nın askerî teknolojisini yakından takip ettiği ve bu maksatla savaş gemisi temin ettiği görülmektedir. Söz konusu dönemde Asya ve Avrupa'daki siyasî gerilimler dikkate alındığında Rus Çarlığı'nın savaş teknolojisinde attığı bu gibi adımların tesadüf olmadığı anlaşılmaktadır.

Abdulahad Bahadır Han, Buhara'ya dönüş yolunda Aşkabat istasyonuna varmış ve burada bazı Rus yetkilileriyle biraz vakit geçirmişti. Buhara emiri, bu sırada Aşkabat'ta bulunan Rus birliklerinin gerçekleştirdiği bir tatbikat hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: *"Askerleri ikiye böldüler (tatbikat için). Her bir grup bir tarafta konuşlandı. İki grup arasındaki mesafe fazlaydı. Safaları düzenledikten sonra iki taraftan casuslar çıktılar ve pusu kurarak düşmanın safına yaklaştılar.*

itfaie kurulum. Detaylı bilgi için bkz. A.V.Hizov, İstoriya pozharnoy ohrany, Saratovski Gau, Saratov, 2016.

⁴⁸ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 72.

Birbirinin durumunu izlediler. Kendi etraflarına ve yakınlarına ihtiyatla bakarak geri döndüler ve saflarına kavuştular. Bu aşamalardan sonra harekete geçtiler ve top, tüfek attılar. Dağlık alan yakındı. Çölde ve dağda gürültüler duyuluyordu. Top ve tüfeğin dumanından havanın rengi koyulaşmıştı. (Tatbikat amaçlı) Birbirilerine karşı hamle yaptılar. Güzel bir seyirdi.”⁴⁹ Buhara emirinin verdiği bu bilgilerden Rus ordu birliklerinin herhangi bir savaş ihtimali karşısında hazır olmak için tatbikat yaptıkları anlaşılmaktadır.

Sonuç

Abdulahad Bahadır Han'ın Hicri 1310 (1892-93) tarihinde Çarlık Rusya'ya oğlu Mir Alim Töre ve maiyetiyle birlikte gerçekleştirdiği seyahatini kaleme aldığı eseri, öncelikle bir Türkistan hükümdarına ait olması nedeniyle oldukça mühimdir. Zira Rusya'dan Türkistan'a seyahat etmenin ve seyahat kaleme almanın yaygın olduğu söz konusu yıllarda bir hükümdarın seyahatnâme yazmış olmasına denk gelmedik. Buhara emiri üç ay süren seyahatini boyunca günlük şeklinde yazmıştır. Eserinde Buhara'dan St. Petersburg'a kadar uğradığı istasyonlar, buralarda karşılanmaları, Rus şehirlerinin genel manzarası, sosyal ve ekonomik hayat, Romanov Hanedanı mensupları ve asilzadelerinin yaşayışı hakkında önemli bilgiler vermiştir. Ayrıca dönemin Rus uygarlık tarihi hakkında da önemli bilgiler aktarmaktadır. Bilhassa Çarlık Rusya'nın yayılmacı bir politika izlemesine imkân sağlayan tren yolu ağı ve posta teşkilatı eserde en çok öne çıkan uygarlık ürünleridir. Abdulahad Bahadır Han, seyahatinin deniz yolu dışında neredeyse tamamını tren yolu ağını kullanarak yapmıştı. Diğer yandan bütün seyahati boyunca Rus posta teşkilatı vasıtasıyla Buhara'daki görevlilerle ile Rus Çarlığı sınırlarındaki oğlu ve çarlık görevlileriyle haberleşmişti. Buhara emirinin seyahati boyunca istifade ettiği bu ulaşım ve iletişim araçları, dolaylı olarak Rus çarlığının söz konusu iki alanda eriştiği seviyenin ne kadar ileri olduğunu göstermektedir.

Abdulahad Han, Rusya seyahati boyunca Tiflis, Moskova, St. Petersburg ve Odessa gibi şehirlerde tiyatro gösterilerine gitmişti. Seyahatnâmede bu gösterilere Rus askerî ve yönetici sınıfın yanı sıra ahalinin de iştirak ettiğine şahit olmaktadır. Bu durum, toplumun farklı

⁴⁹ Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname*, s. 86.

kesimlerinin sanatsal faaliyetlere karşı ilgisinin oldukça yüksek olduğunu işaret etmektedir. Buhara emiri Rusya'daki hayvanat bahçesi ve müzeleri de ziyaret etmiş, az da olsa buralar hakkında bilgiler vermiştir. Bununla birlikte onun Kremlin Sarayı'ndan bahsederek burada bulunan asansör sistemi dışında verdiği bilgiler, hayal ürününden ibaret abartılı ifadelerdir. Kanaatimizce emirin sarayla ilgili bu ifadeleri, onun Rus çarlığının boyunduruğu altında olmasından kaynaklanmaktadır. Abdulahad Han, söz konusu Rusya seyahati sırasında çeşitli vesilelerle maiyetiyle birlikte fotoğraf çektirmişti. Ona bazı imaret ve sarayların fotoğrafları ile Rus çarlarının resimlerinin bulunduğu ciltlenmiş, kare ve dikdörtgen şekillerle kaplı bir albüm hediye edildiğini görmekteyiz. Bu bilgilerden fotoğraf teknolojisinin oldukça ilerlemiş olduğunu, sanatsal süslemelerle hazırlanan albümlerin ise üst düzey yöneticilere hediye olarak verilebilecek kadar estetik değer taşıdığı anlaşılmaktadır.

Buhara emiri, seyahati boyunca Rus eğlence kültürü hakkında da bazı bilgiler vermektedir. Eğlence kültürünün bir parçası olan, aynı zamanda spor organizasyonu olarak da değerlendirilebileceğimiz at yarışları, eserde ön plana çıkan eğlence faaliyetlerindedir. Eserde Buhara emirinin izlemeye gittiği ve Moskova Hipodromunda gerçekleştiği anlaşılan at yarışlarına Rus toplumunun büyük bir ilgi duyduğu görülmektedir. Abdulahad Han, Rus topraklarında istasyon, hamam ve davet edildiği bazı evlerde hazırlanan müzik dinletileriyle eğlenmişti. Buhara emirinin güzel vakit geçirmesi amacıyla yapılan bu hazırlıklar, Rus görevlilerinin misafir bir devlet başkanının eğlenmesi için müzik dinletileri organize edildiği anlaşılmaktadır.

Abdulahad Han, eserinde seyahati sırasında Rusya'da ziyaret ettiği bazı fabrikalardan da bahsetmektedir. Bunlar Moskova'da üretim yapan ve başka ülkelere ihracat yapan kumaş fabrikası, St. Petersburg'daki kâğıt para fabrikası ve demir para darphanesi ile Bakü'deki gazyağı fabrikasıdır. Bu bilgiler, Rus çarlığında tekstil ve sanayi alanındaki ilerleme hakkında önemli ipuçları vermektedir. Abdulahad Han, St. Petersburg'daki lal (dilsiz) ve körlerin eğitimi hakkında oldukça mühim bilgiler vermektedir. Başkentte kurulan bir okul sayesinde bu dezavantajlı grubun yeteneklerine göre mesleklere yönlendirildiği, onların bu vesileyle kimseye muhtaç olmadan ve dilencilik yapmadan hayatlarını devam ettirdiklerini söylemektedir. Bu bilgiler, Rus çarlığının

toplumun dezavantajlı gruplarını iş gücüne katarak normal vatandaşlar gibi onlardan da istifade ettiği, bir taraftan da insan onuruna layık bir hayat yaşamalarını sağlayarak bir sosyal devlet örneği ortaya koyduğunu işaret etmektedir.

Buhara emirinin Rus çarlığına ait itfaiye teşkilatı hakkında verdiği bilgiler de oldukça ehemmiyet arz etmektedir. Zira Rus maaşlı askerlerden meydana gelen itfaiye teşkilatının motorlu ve atlı araçlara, su dolu variller ve yangına müdahale için hortumlara sahip olması, askerlerin bir yangın anında uyarı zilinin çalmasıyla hızlıca olay yerine intikal edilebilmesi bu hususta hatırı sayılır bir ilerleme kat ettiklerini ortaya koymaktadır. Son olarak Abdulahad Han'ın Rus uygarlığına ait savaş teknolojisi hakkında aktardığı bilgiler, dikkat çekicidir. O, Sivastopol'da gördüğü savaş gemisinin büyüklüğü ve heybetini abartılı ifadelerle betimlemektedir. Bu geminin üç katlı olduğu, içinde küçük ve büyük ebatta top silahı ile bin silahlı asker'in bulunduğu, yapımında teknolojik malzemelerin kullanıldığı bilgisini aktarmaktadır. Abdulahad Han'ın verdiği bu bilgiler, Rusya'nın savaş teknolojisi hakkındaki gelişmeleri takip ettiğini ve bu yönde önemli adımlar attığını işaret etmektedir. Buhara emiri, ülkesine dönüş yolunda Aşkabat'taki Rus birliklerinin tatbikatına şahit olmuştu. Bu tatbikat hakkında verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere Rus ordu birliklerinin iki gruba ayrılmak suretiyle karşılıklı olarak casus gönderdikleri, elde edilen bilgilerden sonra top ve tüfekleri ateşleyerek birbirlerine saldırıya geçtikleri anlaşılmaktadır. Bu bilgiler, Rus ordusunun tatbikat yapmak suretiyle bir savaş ihtimaline karşı hazırlıklı olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

Abdiraşidov, Zaynabidin, *İsmail Gaspriskiy i Turkestan v Naçale XX Veka: Svyazi, Otnoşeniya, Vliyanie*, Akademnashr, 2011.

Abdulahad Bahadır Han, *Tahrir-i Ruzname-i Sefer-i Hayriyet-i Eser-i Ala-yı Hazret Emir-i Buhara Seyyid Abdulahad Bahadır Han*, Üniversitet-i Der Şehr-i Kazan, Kazan, 1312.

Abdulahad Bahadır Han, *Rusya Seyahatnamesi*, Çev. Cihan Oruç-Emre Keser, Kronik Yayınları, İstanbul, 2023.

Baybekov, G.A., “*İstoriya sozdaniya muzeya Ermitaj*”, Perelomniye momentiy istorii: Lyudi, sobiytiya, issledovaniya, St. Petersburg: 2022, s.116-122.

Çelik, Muhammed Bilal, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009.

Doğan, Orhan, Aysel Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2017.

“Emir Buharskiy”, *Niva*, C. 3, Tipografiya i Litografiya A. Tranşelya, St. Petersburg, 1911, s. 57.

Hatunoğlu, Nurettin, *Türkistan’da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul, 2016.

Hatunoğlu, Nurettin, “Buhara Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı, İstanbul, 2016, ss. 482-526.

Hizov, A.V. *İstoriya pojarnoy ohrany*, Saratovski Gau, Saratov, 2016.

Koç, Dinçer, Buhara Hanlığı, *Türklerin Tarihi Başlangıçtan 20. yüzyılın İlk Yarısına Kadar*, Ed: Sahure Ergüzel, Yeşim Çağlar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2021.

Mirza Abdu'l Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye*, Çev. L.M. Epifanovoy, Vostoçnoy Literatürü, Moskova, 1962.

Mişenko F.G., “Teatr”, *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Yefrona*, Sankt-Peterburg, 1901, T. XXXIIa s. 731-747.

Morozov P.O., “Noviye Materialı Dlya İstorii Russkogo Teatra”, *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetşeniya*, Sankt-Peterburg 1884, Ç. 234, s. 352-368.

Moiseev, S. R., *İstoriya Tsentralnıh Bankov i Bumajnıh Deneg*, Moskova 2015.

Özdemir, Emin, “Rus İşgalinden Önceki Dönemde Türkistan’a Gelen Batılı Seyyahlar ve Türkistan Tarihine Kaynak Olarak Seyahatnameleri”, *History Studies*, 2/2, (2010), s. 113-126.

Özkan, Murat, *Buhara Hanlığı*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021.

Roux, Jean Paul, *Türklerin Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, 3. Basım, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 428.

Saifi, Saifullah, *The Khanate of Bukhara From c. 1800 to Russian Revolution*, Centre of Advanced Study Department of History Aligarh Muslim Universty, Aligarh, 2002

“Seid Abdulahad Han Emir Buharskiy”, *Niva*, C. 1, Tipografiya i Litografiya A. Tranşelya, St. Petersburg, 1893, s. 19.

Vladimirovna, E. O, *Dizayn Sredi Konnosportivnogo Kompleks na Pravobereje r. Sırı v g. Penze*, Penzenskiy Gosudarstvennyy Universitet Arhitektürü i Stroitelstva Arhitektürnyy Fakultet, Penza 2017.

Yetişkin, Mehmet, *A History of Turkistan in the Nineteenth Century: Motives, Process and Aftermath of Russian Invasions*, TTK, Ankara, 2014.

Voronov İ. İ., "İstoriografiya Poçtovo- Telegrafnogo Vedomstva Rossiyskoy İmperii 1802- 1881 gg", *Sotsiogumanitarniye Kommunikatsii*, Ç. I, No I. 2022, ss. 9- 20.

Zavaritskiy, D. A., *Hram Svyatih Apostolov Petra i Pavla pri RPGU im. Gertsena, Sbornik Materialov*, St. Petersburg, 2006.

Patrona Halil İsyanı (1730) Sonrası İstanbul Hamam Çalışanları ve Arnavutların İşgücüne Katılımı*

Saim Yörük*

(ORCID: 0000-0001-7294-2345)

Makale Gönderim Tarihi

03.11.2023

Makale Kabul Tarihi

19.12.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yörük, S., “Patrona Halil İsyanı (1730) Sonrası İstanbul Hamam Çalışanları ve Arnavutların İşgücüne Katılımı”, *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (Aralık 2023), 281-318.

APA: Yörük, S. (2023). Patrona Halil İsyanı (1730) Sonrası İstanbul Hamam Çalışanları ve Arnavutların İşgücüne Katılımı. *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 5(2) (Aralık 2023): 281-318.

Öz

XVIII. yüzyılda İstanbul’da çok sayıda hamam bulunmaktaydı. Bu hamamlar her gün binlerce kişiye hizmet vermekte, işgücüne önemli ölçüde istihdam sağlamaktaydı. Hamam işletmecilerinin yanı sıra hamamlarda çalışarak geçimlerini sağlayan tellak, natır, külhancı ve diğeri hizmetliler de bulunmaktaydı.

1730 yılında meydana gelen Patrona Halil İsyanına önemli sayıda Arnavut karışmış ve Arnavut asıllı hamam çalışanları bu isyanda başı çekmiştir. İsyanın neden olduğu asayişsiz ve güvensiz ortam fazla uzun sürmemiş, yaklaşık iki ay

* Bu makale metni 4-6 Mayıs 2023 tarihinde Sinop’ta düzenlenen CIEES 2023 VI. Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Kongresi’nde sunulmuş olup gözden geçirilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

** Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, saimyoruk@hotmail.com.

Assoc. Prof. Dr., Çankırı Karatekin University Faculty of Humanities and Social Sciences Department of History.

sonra isyancıların ele başları cezalandırılmıştır. Devamında devlet isyana karışanlara ve Arnavut asıllı hamam çalışanlarına yönelik farklı bir siyaset izlemiştir. Hamam defterlerinde yer alan taahhütnamelere ve açıklamalara göre kazandıklarını memleketlerine götürmek için giden dirlik sahibi büyük ve küçük Arnavutların döndüklerinde hamamlarda işe alınmaları yasaklanmış, yerlerine Anadolu taraflarından gelen Türk uşaklarının, İstanbulluların ve Gayrimüslimlerin işe alınması istenilmiştir.

Sultan I. Mahmud döneminde (1730-1754) İstanbul hamamlarında çalışanları kayıt altına almak amacıyla hamam defterleri tutulmaya başlanmıştır. Bu defterlerde İstanbul'da bulunan hamamların buldukları mevkiler de belirtilmiştir. Çalışanlardan önce tellâklar sonra nâtırlar tek tek isimleri, var ise aile adları, lakapları ve geldikleri yerler ile kaydedilmiştir. Ayrıca söz konusu işe zimmî (gayrimüslim) statüleri de belirtilmiştir. Her bir hamam çalışanın kolayca tespitinin yapılması için bedensel görünüşleri hakkında birkaç kelimeyle özelliklerine de yer verilmiştir. Bu defterler, belirli bir zaman diliminde İstanbul'daki işgücünün belli bir kesiminin resminin çekilmesi, hamam çalışanlarının sayısı, iş kollarına ve yaş gruplarına dağılımı, memleket ve milliyet durumları ile ilgili önemli veriler sunmaktadır.

Bu çalışma ile 1730 Patrona Halil İsyanı sonrası İstanbul hamam çalışanlarının demografik açıdan değerlendirilmesi, Balkan asıllı unsurların özellikle de Arnavutların işgücüne katılım düzeyinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul Kazası, Hamam, Demografi, Arnavut, Hamam Çalışanları.

Istanbul Bath Workers After the Patrona Halil Rebellion (1730) and Albanians' Labor Force Participation

Abstract

There were many baths in Istanbul in the 18th century. These baths served thousands of people every day and provided significant employment to the workforce. In addition to the Turkish bath business owners, there were also tellâk (bath attendant), nâtır (watchman), külhâncı (furnace stoker) and other servants who made their living by working in the baths.

A significant number of Albanians were involved in the Patrona Halil Rebellion (1730), and bathhouse workers of Albanian origin took the lead in this rebellion. The unsafe and unsecure atmosphere caused by the rebellion did not last long, and the ringleaders of the rebels were punished after about two months. Subsequently, the state followed a different policy towards those involved in the rebellion and bath workers of Albanian origin.

According to the commitments and explanations in the bath books, the Albanians who had large and small landowners who went to take their earnings to their hometowns were forbidden to be employed in the baths when they returned. Instead of Albanians, Turkish servants from Anatolia, Istanbul and non-Muslims were asked to be recruited.

Bath books began to be kept in order to record the employees in Istanbul baths during the reign of Sultan Mahmud I (1730-1754). In these notebooks, the locations of the baths in Istanbul were also indicated. Before the workers, the bath attendants and then watchmen were recorded with their names one by one, their family names, if any, their nicknames and the place they came from. In addition, their dhimmi (non-Muslim) status was also stated if any. In order to easily identify each bath worker, a few words about their physical appearance were also included. These notebooks provide important information about taking a picture of a certain segment of the workforce in Istanbul, the number of bath employees, their distribution by business lines and age groups, their hometowns and nationalities in a certain period of time.

It is aimed to evaluate the demographics of Istanbul bath workers with this study after the Patrona Halil Revolt (1730), and to determine the labor force participation rate of people of the Balkan-origin people, especially Albanians.

Keywords: Istanbul District, Bath, Demographics, Albanian, Bath Workers.

Giriş

Türkler İslam dininin bir şartı olarak temizliğe önem vermişlerdir. İstanbul'un fethinden hemen sonra burada da halk hamamları, saray ve köşk hamamları inşa edilmeye başlanmıştır. İstanbul sur içindeki halk hamamlarının sayısı XVIII. yüzyılda yüzün üzerine çıkmıştır.

İncelemeye konu olan dönemde İstanbul kazasında çok sayıda hamam bulunmaktadır. Çalışmada 1730 tarihli Patrona Halil İsyanı sonrası İstanbul kazasında yer alan hamamlar ve bu hamamlarda çalışanlar ele alınmıştır. Çalışmanın amacı başta 1732 tarihli İstanbul hamam defteri olmak üzere diğer arşiv kaynaklarından istifade ederek 1730 tarihli Patrona Halil İsyanı sonrası İstanbul kazası hamam çalışanlarının demografik ve sosyal özelliklerini ortaya çıkarmak ve

Arnavutların işgücüne katılım düzeyini tespit etmektir. Araştırma alanı olarak İstanbul kazasının seçilmiş olmasında Patrona Halil İsyanına önemli sayıda İstanbul hamamlarında çalışanların katılması ve bunlar içinde Arnavutların önemli bir paya sahip olması etkili olmuştur. Araştırmanın dönemi, isyanı izleyen birkaç yıl ile sınırlandırılmıştır.

Bu dönemde İstanbul kazasının sınırları, Haliç, Marmara Denizi ve surların çevrelediği tarihi yarımada'yı işaret etmekteydi.¹ Osmanlılar tarafından “nefs-i İstanbul” denilen sur içi İstanbul, İstanbul’un iskele ve limanları ile giriş çıkış noktalarını teşkil eden kapıları kapsamaktaydı.² Kadılığın güneyinde Marmara Denizi, doğusunda boğaz girişi, kuzeyinde Haliç bulunmaktaydı. Batısında ise Eyüp kadılığı yer almakta olup şehri çevreleyen surlar her iki kaza arasında sınır oluşturmaktaydı.³ Ayrıca şehrin batıya açılan önemli kapılarından Yedikule’den çıkıp Küçükçekmece’ye giden yolun deniz tarafında bazı esnafın bulunduğu küçük bir bölge de (Kazlıeşme civarı) kadılığın yetki alanına girmektedir.⁴ Bu hali ile İstanbul kadılığının yetki alanı büyük ölçüde doğal sınırlar ile belirlenmişti.

Çalışma konusu ile ilgili arşiv kaynakları çeşitlilik göstermektedir. Araştırmanın temel kaynaklarını teşkil eden arşiv vesikaları İstanbul’daki Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’nde bulunmaktadır. Bunlardan öncelikle hamam defterleri incelenmiş, Mühimme defterlerinden ve farklı kataloglarda yer alan belgelerden faydalanılmıştır. Bu defterlerde ve belgelerde İstanbul hamamları

¹ Halil İnalıcık, “İstanbul: Türk Devri”, *DİA*, c.23, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s.220.

² Necdet Sakaoğlu, “Bilad-ı Selase”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 2003, s.228; Necdet Sakaoğlu, “İstanbul Kadılığı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.4, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 2003, s.226.

³ Suraiya Faroqhi, “Migration into Eighteenth-Century ‘Greater Istanbul’ as Reflected in the Kadı Registers of Eyüp,” *Turcica*, Tome 30, 1998, p.166; Suraiya Faroqhi, “18. Yüzyıl ‘Büyük İstanbul’una Göç”, (çev. Ahmet Fethi), *Eyüp’te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.35.

⁴ Eyüp ŞS.182, s.66/a, b.663, Evâsıt-ı R.Evvel 1161/11-20 Mart 1748 tarihli ferman; İstanbul Kadı Sicilleri 72 Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil (H.1154-1161 / M.1741-1748), proje yönetmeni: M. Âkif Aydın, editör: Coşkun Yılmaz, çeviri yazı / mukabele: Abdulkadir Altın - Salih Kahrıman, kontrol eden: M. Âkif Aydın - Mehmet Akman - Feridun M. Emecen - İdris Bostan - Mehmet İpşirli, Kültür AŞ. Yayınları, İstanbul 2019, s.398-400.

hakkında çeşitli bilgiler bulmak mümkündür. Ayrıca konu ile ilgili bazı inceleme-araştırma eserlere de müracaat edilmiştir.

Hamam defterlerinde İstanbul kazasında faaliyetlerini sürdüren hamamların ve bu hamamlarda çalışanların kayıtları tutulmuştur. Çalışmada bu bağlamda oluşturulmuş iki defterden istifade edilmiştir.

Dönemin resmi belgeleri ve tarihi kaynaklarında yer alan açıklamalar incelendiğinde hükümetin İstanbul'da işsiz, başıboş dolaşan Arnavutlar ve diğer unsurlar ile Arnavut hamam çalışanlarına yönelik siyaset değişikliğine gitmesi 17 Ramazan 1143 (26 Mart 1731) tarihinde yaşanan ikinci isyan olayından sonra olmuştur. Söz konusu ikinci isyan sonrası hükümet tarafından başta hamamlar olmak üzere, han, bahçe ve bostanlara sığınmış ve isyana karışmış kişilerin tespiti amacıyla defterler tutulmaya başlanmıştır.⁵

İkinci isyan sonrasında oluşturulmuş ve bildiğimiz defterlerden ilki İstanbul'daki Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defteri

⁵ İsyanı izleyen yıllarda sadece İstanbul değil, aynı zamanda İstanbul ile bağlantılı Eyüp, Galata ve Üsküdar kazalarını içeren hamam ve esnaf defterleri tutulmuştur. Bu defterlerden biri 1734 tarihli olup İstanbul'daki Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Bab-ı Defteri Müteferrik Konulu Defterler arasında 36861 numara ile kayıtlıdır. Diğer defter ise İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Tasnifi kitapları arasında kayıtlı olup 24 Nisan 1735 (Gurre-i Zilhicce 1147) Tarihli İstanbul sur dışı hamamları defteridir. Söz konusu defterlere dayalı yapılan çalışmalar şunlardır: Mehmet Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları*, TTOK Yayınları, İstanbul 1995; Saim Yörük, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Hamamları ve Hamam Esnafı", *Uluslararası VII. Üsküdar Sempozyumu*, 1(1), İstanbul 2012, s.316-331; Saim Yörük, "XVIII Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Hamamları ve Hamam Esnafı", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, C.11, S.21, 2013, s.105-130; Ahmet Yaşar, "İstanbul Hamamları: 1731-1766", *Osmanlı İstanbulu II*, ed. Emrah Sefa Gürkan, Feridun Emecen ve Ali Akyıldız, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s.553-585; Saim Yörük, "Osmanlı Döneminde Beykoz Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı", *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 4(1), Ankara 2014, s.285-302; Saim Yörük, "XVIII. Yüzyıl Eyüp Kazası Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı", *Belleten*, C.80, S.289, 2016, s.823-856; Ahmet Yaşar, "1730 İsyanı Sonrasında Hamam Çalışanları Üzerinde İktidarın Gözetimi", *XVIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 1-5 Eylül 2018)*, C.VI, Haz. Semiha Nurdan – Muhammed Özler, TTK Yayınları, Ankara 2022, ss.477-484; Ahmet Yaşar, "18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Hamam Tellakları Üzerinde İktidarın Gözetimi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, C.7, S.18, İstanbul 2020, s.405-417; Saim Yörük, *XVIII. Yüzyılda Galata Kazası Hamamları*, Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara 2022.

Başmuhasebe (D.BŞM.d.) Kalemî defterleri arasında 1665 numaralıdır.⁶ Söz konusu defter 1730-1731 (h.1142-1144) yıllarına ait muhtelif konuları içeren icmal kayıtlardan oluşmaktadır. Kayıtlar, Rikab-ı Hümayun solaklarının kullandıkları gaddarelerin tamir ve termimi, sirem ve koçu arabaları ile Göç-i Hümayun masrafı, Üsküdar Sarayı ile saraya ait yalılara yatak ve hasır masrafları, Valide Sultan ve Harem için satın alınan cariyeler bahası ve İstanbul'daki mevcut hamamlar hakkındadır. Toplam 37 sayfadan oluşan defterde hamamlara ait kayıtlar 32-37. sayfalarda yer almaktadır. Bu hali ile söz konusu defter, bir üst makama bilgi verme amaçlı hazırlanmış gözükmetedir.

1665 Numaralı defterde hamamlar ile ilgili kısım 7 Muharrem 1144 (12 Temmuz 1731) tarihli olup ikinci isyandan yaklaşık üç buçuk ay sonrasına aittir. Defterde İstanbul kazası dahilinde sur içinde 108, sur dışında 1 olmak üzere toplam 109 hamam ve çalışanlarına ait genel bazı bilgiler yer almaktadır. Hamamlar kaydedilirken, her bir hamamın ismi, bulunduğu semt veya mevki, her bir hamamda çalışanlar dirlikli ve dirliksiz toplam nâtır ve tellâk sayısı ayrı ayrı yazılmış ve sonra toplamı verilmiştir. Defterin sonunda mevcut hamam kayıtları ile ilgili bir özet oluşturulmuş, önce hamamların işlevlerine göre tek, kuşluk ve çifte olarak toplam sayıları verilmiştir. Devamında kapukulu mensupları olan hamam çalışanları sınıflarına göre yazılmış ve altlarında toplam sayıları kaydedilmiş, en sonda ise kapukulu olmayan hamam çalışanlarının toplam sayısı verilmiştir. Bu kayıtların altında toplam hamam çalışan sayısı olan 1488 rakamı verilmiştir. Toplam çalışan sayısının altında 1732 tarihli hamam defterinde yer alan aynı açıklamaya yer verilmiştir.⁷ Defterde hamam çalışanlarının memleketleri, milliyetleri, fiziki özellikleri, kapukulu mensubiyetleri, iş kolları, yaş durumları vb. veriler yer almamaktadır. Söz konusu defter, Patrona Halil İsyanı ve devamındaki ikinci isyan girişimi sonrası oluşturulan ve bilinen ilk icmal defter olması açısından önem taşımaktadır.⁸

⁶ BOA, D.BŞM.d. 1665, 1144 /1731 tarihli İstanbul şehri hamamları defteri , s.32-37.

⁷ BOA, D.BŞM.d. 1665, 1144 /1731 tarihli İstanbul şehri hamamları defteri , s.36. 1732 tarihli defterdeki söz konusu açıklama için bkz. EK-1.

⁸ Söz konusu defter tanımını için ayrıca bkz. Yaşar, "İstanbul Hamamları: 1731-1766", s.559; Yaşar, "Hamam Tellakları Üzerinde İktidarın Gözetimi", s.408; Yaşar, her iki çalışmasında hamam çalışanlarına ait icmal bilgilerinin yer aldığı söz konusu defterin

Çalışmada ana kaynak olarak kullanılan defter İstanbul'daki Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Evkâf-ı Hümayun Muhasebeciliği Defterleri içinde bulunmakta olup 15 C.Âhir 1145 (3 Aralık 1732) tarihlidir.⁹ Bu defterde İstanbul hamamlarında çalışanlar kayıtlıdır. Bilâd-ı Selâse ve Boğaziçi hamamları kaydedilmemiştir. Toplam 68 sayfadan oluşan defterde İstanbul sur içinde 108, sur dışında 1 olmak üzere toplam 109 hamam isimleri ve buldukları mevkilere göre yazılmıştır. Bunlardan tek ve kuşluk olanlar kısmen belirtilmiştir. Defterde, İstanbul hamamları yanında bu hamamlarda çalışanların isimleri, çalışanların yaptıkları işler, fizikî özellikleri, dinî durumları ve nereli oldukları hakkında veriler bulunmaktadır. Her hamam için önce tellakların sonra nâtırların isimleri, varsa lakapları, fiziki özellikleri ve geldikleri yerler yazılmıştır. Eğer söz konusu ise zimmî statüleri belirtilmiştir. Her bir hamamda son çalışanın adından sonra toplam çalışan sayısı verilmiştir.¹⁰ Bu özellikleri sebebiyle söz konusu defter, İstanbul ve çevresinde yer alan hamamlar ve hamam çalışanları hakkında yapılacak çalışmalarda mutlaka görülmesi gerekmektedir.

1732 tarihli İstanbul hamamları defterinin sonunda bir açıklama notu bulunmaktadır.¹¹ Söz konusu notta defterin, hamamcılar kethüdası, yiğitbaşları ve şeyhleri marifetiyle kaydedildiği ifade edilmektedir. Bundan başka her bir hamamda kalan tellakların birbirlerine kefil, ser-nöbetlerinin hepsine kefil, ser nöbetlerine hamamcılarının kefil, hamamcılarının nâtırlarına da kefil oldukları, bundan sonra hamamlara tellak, nâtır, tezgâhtar, kafesdar ve şakird alınması gerektiğinde Arnavutlardan büyük veya küçük hiç kimsenin alınmaması, dirlik sâhibi her kim olursa olsun alınmaması, tellak, nâtır ve hizmetkâr lâzım geldiğinde hamam çalışanlarının Anadolu yakasından gelen Türk uşaklarından, İstanbul merkezden ve Gayrimüslimlerden seçilmesi istenilmektedir. Güvenilir kefilleri alındıktan sonra isimleri, resimleri ve kefilleri ile deftere kaydedilmek

sonlarında kapukulu mensuplarına ait verilerin bulunduğu yerde “Berây-ı bevâbân-ı tellâkân ve nâtırân ve şâkirdân ve sâir bilâ-dirlik: 849” kaydını Arnavut çalışanlar olarak değerlendirmiştir.

⁹ BOA. EV.HMH.d. 3496, 1145/1732 tarihli İstanbul şehri hamamları defteri, s.68.

¹⁰ Söz konusu defter tanıtımı için ayrıca bkz. Yaşar, “İstanbul Hamamları: 1731-1766”, s.559-560; Yaşar, “Hamam Tellakları Üzerinde İktidarın Gözetimi”, s.408-409.

¹¹ Açıklama notu için bkz. EK-1.

amacıyla Ağa kapısına gelinip haber verilmesi, kaydedtirilmeleri emredilmektedir. Bundan sonra Arnavut taifesinden dirlikli ve dirliksiz her kimin hamamında bulunur ise diğerlerine ibret olacak şekilde cezalandırılacakları hamamcılara anlatılmış ve tembih olunmuştur. Sonra adı geçen hamamcılarının hepsi “duyduk ve itaat ettik” demiştir. Devamında Arnavut taifesinden gelen olur ise dirlikli veya dirliksiz bir kişiyi dahi hamamlarına uğratmamayı ve almamayı hepsi taahhüt etmişler, hamamcılardan bir kişinin aldığını duyarlar ise ittifakla zâbite haber vermeyi, muhkem hakkından gelinip cezası tertip olunmak üzere hamamcılarının hepsi taahhüt eylemişlerdir. Defterin sonunda, taahhütnameden önce, hamam kayıtlarının sonunda ise 862 Arnavut, 361 diğer unsurlar olmak üzere toplam 1223 kişi kaydedildiği bilgisi yer almaktadır. Atik defter toplamında 1488 kişinin yer aldığı, mevcudun 1223 olduğu ve 265 neferin vefat ve firar ettiği notu düşülmüştür. Bu kişilerin kimler olduğu hakkında ise açıklama yapılmamıştır. Söz konusu taahhütname, Patrona Halil İsyanı sonrası hükümetin hamam çalışanlarına karşı yaklaşımını göstermesi açısından önemlidir.¹²

İşe başlayacak Arnavutlar için hamamlarda çalışma yasağının konulması ve Arnavutların İstanbul’a girişlerinin yasaklaması hakkında dönemin kaynaklarında açıklama bulunmaktadır. Patrona Halil’in devlet idaresinde etkili olduğu sırada İstanbul’a gelen Arnavutlar ve diğer unsurlar, hanlara ve hamamlara yerleşerek sayılarını arttırmışlardır. Bir süre sonra gece gündüz toplanarak sebepsiz yere halkın dükkân ve hanelerini basmaya, kanuna aykırı olarak mal ve eşyasını yağmalamaya başlamışlardır. İstanbul’da asayişin bozulması ve şikâyetlerin artması üzerine isyandan yaklaşık iki ay sonra Patrona Halil’in içinde bulunduğu isyancıların ele başları öldürülmüş, eşkiyanın ileri gelenleri cezalandırılmış, kalanların da büyük kısmı İstanbul’dan çıkarılmıştır. Patrona Halil ve adamlarının ortadan kaldırılmasından yaklaşık dört ay sonra fırsat kollayan zorbalardan geri kalanlar ve yeniden İstanbul’a gelerek han, hamam, dükkân ve odalarda kalan Arnavut ve diğer unsurlar, öldürülenlerin hesabını sormak için çarşı, pazar ve bedesteni yağmalamış, bir isyan çıkarmak üzere aralarında

¹² XVIII. yüzyıl ve sonrası dönemde Osmanlı dünyasında “Arnavut” tabirinin çağrıştırdığı anlamlar için bkz. Uğur Bayraktar, “Bir Terim Olarak “Arnavut”: 18. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Arnavutlar”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt 11, Sayı 1, Temmuz 2022, s.1-38.

gizlice anlaşmışlardır. 17 Ramazan 1143 (26 Mart 1731) Et Meydanı'nda toplanarak isyan etmişlerdir. Yeni isyanın haber alınması üzerine Veziriazam Kabakulak İbrahim Paşa hızla harekete ederek isyanı bastırmıştır. Bu ikinci isyan Patrona Halil İsyanından daha büyük ve etkili olmuş, sadrazamın hızlı hareketi sayesinde büyümeden bastırılmıştır.¹³ Patrona Halil İsyanına ve devamındaki bu ikinci isyana önemli sayıda hamam çalışanı tellak karışmış ve Arnavutlar bu isyanda da başı çekmişlerdir. Bu ikinci isyan hareketi sebebiyle gerek Müslüman ve gerek zimmi Arnavut taifesinin tek veya toplu olarak İstanbul'a gelmeleri yasaklanmıştır. Aynı tarihlerde Rumeli'nin Orta kolu ve Sol kolu üzerindeki ve Anadolu'nun Sağ, Sol ve Orta kolları sonuna varınca yol üzerinde görevli vezirlere, beylerbeylerine, mevalilere, beylere, kadınlara, mütesellimlere, voyvodalara, kethüdayerlerine, yeniçeri serdarlarına, diğer zabıtlere, vilayetin ileri gelenlerine ve iş erlerine hitâben gönderilen hükümlerde bu isyancılarıdan olup Rumeli ve Anadolu taraflarına firar edenlerin takip edilerek buldukları yerde cezalandırılmaları, hiçbirine müsamaha gösterilmemesi, bundan sonra Müslüman veya zimmî Arnavut taifesinden bir kişinin dahi İstanbul'a gitmesine izin verilmeyerek memleketine döndürülmesi, iş veya dava için geleceklerin davalarının Rumeli valisi huzurunda görülmesi, emre itaat etmeyenlerin cezalandırılması emredilmiştir.¹⁴

Hamamlar için yapılan uygulamanın benzeri bahçe ve bostanlar için de yapılmıştır. 11 Muharrem 1144 (16 Temmuz 1731) tarihli Yeniçeri Ağası, İstanbul kadısı ve bahçevanların kethüdasına hitaben gönderilen buyurulduda ikinci olaydan sonra bazı eşkiyanın canlarını

¹³ Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi (Sâmî ve Şâkir Tarihleri İle Birlikte, 1730-1744)*, haz. Mesut Aydın, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s.22-80; *1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser Abdi Tarihi*, Yay. Haz. Faik Reşit Unat, TTK Yayınları, Ankara 2014, s.36-86; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV/1, TTK Yayınları, Ankara 1995, s.204-218; M. Münir Aktepe, "Damad İbrâhim Paşa, Nevşehirli", *DİA*, C.8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s.442; Abdülkadir Özcan, "İbrâhim Paşa, Kabakulak", *DİA*, C.21, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s.328.

¹⁴ BOA. MD.136, s.389-391, h.1677-1681; s.400-401, h.1746-1748, Evâhir-i Ramazan 1143/30 Mart-8 Nisan 1731 tarihli hükümler; MD.139, s.49, h.153, Evâil-i Receb 1145/18-27 Aralık 1732 tarihli hüküm; MD.139, s.56, h.174, Evâhir-i Receb 1145/7-16 Ocak 1733 tarihli hüküm; MD.139, s.177, h.711-712, Evâhir-i Şevval 1145/6-15 Nisan 1733 tarihli hüküm.

kurtarmak amacıyla kaçtıkları, Yenibahçe ve Lanka bostanlarına saklandıklarının anlaşılması üzerine İstanbul'da bulunan bahçıvan ve hizmetkârların tespit edilerek kayıt altına alınması istenilmiştir.¹⁵

İkinci isyanda Yeniçerilerin de kusuru görüldüğünden ileri gelenlerine hitaben emirler gönderilmiştir. 17 Ramazan 1143 (26 Mart 1731) tarihinde meydana gelen ikinci isyanın olduğu tarihlerde İstanbul'da asayiş ve güvenliğin sağlanması konusunda Yeniçeri Ağası Vezir Abdullah Paşa'ya, Sekbanbaşıya, Kul kethüdasına, Zağarcıbaşıya, Saksoncubaşıya, ocak ağalarına, zabitlerine ve ihtiyarlarına gönderilen hükümde Yeniçeri Ocağında kanun gereği neferâtın kendi odaları ve kışlalarında kalmaları gerekirken, mahalle odaları, han ve hamamlarda yatıp kalkmaya başladıkları, aralarına katılan asker kıyafeti giymiş eşkıyanın fitne ve teşviki ile kanunlara aykırı hareketler yaparak ahalinin mal ve eşyasını yağmaladıkları, İstanbul'da karışıklık çıkardıkları görüldüğünden, Yeniçeri Ocağının nizamının yeniden sağlanması için Yeniçeri kullarının kendi oda ve kışlalarında kalıp zabitlerinin nezareti altında bulundurulması ocağa yeniden nizam

¹⁵ “İzzetli Yeniçeri Ağası ve İstanbul kâdısı faziletli efendi ve bağçevânların kethudâsı İstanbul dâhilinde vâki' Yenibahçe ve Lanka bostanları ve Bucak bağı ta'bir olunan bostanlar vesâir bostanlarda Vak'a-i Sâniyede zuhûr eden eşkiyâ tâifesinden bazı erâzil ve eşhâs zikrolunan bostanlarda ictima' ve tarh-ı meşveret-i fesâd ettikleri zâhir ve nümâyân olduğundan gayri avn-i Hak ile kahr u tedmîrleri müyesser oldukda bakiyetü's-süyûf olanları canlarını kurtarmak sevdiâsıyla firâr ettiklerinde zikrolunan bostanlarda ihtifâ ettikleri haber verilmekle imdi İstanbul kâdısı efendi tarafından mahsûsan bir nâib ve ocakdan mübâşir ve yazıcı ta'yin olunup İstanbul dâhilinde vâki' bahçe ve bostanlara hâlâ mültezim ve müste'cir her ne mikdâr bağçevân ve hizmetkâr bulunur ise isim ve resimleriyle tahrîr ve sicille kayd ve yanlarında taşradan gelme yâhud içeriden varma müsâfir kalmamak şartıyla bir birilerine keffile verilip hamamlara verilen şurût üzere bahçe ve bostanlara el-yevm mevcûd bulunanları tahrîr ve defterini huzûrumuza arz ve defter olunanlardan mâ'adâ fimâ-ba'd Arnavud tâifesinden bahçe ve bostanlara bir ferd alınmayıp iktizâ eden hademe yarar keffilleriyle ecnâs-ı sâireden olmak üzere hamamlara verilen nizâm şurûtu üzere her birilerine ekid ve şedid tenbîh ve tehdîdler zımnında nizâm veresin deyü buyuruldu.” Fî 11 Muharrem sene 1144. İstanbul Bab Mahkemesi ŞS. 151, s.iç kapak, b.2, 11 Muharrem 1144/16 Temmuz 1731 tarihli buyuruldu; İstanbul Kadı Sicilleri 66, *Bab Mahkemesi 151 Numaralı Sicil (H. 1143-1144 / M. 1731)*, proje yönetmeni: M. Âkif Aydın, editör: Coşkun Yılmaz, çeviri yazı / mukabele: Abdullah Sivridağ - Ali Coşkun, kontrol eden: M. Âkif Aydın - Mehmet Akman - Feridun M. Emecen - İdris Bostan - Mehmet İpşirli, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2019, s.53.

verilmesi emredilmiştir.¹⁶

İstanbul'da yaşanan bu olaylar, dikkate alındığında söz konusu defterin hamamlarda çalışanların kayıt altına alınması amacıyla tutulduğunu göstermektedir. Patrona Halil İsyanı sonrasında böyle bir kararın alınmasında İstanbul'un asayişinin bozulmasında Arnavutların etkili oldukları anlaşılmaktadır.

İstanbul Hamamları Çalışanları

Yakın döneme kadar evlerde sıcak su ve soğuk su tesisatı olmadığından insanlar asıl yıkanma ihtiyaçları için genellikle hamamlara gitmekteydi. Günlük yıkanma ihtiyaçlarını ise gusülhane veya hamamlık adı verilen evlerinin bir köşesinde gidermekteydiler. Bu sebeple, özellikle şehirlerde ve kasabalarda, insanların kişisel temizlik ihtiyacının karşılanmasında hamamlar ve hamama gelen kişilerin yıkanmasına yardımcı olan hamam çalışanları önemli işlevler yüklenmişti. Hamamların varlığı beraberinde hamamcılık ve hamamda müşterilere hizmet eden tellaklık, natırlık, külhancılık ve diğer mesleklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Ölçeklerine Göre İstanbul Hamamları ve Çalışan Sayıları

Hamamlardaki çalışan sayısı o hamamın yoğunluğun ve ticari kapasitesini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Hamamlar hakkında yapılan çalışmalarda çalışan sayısına göre hamamların kapasitesinin belirlenmesi ile ilgili bir kıstasın ve ölçütün ortaya konulmuş olması benzer çalışmalarda ortak bir bakış açısının sağlanması, daha rasyonel bir değerlendirme sağlaması açısından önem taşımaktadır. Çalışan sayısına göre hamamların kapasitesinin belirlenmesi konusunda birincil kaynaklarda belirli bir ölçüt bulunmamaktadır. Bu nedenle son yapılan bazı çalışmalarda bu konuda bazı ölçütler ileri sürülmüştür.¹⁷ Buna göre ölçüt belirleme konusunda ortalama 0-5 kişi arası çalışan bulunduran hamamların Küçük ölçekli, 6-15 arası çalışan bulunduran hamamların Orta ölçekli, 16-30 arası çalışan bulunduran hamamların Büyük ölçekli, 31 ve üzerinde çalışan bulunduran hamamların ise Çok Büyük ölçekli olarak

¹⁶ BOA. MD.136, s.388, h.1675, Evâsıt-ı Ramazan 1143/20-29 Mart 1731 tarihli hüküm.

¹⁷ Yörük, *XVIII. Yüzyılda Galata Kazası Hamamları*, s.133-134.

değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Tablo 1’de 1732 yılında İstanbul hamamlarının ölçek türleri, ölçek türlerine göre hamamların sayıları, bu hamamlardaki çalışan sayısı ve oranları verilmiştir.

Tablo 1: Ölçek türüne göre 1732 yılında İstanbul hamamları ve çalışanları

Çalışan sayısına göre hamam ölçeği türü	Hamam		Çalışan		Hamam başına düşen ortalama çalışan sayısı
	Sayısı	Oranı %	Sayısı	Oranı %	
Küçük ölçekli (0-5 kişi)	32	29,36	99	8,1	3,09
Orta ölçekli (6-15 kişi)	57	52,29	604	49,4	10,59
Büyük ölçekli (16-30 kişi)	15	13,76	330	27,0	22
Çok Büyük ölçekli (31 ve üzeri)	5	4,59	190	15,5	38
Toplam	109	%100	1223	%100	11,22

Tablo 1’deki veriler incelendiğinde İstanbul kazasında 109 hamamın yer aldığı, bu hamamların tamamında 1223 çalışanın bulunduğu ve hamamlardaki ortalama çalışan sayısının 11.22 olduğu görülmektedir.

Tablo 1’deki veriler hamam sayısı açısından değerlendirildiğinde 32 hamamın Küçük ölçekli, 57 hamamın Orta ölçekli, 15 hamamın Büyük ölçekli, 5 hamamın ise Çok Büyük ölçekli olduğu görülmektedir. Orta ölçekli hamamlar sayı ve oran bakımından en yüksek değere sahiptir. Bunu sırayla Küçük ölçekli ve Büyük ölçekli hamam grubu takip etmektedir. Hamam sayısı ve oranı bakımından en düşük değere ise Çok Büyük ölçekli hamamlar sahiptir.

Tablo 1’deki veriler çalışan sayısı açısından değerlendirildiğinde Küçük ölçekli 32 hamamda 99, Orta ölçekli 57 hamamda 604, Büyük ölçekli 15 hamamda 330, Çok Büyük ölçekli 5 hamamda ise 190 çalışanın olduğu görülmektedir. Orta ölçekli hamamlar çalışan sayısı ve oranı bakımından en yüksek değere sahiptir. Bunu Büyük ölçekli hamamlar takip etmektedir. Hamam sayısı ve oranı bakımından en düşük değerlere ise sırayla Küçük ölçekli ve Çok Büyük ölçekli hamam grupları sahiptir.

Tablo 1'deki veriler hamam başına düşen ortalama çalışan sayısı açısından değerlendirildiğinde hamam sayısı verilerine göre tam tersi bir değer ortaya çıkmaktadır. Hamam başına düşen ortalama çalışan sayısının en yüksek olduğu hamam grubu ortalama 38 çalışan ile Çok Büyük ölçekli hamam grubudur. Bunu sırayla ortalama 22 çalışan ile Büyük ölçekli ve 10,59 çalışan ile Orta ölçekli hamam grupları izlemektedir. Çalışan sayısı bakımından ortalama en düşük sayıya ise 3,09 oran ile Küçük ölçekli hamamlar sahiptir.

Hamamlardaki çalışan sayısı, ortalama çalışan sayısına (11,22) göre değerlendirildiğinde 46 hamamda çalışan sayısı 12'nin üzerinde olup bu hamamlarda toplam 858 kişi (%70,15) çalışmaktadır. Diğer 63 hamamda ise çalışan sayısı 11 ve altında olup bu hamamlarda 365 kişi (29,85) çalışmaktadır.

Yukarıdaki verilerden hamamlarda çalışanların hamamdan hamama farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Hamamlardaki çalışan sayısının farklılık göstermesinin nedenleri arasında hamam çevresinde yerleşimin yoğunluğu, hamamların birbirine olan mesafesi, fiziki büyüklüğü, hizmet niteliği ile ilgili olmalıdır. Bu faktörlerden başka hamam civarında yaşayan halkın ekonomik durumu, yaşam koşulları vb. faktörler de etkili olmalıdır. Kişisel tercihler ve hamama gitme kültürü vb. etkenlerin de hamamlardaki çalışan sayısının belirlenmesinde etkili olduğu düşünülmektedir.

İş Kollarına Göre İstanbul Hamam Çalışanları

Hamamlarla ilgili olarak üzerinde durulması gereken diğer konu çalışanların ne tür işler yaptıkları diğer bir ifade ile hangi meslekleri icra ettikleridir. Hamam çalışanlarının mesleklerinden yola çıkılarak hamamlardaki iş kollarında kaç kişinin çalıştığı veya hangilerine en çok ihtiyaç duyulduğu vb. sorulara cevap bulmak mümkündür.

1732 tarihli defterde her bir hamamda çalışanlar tellak ve natır olarak iki grup halinde yazılmıştır. Böyle bir tasnif yapılmayan bir kaç küçük hamamda ise natırlık yapanlar ayrıca belirtilmiştir. Tablo 2'de İstanbul hamamlarında çalışanların iş kollarına göre dağılımı verilmiştir.

Tablo 2: 1732 yılında İstanbul hamamlarında çalışanların mesleği¹⁸

No	Tellak grubu	Adet	Oran %	No	Natır grubu	Adet	Oran %
1	Tellak	844	69,01	1	Natır	254	20,77
2	Şakird ¹⁹	46	3,77	2	Tezgâhdar	30	2,45
3	Uşak	3	0,24	3	Kafesçi	17	1,39
4	Yanaşma	2	0,16	4	Kafesdâr	5	0,41
				5	Kahveci	8	0,66
				6	Yanaşma	11	0,90
				7	Hizmetkâr	1	0,08
				8	Külhancı	2	0,16
	Toplam	895	73,18		Toplam	328	26,82
	Genel toplam					1223	100

Tablo 2’de İstanbul hamamlarında kaç kişinin çalıştığı ve bu kişilerin ne tür iş yaptıkları hakkında veriler yer almaktadır. Hamam çalışanları tellak ve natır olmak üzere iki grup halinde kaydedilmiştir. Tellak grubunda tellaklar, şakirdler, uşaklar ve yanaşmalar; natır grubunda ise natırlar, tezgâhdarlar, kafesçiler, kafesdârlar, kahveciler, yanaşmalar, hizmetkârlar ve külhancılar yer almaktadır. Tellaklar grubunda 895 (%73,18), natırlar grubunda 328 (%26,82) çalışan olmak üzere toplam 1223 kişi bulunmaktadır. Bu iş kolları içinde 844 kişi ve %69,01 oran ile tellaklar ilk sırada gelmektedir. İkinci sırada 254 kişi ve %20,77 oran ile natırlar yer almaktadır. Bunları sırası ile 46 kişi ve %3,77 oran ile şakirdler, 30 kişi ve %2,45 oran ile tezgâhdarlar, toplam 22 kişi ve %1,80 oran ile kafesçi ve kafesdârlar, 13 kişi ve 1,06 oran ile yanaşmalar takip etmektedir. Diğer meslek mensuplarından kahveci, uşak, külhancı ve hizmetkarların sayısı ve oranı farklılık göstermekle birlikte azdır. Hamam çalışanlarının mesleki durumlarına bakıldığında tellakların hamamlarda en çok istihdam edilen meslek grubu olduğu, bunu natırların izlediği görülmektedir. Diğer meslek grupları ise belirli hamamlarda ve az sayıda istihdam edilmektedir. Hamam çalışanlarının meslek gruplarına dağılımında hamamların istihdam imkanı yanında hamama gelen müşteri talepleri etkili olmalıdır.

¹⁸ BOA. EV.HMH.d. 3496, 1145/1732 tarihli İstanbul şehri hamamları defteri, s.1-68.

¹⁹ Acı Hamamda bir ve Yedikule dışındaki hamamda çalışan bir çalışan aynı zamanda uşak olarak kaydedilmiştir.

İstanbul Hamam Çalışanlarının Dini Kompozisyonları

Hamam çalışmalarında üzerinde durulması gereken diğer konu başlığı çalışanların dini kompozisyonlarıdır. Hamam çalışanlarının dini kompozisyonlarına yönelik bazı çıkarımlarda bulunulabilir.

1732 tarihli İstanbul hamamları defterinde İstanbul hamam çalışanlarının dini kompozisyonları hakkında veri bulunmaktadır. Söz konusu defterde Gayrimüslim çalışanların isimlerinden sonra “zimmî” ifadesi kullanılmıştır. Bu sebeple hamam çalışanlarının Müslüman mı yoksa Gayrimüslim mi oldukları kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bu verilerden yola çıkarak hamam çalışanlarının dini kompozisyonları hakkında değerlendirme yapmak mümkündür. Tablo 3’te İstanbul hamamlarında çalışanların dini kompozisyonları verilmiştir.

Tablo 3: 1732 yılında İstanbul hamamlarında çalışanların dini kompozisyonları

Çalışanların dini görünümü	İş yeri olarak hamam sayısı	Çalışan	
		Sayısı	Oranı %
Müslüman	109	1215	99,34
Gayrimüslim	6	8	0,66
Toplam		1223	%100

Tablo 3’te görüldüğü üzere 1732 tarihli hamam defterine göre İstanbul hamamlarında çalışanların dini görünümleri farklılık göstermektedir. Hamamlarda çalışan toplam 1223 kişiden 1215’i Müslüman, 8’i Gayrimüslimdir. Her iki grup, dini görünüm açısından kıyaslandığında Müslümanlar %99,34 oranına, Gayrimüslimler %0,66 oranına sahiptir. 1735 yılında bu sayı ve oran Eyüp kazasında toplam 92 çalışandan 80’i Müslüman (%87,96), 12’si Gayrimüslim (%13,04);²⁰ Galata kazasında toplam 263 kişiden 237’si Müslüman (%90,1) ve 26’sı Gayrimüslim (%9,9);²¹ Üsküdar kazasında toplam 116 kişiden 113’ü Müslüman (97,41), 3’ü Gayrimüslim (%2,59) olarak gerçekleşmiştir.²²

²⁰ İAK. M.C. Yazmaları, Nu: B-6, İstanbul Hamamları Defteri (H.1147/M.1735 tarihli), s.1-3.

²¹ İAK. M.C. Yazmaları, Nu: B-6, İstanbul Hamamları Defteri (H.1147/M.1735 tarihli), s.3-10; Yörük, XVIII. Yüzyılda Galata Kazası Hamamları, s.139, EK-2: s.329-330.

²² İAK. M.C. Yazmaları, Nu: B-6, İstanbul Hamamları Defteri (H.1147/M.1735 tarihli), s.10-13.

Görüldüğü üzere İstanbul ve çevresinde yer alan hamamlarda çalışanların büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır. Gayrimüslimlerin çalıştıkları iş kollarına bakıldığında toplam 8 gayrimüslimden 5'i natırlık, 1'i kafesçilik, 1'i tellaklık ve 1'i külhancılık işi ile uğraşmaktadır.

İstanbul Hamam Çalışanlarının Milliyet Durumları

Hamam çalışmalarında üzerinde durulması gereken diğer bir konu çalışanların milliyet durumlarıdır. XVIII. yüzyıl sonlarına kadar tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de Fransa İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik anlayışı söz konusu değil idi. Dolayısı ile buradaki milliyet kavramı ile belirli bir bölgeye mensup olan ve o bölgeden İstanbul'a gelen kişiler anlatılmak istenilmiştir. Hamam çalışanlarının milliyet durumlarından yola çıkılarak 1732 yılı itibari ile dönemsel ve bölgesel bazı çıkarımlarda bulunulabilir.

1732 Tarihli İstanbul Hamamları Defterinde İstanbul hamam çalışanlarının milliyet durumları hakkında veri bulmak mümkündür. Söz konusu defterde her bir hamam çalışanı, o hamam başlığı altına isimleri ve memleketleriyle birlikte tek tek listelenmiştir. Liste sonunda da çalışanların mensubiyetleri "Arnavud neferân" ve "neferân" olarak ikiye ayrılmıştır. Arnavutluk'tan gelenler ve Arnavut asıllı olanlar "Arnavud neferân" başlığı altında toplamı belirtilmiş, hamam çalışanlarının tamamı "neferân" olarak kaydedilmiştir. "Neferân" olarak kaydedilen sayıdan "Arnavud neferân" sayısı çıkarıldığında diğer yerlere mensup çalışanların sayısı tespit edilebilmektedir. Bu sebeple çalışanların memleketlerine bakılarak kimlerin Arnavut asıllı olup olmadığı kolayca anlaşılmaktadır. Defterde böyle bir ayrıma gidilmesinin nedeni Arnavut asıllı hamam çalışanlarının Patrona Halil İsyanında önemli rol oynamasından kaynaklanmış olmalıdır.²³ Diğer hamam çalışanlarının milliyetleri hakkında bir ayırım yapılmadığından bunların milliyet durumları hakkında burada kıyaslama yapılamamaktadır. Tablo 4'te İstanbul hamamlarında çalışanlar, milliyet durumlarına göre verilmiştir.

²³ Bu konuda defterin sonunda Arnavut asıllı kişilere hamamlarda iş verilmemesi konusunda uyarılar bulunmaktadır. BOA. EV.HMH.d. 3496, 1145/1732 tarihli İstanbul şehri hamamları defteri, s.68.

Tablo 4: 1732 yılında İstanbul hamamları ve çalışanların milliyet durumu

Çalışanların milliyet durumu	Hamam Sayısı	Çalışan	
		Sayısı	Oranı %
Arnavut	99	859	70,24
Diğer unsurlar	90	364	29,76
Toplam		1223	%100

Tablo 4'teki verilere göre 1732 yılında İstanbul hamamlarında çalışanların milliyet durumları farklılık göstermektedir. Hamamlarda çalışan toplam 1223 kişiden 859'u Arnavut, 364'ü diğer unsurlardır. Her iki grup kıyaslandığında Arnavutların %70,24 oranına, diğer milletlerin ise %29,76 oranına sahip oldukları görülmektedir. Hamam çalışanlarının milliyet durumlarına bakıldığında 17 hamamda sadece Arnavutlar, 12 hamamda sadece diğer milletlere mensup kişiler, 80 hamamda Arnavutlar ile diğer milletlere mensup unsular birlikte çalışmaktadır. Birlikte çalışılan hamamların 58'inde Arnavutlar, 12'sinde diğer unsurlar çoğunluktadır. Geriye kalan 10 hamamda ise her iki grup unsurları eşit sayıda çalışmaktadırlar. Arnavutluk'tan gelenler ve Arnavut asıllı kişiler İstanbul hamam çalışanları içerisinde sayısal ve oransal bakımdan ezici bir üstünlüğe sahiptirler.

1732 yılında İstanbul hamam çalışanlarının milliyet durumları, çevre yerleşim birimleri olan Eyüp, Galata ve Üsküdar kazaları ile kıyaslandığında şöyle bir durum ile karşılaşılmaktadır: 1735 yılında bu sayı ve oran Eyüp kazasında toplam 92 çalışandan 12'si Arnavut (%13), 80'i diğer milletlere (%87);²⁴ Galata kazasında toplam 263 kişiden 107'si Arnavut (%40,7), 156'sı ise diğer milletlere (%59,3);²⁵ Üsküdar kazasında toplam 116 kişiden 12'si Arnavut (%10,3), 104'ü diğer milletlere mensup (%89,7) hamam çalışanlarından oluşmaktadır.²⁶ Görüldüğü üzere İstanbul hamamlarında çalışanların büyük

²⁴ İAK. M.C. Yazmaları, Nu: B-6, İstanbul Hamamları Defteri (H.1147/M.1735 tarihli), s.1-3.

²⁵ İAK. M.C. Yazmaları, Nu: B-6, İstanbul Hamamları Defteri (H.1147/M.1735 tarihli), s.3-10.

²⁶ İAK. M.C. Yazmaları, Nu: B-6, İstanbul Hamamları Defteri (H.1147/M.1735 tarihli), s.10-13.

çoğunluğunu Arnavut asıllı çalışanlar oluşturmakla birlikte bu sayı ve oran Galata, Eyüp ve Üsküdar bölgelerinde giderek azalmaktadır. Söz konusu bu bölgelerden Galata kazası hamamlarda çalışanların yarısından fazlası, diğer yerlerin neredeyse tamamına yakını, hatırı sayılır sayıda ve oranda diğer milletlere mensup kişilerden oluşmaktadır.

İstanbul Hamam Çalışanlarının Memleketleri

Hamamlar konusunda üzerinde durulması gereken diğer konu ise çalışanların memleketleridir. 1732 tarihli defterde hamam çalışanlarının geldikleri memleketleri de belirtilmiştir. Tablo 5'te İstanbul hamam çalışanlarının memleketleri bölgelere göre tasnif edilmiştir.

Tablo 5: 1732 yılı itibari ile İstanbul hamamlarında çalışanların bölgeleri

Bölgeler	Toplam	Oran %	
İstanbul ve yakın çevresi	92	7,52	
Balkanlar	Arnavutlar	859	70,24
	Diğer yerler	69	5,64
	Toplam	928	75,88
Anadolu tarafları	128	10,47	
Diğer unsurlar olup memleketi belirtilmeyen	75	6,13	
Genel toplam	1223	100	

Tablo 5'teki verilere göre İstanbul hamam çalışanlarının %7,52'sini (92 kişi) İstanbul ve yakın çevresinden, %75,88'ini (928 kişi) Balkanlar tarafındaki yerlerden, %10,47'sini (128 kişi) Anadolu tarafındaki yerlerden, %6,13'ünü (75 kişi) diğer unsurlar olup memleketi belirtilmeyen çalışanlar teşkil etmektedir. Balkanlar tarafındaki yerlerden gelenler kendi içinde değerlendirildiğinde Arnavut asıllılar 859 kişi ve %70,24 oran ile çoğunluktadır. Balkanların diğer yerlerinden gelenler ise 69 kişi işe %5,64'lük bir orana sahiptir. İstanbul ve çevresinden olan çalışanlar kendi içinde değerlendirildiğinde İstanbul sur içinden 76 (%6,21), İstanbul'un yakın çevresi olarak kabul edilen

Eyüp kazasından 4, Galata kazasından 5 ve Üsküdar kazasından 7 olmak üzere toplam 16 kişi (%1,31) İstanbul hamamlarında çalışmaktadır. 1732 yılı itibari ile İstanbul hamamlarında çalışanların memleketlerine bakıldığında Balkanlar coğrafyasından gelenlerin çoğunluğu teşkil ettiği görülmektedir.

1732 yılında İstanbul hamam çalışanlarının memleket durumları, bölgeler dikkate alınarak, 1735 yılı ile kıyaslandığında Eyüp, Galata ve Üsküdar kazalarında şöyle bir durum ile karşılaşılmaktadır:²⁷ İstanbul ve çevresinden olup Üsküdar kazası hamamlarında çalışanların oranı %47,41 (55 kişi), Eyüp kazası hamamlarında çalışanların oranı 35,87 (33 kişi), Galata kazası hamamlarında çalışanların oranı 15,2'dir (40). Burada en düşük orana %7,47 ile (91 kişi) İstanbul sur içi hamam çalışanları sahiptir. Hamam çalışanlarının memleketlerine Arnavut çalışanlar açısından bakıldığında ise tam tersi bir durum söz konusudur. Arnavutlar %70,24 (859 kişi) en yüksek oran ile İstanbul hamamlarında çalışmakta, bunu %39,2 oran (103 kişi) ile Galata, %13,79 oran (16 kişi) ile Üsküdar, %13,04 oran (12 kişi) ile Eyüp kazaları izlemektedir. Balkanların diğer yerlerinden gelenlerin sayısı farklı olmakla birlikte oranlarında (%5,66 ile 6,5 arasında değişmekte) ciddi bir farklılık bulunmamaktadır. Anadolu tarafından gelenlerin çalışma oranları ise Eyüp'te %30,44 (28 kişi), Galata'da %28,1 (74 kişi), Üsküdar'da %25 (29 kişi) ve İstanbul sur içinde ise %10,50 (128 kişi) olarak gerçekleşmiştir. Görüldüğü üzere Anadolu tarafından gelenlerin çalışma oranı en düşük İstanbul hamamlarında gerçekleşmiştir.

1732 yılı itibari ile İstanbul hamam çalışanları içinde Balkan coğrafyasından gelen Arnavutların ayrı bir yeri vardır. Arnavutlar 859 kişi ve %70,24 oran ile çoğunluğu teşkil etmektedirler. Arnavut çalışanların memleketlerine ve sayılarına bakıldığında Arnavut Belgradı'ndan (Berat) 47, Avlonya'dan 329, Bihilişte'den 10, Debre'den 2, Depedelen'den 15, Elbasan'dan 25, Estarve'den (İstarova) 102, Gölükesre'den (Kesriye) 8, Görice'den 79, İskarapar'dan 36, Kolonya'dan 4, Manastır'dan 10, Ohri'den 19, Opar'dan 42, Premedi'den (Permet) 63, Pirlepe'den 1, Sarıgöl'den 2, Tomariçe'den 44, Vodina'dan 1, Yanya'dan 4 ve Arnavut olup şehri belirtilmeyen 16 kişi İstanbul hamamlarında çalışmaktadır.

²⁷ Karşılaştırma için bkz. EK-2.

Balkan coğrafyasının diğer yerlerinden gelenler ise 69 kişi ve %5,64 oranına sahiptir. Bu çalışanların memleketlerine ve sayılarına bakıldığında Aydos'tan 1, Bosna'dan 2, Depedelen'den 1, Edirne'den 24, Filibe'den 1, Girid'den 1, İbrail'den 1, İpsala'dan 2, Karınabad'dan 1, Kemercene'den?²⁸ 1, Kırkkilise'den (Kırklareli) 1, Kolonya'dan 3, Köstendil'den 1, Mora'dan 1, Niğbolu'dan 5, Plevne'den 1, Polye'den 3, Ruscuk'tan 1, Selanik'ten 2, Sofya'dan 1, Tatarpazarcık'tan 1, Tekfurdağı'ndan (Tekirdağ) 5, Venice'den (Serfiçe) 1 ve Yenipazar'dan (Sancak) 1 kişi İstanbul hamamlarında iş sahibi olmuştur. Ayrıca ülke toprakları dışından Belgrad'dan 1, Varad'dan 1, Tımişvar'dan 1, Kalmukya'dan 1, Kamanıçe'den 1, Rusya'dan 2 çalışan da bulunmaktadır.

Balkan coğrafyasını Anadolu taraflarından gelenler izlemektedir. Anadolu taraflarındaki yerlerden gelenlerin toplam sayısı 128 olup %10,47 orana sahiptir. Bu çalışanların memleketlerine ve sayılarına bakıldığında Sapanca'dan 1, Geyve'den 1, İzmit'ten 2, Bursa'dan 6, İnegöl'den 1, Mihaliç'tan (Karacabey) 1, Beypazarı'ndan 1, Mudurnu'dan 1, Bolu'dan 7, Pazarköy'den 2, Zağferanbolu'dan (Safranbolu) 3, Karadeniz Ereğlisi'den 1, Bartın'dan 1, Amasra'dan 1, Kastamonu'dan 12, Sinop'tan 1, Yenicuma'dan (Dikmen) 2, Boyabat'tan 2, Çankırı'dan 1, Ankara'dan 3, Amasya'dan 1, Tokat'tan 1, Niksar'dan 1, Trabzon'dan 1, Karadeniz'den 3, Sivas'tan 20, Divriği'den 1, Kemah'tan 2, Eğin'den 1, Çemişkezek'ten 3, Erzurum'dan 4, Kayseri'den 4, Kırşehir'den 2, Mucur'dan 1, Ürgüp'ten 1, Konya'dan 2, Ereğli'den 1, Beyşehir'den 1, Afyonkarahisar'dan 1, Alâiyye'den (Alanya) 1, Sakız'dan 1, Midilli'den 1, Diyarbakir'den 2, Kudüs'ten 1, Şam'dan 2, Acem'den (İran) 7 ve Gürcistan'dan 11 kişi İstanbul hamamlarında iş sahibi olmuştur.

İstanbul hamamlarında memleketi İstanbul ve çevresinden olan çalışanlar da bulunmaktadır. İstanbul ve çevresinden olan çalışanların toplam çalışan sayısı 92 olup %7,52 orana sahiptir. İstanbul'dan 74, Kumkapı'dan 2, Eyüp'ten 3, Kasımpaşa'dan 1, Galata'dan 1, Beşiktaş'tan 1, Rumelihisarı'ndan 2, Anadoluhisarı'ndan 1, Üsküdar'dan 6 ve Silivri'den 1 kişi İstanbul hamamlarında çalışmaktadır. İstanbul ve çevresinden olan çalışanlar kendi içinde

²⁸ (كَمَرْجِنَا) – Kemercene?

değerlendirildiğinde İstanbul sur içinden 76 kişi (%6,21), İstanbul'un yakın çevresi olarak kabul edilen Eyüp kazasından 4, Galata kazasından 5 ve Üsküdar kazasından 7 olmak üzere toplam 16 kişi (%1,31) İstanbul hamamlarında çalışmaktadır.

Tablo 5'teki başlıklara göre İstanbul hamamları çalışanları içinde en az sayıya (75 kişi) ve orana (%6,13) memleketleri kaydedilmeyenler sahiptir. Memleketlerinin kaydedilmemesi konusunda söz konusu defterde herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Bu kişiler muhtemelen problem çıkarma ihtimali olmayan ya da efendisinin hizmetinde bulunan hamam çalışanlarıdır.

Aynı memleketli çalışanların yoğun ve kalabalık olarak buldukları hamamların coğrafi dağılımına bakıldığında ise şöyle bir görünüm ile karşılaşılmaktadır: Hamam çalışanlarına memleket durumlarına göre bakıldığında 329 çalışan ile Avlonyalılar (%26,99) ilk sırada gelmektedir. Avlonyalılar 68 hamamda çalışmaktadırlar. Avlonyalı hamam çalışanları coğrafi olarak şehrin tüm hamamlarına dağılmış vaziyettedirler. Şengül, Nişancıpaşa, Hocapaşa, Hacıkadın, İbrahimpasha, Sultan, Karaman hamamlarında çalışan sayısı 10 ve üzerindedir. Şehrin batısındaki surlara yakın bulunan hamamlarda ise sayıları azalmaktadır.

Estarveliler 102 kişi (%8,34) olup 32 hamamda çalışmaktadırlar. Daha çok şehrin doğusundaki belirli hamamlarda çalışan sayısı artmaktadır. Fatih civarında yer alan Çukur ve Alipaşa hamamlarında da hatırı sayılır sayıda Estarveli çalışmaktadır.

Göriceliler 79 kişi (%6,48) olup 41 hamamda çalışmaktadırlar. Göriceli hamam çalışanları coğrafi olarak şehrin hamamlarına dağılmış vaziyettedirler. Valide, Ayasofya ve Çukur hamamlarında çalışan sayısı artmakta, diğer hamamlarda sayıları birkaç çalışan ile sınırlıdır.

İstanbulullular 76 kişi (%6,21) ile 40 hamama dağılmış vaziyettedirler. Toplam sayıları bir hamamda en fazla 5'i geçmeyecek şekilde çalışmaktadırlar. Toplam 7 kişinin olduğu Şifa Hamamında 4, 9 kişinin olduğu Küçük Mustafapaşa Hamamında 4, 15 kişinin olduğu Macuncu Hamamında 5 İstanbullu çalışmaktadır. Bu hamamların dışında genel itibari ile coğrafi olarak dağınık vaziyette şehrin muhtelif hamamlarında çalışmaktadırlar.

Premedililer 63 kişi (%5,17) olup 29 hamamda çalışmaktadırlar. Daha çok şehrin doğusunda yer alan belirli hamamlarda sayıları artmaktadır. Mahmutpaşa, Sultan Bayezid, Acı, Tatlıkuyu ve Haseki hamamlarında çalışan sayısı artmakta, diğer hamamlarda sayıları birkaç çalışan ile sınırlıdır.

Arnavut Belgradı'ndan (Berat) 47 kişi (%3,86) olup 23 hamamda çalışmaktadırlar. Daha çok şehrin batısında yer alan hamamlarda çalışan sayısı artmaktadır. İnadiye, Seferpaşazade ve Çavuş hamamlarında çalışan sayısı artmakta, diğer hamamlarda sayıları birkaç çalışan ile sınırlıdır.

Tomariçeliler 44 kişi (%3,61) olup 17 hamama dağılmışlardır. Daha çok şehrin doğusunda yer alan hamamlarda çalışmaktadırlar. Şeyh Vefa, Kapudanpaşa, Acı ve Ayasofya hamamlarında çalışan sayısı artmakta, diğer hamamlarda sayıları birkaç çalışan ile sınırlıdır.

Onarlılar 42 kişi (%3,44) olup 16 hamama dağılmışlardır. Daha çok şehrin doğusunda yer alan hamamlarda çalışmaktadırlar. Haseki (11 kişi), Valide, Tahtakale ve Sirt çalışan sayısı artmakta, diğer hamamlarda sayıları birkaç çalışan ile sınırlıdır.

İskaraparlılar 36 kişi (%2,95) olup 9 hamama dağılmışlardır. Daha çok şehrin doğusunda yer alan hamamlarda çalışmaktadırlar. Üsküplü civarındaki Bostan (11 kişi), Kadırga Limanı hamamlarında çalışanları içerisinde çoğunlukta dırlar. Gedikpaşa, Şeyh Vefa hamamlarında önemli sayıda, diğer hamamlarda sayıları birkaç çalışan ile sınırlıdır.

Elbasanlılar 25 kişi (%2,05) olup 16 hamama dağılmışlardır. Daha çok şehrin doğusunda yer alan hamamlarda çalışmaktadırlar. En fazla 5 kişi ile Hocapaşa Hamamında çalışmaktadırlar. Diğer hamamlarda sayıları birkaç çalışan ile sınırlıdır.

Çalışanların hamamlara dağılımına bakıldığında Arnavutların dışında Balkanlar ve Doğu Avrupa tarafından gelenler içinde Edirneliler 24 kişi (%1,97) ile dikkat çekmektedir. Edirneliler coğrafi olarak şehrin farklı yerlerinde bulunan 17 hamama birer ikişer dağılmış vaziyette çalışmaktadırlar.

Anadolu tarafından gelenler içinde Sivaslılar 20 ve Kastamonulular 12 kişi ile dikkat çekmektedir. Sivaslılar 20 kişi (%1,64) olup 16

hamamda çalışmaktadırlar. Bu iki yerden gelenler ile Anadolu tarafındaki diğer yerlerden gelenler coğrafi olarak şehrin farklı yerlerinde bulunan hamamlarda birer ikişer halde dağılmış vaziyettedirler. Sadece Bursa'dan gelen 6 kişi, toplam 15 çalışanın bulunduğu Acemi Meydanı Hamamında 5 natır ve 1 tellak olmak üzere toplu olarak çalışmaktadır.

Bazı hamamlarda sadece aynı memleketli çalışanlar bulunmaktadır. Toplam 10 çalışanın bulunduğu Kıztaşı civarında bulunan Sultan Hamamında Avlonyalılar, 3 kişinin olduğu Maanoğlu Hamamında İstanbullular, 2 çalışanın bulunduğu Küçük Hamamda Gölükesreliler, 2 çalışanın bulunduğu Mimar Hamamında İstanbullular çalışmaktadır. Bu örneklerde de görüldüğü üzere İstanbul'daki bazı hamamlarda belirli bir yere mensup kişiler, İstanbullular hariç, aynı memleketli kişiler çalışmaktadırlar.

Yine bazı hamamlarda aynı memleketli çalışanlar sayısal ve oransal olarak çoğunlukta bulunmaktadırlar: Toplam 4 kişinin çalıştığı Şeftali Hamamında 3 Estarveli, 3 kişinin çalıştığı Havuzlu Hamamda 2 Premedili, 4 kişinin çalıştığı Koğacılar Hamamında 3 Estarveli, 14 hamam kişinin çalıştığı Karaman Hamamında 13 Avlonyalı, 17 hamam çalışanın bulunduğu Şehzade Cami civarındaki İbrahimpaşa Hamamında 13 Avlonyalı, 14 kişinin çalıştığı Haydarpasha Hamamında 9 Avlonyalı, 8 kişinin çalıştığı Deniz Hamamında 5 Avlonyalı, 9 kişinin çalıştığı Haseki'deki Bostan Hamamında 7 Avlonyalı, 7 kişinin çalıştığı Çavuş Hamamında 6 Arnavut Belgradlı, 3 kişinin çalıştığı Hadice Sultan Hamamında 2 Arnavut Belgradlı, 10 kişinin çalıştığı Cedid İbrahimpaşa Hamamında 6 Avlonyalı, 12 kişinin çalıştığı Yıldız Hamamında 7 Avlonyalı, 9 kişinin çalıştığı Süleymaniye Hamamında 6 Avlonyalı, 7 kişinin çalıştığı Ayşe Hanım Hamamında 6 Avlonyalı, 6 kişinin çalıştığı Horhor Hamamında 4 Avlonyalı, 10 kişinin çalıştığı Balat Hamamında 6 Avlonyalı, 12 kişinin çalıştığı Samatya'daki Ağa Hamamında 7 Avlonyalı, 7 kişinin çalıştığı Yedikule Hamamında 5 Avlonyalı, 4 kişinin çalıştığı Yedikule dışındaki hamamda 3 Estarveli, 9 kişinin çalıştığı İnadiye Hamamında 6 Arnavut Belgradlı, 12 kişinin çalıştığı Lütüfpaşa Hamamında 8 Avlonyalı, 13 kişinin çalıştığı Zincirlikuyu Hamamında 8 Avlonyalı, 15 hamam çalışanın bulunduğu Sultan Selim Hamamında 9 Avlonyalı, 21 kişinin çalıştığı Üsküplü yakınlarındaki Bostan Hamamında

11 İskaraparlı, 20 kişinin çalıştığı Hacıkadın Hamamında 11 Avlonyalı, 9 kişinin çalıştığı Sofular Hamamında 5 Avlonyalı, 13 kişinin çalıştığı Aksaray Hamamında 8 Avlonyalı, 9 kişinin çalıştığı Vezneciler Hamamında 8 Avlonyalı, 30 kişinin çalıştığı Nişancıpaşa Hamamında 19 Avlonyalı, 14 kişinin çalıştığı Şengül Hamamında 10 Avlonyalı, 8 kişinin çalıştığı Sultan Ahmed civarındaki Şifa Hamamında 5 Avlonyalı, 15 kişinin çalıştığı Akbıyık Hamamında 11 Ohrili, 15 kişinin çalıştığı Kadırga Limanı Hamamında 8 İskaraparlı bulunmaktadır.

Yine bazı hamamlarda aynı memleketli çalışanlar sayısal olarak belirli bir yekûn teşkil etmektedir: Toplam 38 kişinin çalıştığı Çukur Hamamda 8 Estarveli, 4 kişinin çalıştığı Keçe Hamamında 2 Edirneli, 18 kişinin çalıştığı Şeyh Vefa Hamamında 7 Tomariçeli ve 4 İskaraparlı, 4 kişinin çalıştığı Arpa Hamamında 2 Sarıgöllü, 10 kişinin çalıştığı Sefer Paşazade Hamamında 5 Arnavut Belgradlı, 17 kişinin çalıştığı Kapudanpaşa Hamamında 8 Tomariçeli, 15 kişinin çalıştığı Edirnekapısı Hamamında 5 Avlonyalı, 13 kişinin çalıştığı Yenibahçe Hamamında 5 Avlonyalı, 17 kişinin çalıştığı Alipaşa Hamamında 6 Estarveli, 12 kişinin çalıştığı Koca Mustafapaşa Hamamında 5 Avlonyalı, 13 kişinin çalıştığı Muhammedağa Hamamında 5 Avlonyalı, 32 kişinin çalıştığı Hocapaşa Hamamında 16 Avlonyalı, 5 Elbasanlı ve 5 Estarveli, 30 kişinin çalıştığı Haseki Hamamında 11 Oparlı, 8 Depedelenli ve 5 Premedili, 13 kişinin çalıştığı Bahçekapı'daki Sultan Hamamında 6 Avlonyalı, 19 hamam kişinin çalıştığı Alaca Hamamda 5 Avlonyalı, 36 kişinin çalıştığı Tahtakale Hamamında 7 Estarveli, 5 Oparlı ve 5 Avlonyalı, 21 kişinin çalıştığı Gedikapaşa Hamamında 7 İskaraparlı, 30 kişinin çalıştığı Nişancıpaşa Hamamında 4 İstanbullu, 10 kişinin çalıştığı Tatlıkuyu Hamamında 4 Premedili, 15 kişinin çalıştığı İshakpaşa Hamamında 6 Avlonyalı, 15 kişinin çalıştığı Akbıyık Hamamında 4 Estarveli, 12 kişinin çalıştığı Küçük Ayasofya civarındaki Çardaklı Hamamda 6 Avlonyalı, 42 kişinin çalıştığı Ayasofya Hamamında 5 Avlonyalı, 4 Göriceci, 5 Tomariçeli ve 6 Estarveli, 16 kişinin çalıştığı Acı Hamamda 5 Avlonyalı, 4 Premedili ve 5 Tomariçeli, 42 kişinin çalıştığı Valide Hamamında 7 Göriceci, 5 Oparlı ve 15 Estarveli, 28 kişinin çalıştığı Mahmudpaşa Hamamında 12 Premedili, 22 kişinin çalıştığı Sırt Hamamında 6 Estarve ve 5 Oparlı, 27 kişinin çalıştığı Sultan Bayezid hamamında 6 Avlonyalı ve 4 Premedili bulunmaktadır. Aynı memleketli çalışanlar belirli hamamlarda sayısal olarak belirli bir yekûn teşkil etmekle birlikte

buldukları hamamlarda başka yerlerden gelenlerle birlikte çalışmaktadırlar. Bu durum belirli yerlerden gelen hamam çalışanların genellikle neden aynı hamamda çalıştıklarını ve meslekte uzmanlaştıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Aynı memleketli çalışanlar bu halleri ile oransal ve sayısal olarak üstün oldukları hamamlarda diğer hamam çalışanlarına göre kendi aralarında belirli bir hemşehricilik ağı oluşturmuş görünmektedirler.

Hamam defterlerinde hamam çalışanlarının gelmiş oldukları memleketleri belirtilmiş iken memleketlerinden geliş nedenleri hakkında açıklama yer almamaktadır. Hamam çalışanları içinde Arnavut asıllıların önemli sayı ve orana sahip olması dikkatleri onların gelmiş oldukları yerlere yöneltmektedir. İstanbul'un fethinden çok önce, XV. yüzyılın ilk yarısında çok sayıda Arnavut İtalya'ya göç etmişti. Genel olarak Arnavutluk'un dağlık olması ve sınırlı tarım potansiyeli, doğal afetler, yerel beyler arasındaki çatışmalar ve son olarak önce Venedik Cumhuriyeti, sonra da Osmanlı Devleti ile uzun süren mücadeleler Arnavutların bölgeden göçlerine neden olmuştur. Bu döneme ait İtalya'da yaygın olan noter sicilleri, Venedik'e, Ancona bölgesine ve İtalya yarımadasının güneyine göç edenleri kaydetmiştir. Bunlar içinde Venedik'e gelenler genellikle düşük ücretli işlerde çalışmak zorunda kalmışlardır. Osmanlı kadı sicilleri de XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Arnavutların çok daha uzak yerlere, İstanbul civarına göç ettiklerini ve burada zengin insanlara ait çiftliklerde mevsimlik işçi olarak çalıştıklarını göstermektedir.²⁹

1670 yılında Avlonya ve Elbasan sancaklarının bulunduğu Güney Arnavutluk'u ziyaret eden Evliya Çelebi bölge coğrafyasının verimli ve halkının refah durumunun yerinde olduğu yönünde bilgiler vermektedir. Örneğin Avlonya sancağının dokuz kazası bulunup bu kazalar gayet verimli yerlerdir, ancak halktan bazıları asidir.³⁰ Avlonya

²⁹ Faroqhi, "Migration into Eighteenth-Century 'Greater Istanbul' ", p.173; Faroqhi, "18. Yüzyıl 'Büyük İstanbul'una Göç", s.40-41; Suraiya Faroqhi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s.333.

³⁰ "Avlonya sancağında cümle tokuz kazâ yerdir. Taht-ı kazâ bu Belgrad'dır ve şimâl tarafında Müzakıyye kazâsıdır kim otuz pâre kurâdır ve şark tarafında Tomoriliçse kazâsıdır ve buna karîb kible ile maşrık mâbeyninde kazâ-yı Iskırapar'dır, ve ana muttasıl kible tarafında kazâ-yı Piremedi'dir. Bu kazâyâ muttasıl kiblesi tarafında kazâ-yı Pogonya'dır ve bu kazânın garbında kazâ-yı Ergiri ile müşâdir, ammâ bu Ergiri

Sancağının merkezi durumunda olan Arnavut Belgradı (Berat) şehir halkı hakkında ise içlerinden askerlik ve leventlik yapanların çıkmadığından, halktan oğlu olanların genellikle bu şehirden İstanbul'a gittiğinden, buradaki hamamlarda tellaklık mesleğini en mükemmel şekilde öğrenip yaptıklarından bahsetmektedir.³¹

1683 yılında Viyana kuşatmasının bozgunla sonuçlanması ve ardından başlayan uzun savaşlar sırasında, Balkanlar'daki Osmanlı toprakları ilk anda bir kargaşa, ekonomik açıdan buhran ve asayişsizlik içinde kalmıştır. Şehir ve kasabalarda güvenliği sağlamakla görevli askerlerin cepheye gönderilmesi, güvenliğinin zayıflaması ve ekonomik sıkıntılar özellikle Balkanlar'da ve başkent İstanbul'da çeşitli isyanların çıkmasında etkili olmuştur.³² Bu süreçte Balkanlar'da çok sayıda eşkıyalık olayları yaşanmıştır.³³

kazâsı Delvinye Sancağı hâkidir ve bu kazânın şimâlinde kazâ-yı Depedelen'dir ve anın cenûbunda kazâ-yı Avlonya'dır, ammâ bu mezkûr tokuz aded kazâlar gâyet mahsûllü yerlerdir, ammâ ba'zı re'âyâları âsilerdir kim ne'üzü billâh." Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C.8, Orhan Matbaası, İstanbul 1928, s.689; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 8.Kitap, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s.306.

³¹ "Bu şehir-i Belgrad yayla ili olmağla âb u havası latif olduğundan mahbûb u mahbûbesi gâyet firâvân olub cümle aşık-perestlerdir, ammâ gâyet müeddebelerdir ve cümle tazeleri pür-silah gezerler, zîrâ el-'iyâzen billâh hodi sedî bilmez, Arnabudisitândır. Heman ısmata hakkıyçün yani kılıcım hakkıyçün deyüb gezerler. Amma askeri ve levendât tâifesi olmayub re'âyâ oğlu olanlar ekseriyâ bu şehirden İslâmbula gidüb hammâmlarda üstâd-ı kâmil olub dellaklık iderler". Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, C.8, s.699; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 8.Kitap, s.310. Evliya Çelebi'nin Arnavut Belgradı şehir halkı hakkında içlerinden askerlik ve leventlik yapanların çıkmadığı yönündeki açıklaması Fatih Sultan Mehmed'in Arnavut Belgradı esnafına vermiş olduğu muafiyet beratına dayanmaktadır. Bu beratla göre Arnavut Belgradı esnafı XVIII. yüzyıla kadar özel bir statüye sahip olmuş, askerlik ve donanma yükümlülüklerinden muaf tutulmuştur. Muhteşem Giray, "Berat", *DİA*, C.5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s.474.

³² İlber Ortaylı, "İkinci Viyana Kuşatmasının İktisadi Sonuçları Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, II, İstanbul 1981, s.200; Kemal Çiçek, "II. Viyana Kuşatması ve Avrupa'dan Dönüş", *Türkler*, C.9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.755-757.

³³ Bu dönemde başta Görice olmak üzere Güney Arnavutluk'ta, Filibe ve civarında yaşanan eşkıyalık olayları için bkz. Gökhan Civelek, "Görice Kazası ve Civarında Suç ve Suçlularla Mücadele (XVII. Yüzyıl)", *Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 4, Sayı. 2, s.229-235; Mehmet Karagöz, "17. Asrın Sonunda Filibe ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri (1680 1700)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/2, Elâzığ 2006, s.378-391.

Savaş sonrası dönemde de Balkanlarda eşkıyalık olayları yaşanmaya devam etmiştir. Kesriye, Bihilişte, Hurpişte, Görice, Arnavut Belgradı, Nasliç, Opar, İstarova, Kolonya, Tomariçe, İşpat, Koniçe, Premedi, Delvine, Avlonya, Florina, Manastır, Kesriye, Pirlpe kazalarında “haydut” denilen çeteler asayişi bozmuşlardır.³⁴ Bu dönemde bahsi geçen yerlerde yaşanan eşkıyalık olayları ile ilgili arşivde özellikle Mühimme defterlerinde çok sayıda hüküm yer almaktadır.³⁵

1721-1725 yılları arasında beş defa Avlonya Sancağını tasarruf etmekle görevlendirilen Mahmud Paşa'nın tayin beratlarında bölgedeki eşkıyaya karşı başarılı hareketlerinden bahsedilmektedir.³⁶ 1731 yılına ait Avlonya ve Elbasan sancakbeylerine, ileri gelenlerine, il erlerine Premedi kazası ileri gelenlerine gönderilen hükümlerde Premedi kazası köylerinde sakin eşkıyanın çok sayıda silahlı adamlarıyla Arnavut Belgradı kasabasına girerek ahalinin can ve mallarına tasallutta buldukları, halktan haksız yere mal ve paralar aldıkları, eşkıyanın hakkından gelmeleri için Avlonya ve Elbasan sancaklarının mutasarrıfları ve ileri gelenleri olarak ittifak halinde hareket edip eşkıyaya hak ettiği cezanın verilmesi, ahalinin gasp edilen para ve malının geri alınarak hak sahiplerine iadesi konularına değinilmektedir.³⁷ 1733 tarihli başka hükümlerde Avlonya ve Delvine

³⁴ Mücteba İlgürel, “Eşkıya, Osmanlılarda Eşkıyalık”, *DİA*, C.11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s.467.

³⁵ MD.112, s.106-107, h.106, Evâil-i C.Evvel 1113/4-13 Ekim 1701 tarihli hüküm; MD.112, s.12, h.42, 12 Zilkade 1113/10 Nisan 1702 tarihli arzlar ve ma'ruzlar; MD.114, s.39, h.194, Evâhir-i Şevval 1114/10-18 Mart 1703 tarihli; MD.114, s.221, h.935, Evâhir-i Safer 1115 /6-14 Temmuz 1703 tarihli; MD.116, s.222, h.939, Evâil-i Receb 1121 /6-15 Eylül 1709 tarihli; MD.116, s.227, h. 956, Evâsıt-ı Receb 1121/16-25 Eylül 1709 tarihli; MD.120, s.121-122, h. 467, Evâil-i Safer 1126/16-25 Mart 1714 tarihli; MD.120, s.122, h. 468, Evâil-i Safer 1126/16-25 Mart 1714 tarihli; MD.120, s.122, h. 469, Evâil-i Safer 1126/16-25 Mart 1714 tarihli; MD.120, s.123, h. 470, Evâil-i Safer 1126/16-25 Mart 1714 tarihli; MD.120, s.161, h.653, Evâsıt-ı R.Evvel 1126 /27 Mart-5 Nisan 1714 tarihli; MD.132, s.168, h.621, Evâsıt- R.Evvel 1137/8-17 Aralık 1724 tarihli; MD.133, s.137, h.511, Evâhir-i C.Âhir 1138/24 Şubat-4 Mart 1726 tarihli; MD.133, s.358, h. 1169, Evâhir-i Safer 1139/18-26 Ekim 1726 tarihli hükümler.

³⁶ Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s.42-43; Mehmet İnbaşı, “Avlonya Sancağı ve Yönetimi (1750-1800)”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, Cilt 6, Sayı 14, Mart 2019, s.148.

³⁷ BOA. MD.136, s.293-294, h.1227, Evâhir-i C.Âhir 1143/ 1-9 Ocak 1731 tarihli hüküm.

sancakları mutasarrıflarına, Karlıeli, Ohri ve Elbasan sancakları mütesellimlerine; Karlıeli Sancağının züema ve timar erbabı ile zabitlerine ve voyvodalarına gönderilen hükümlerde Delvine'de Aydonat ve Margılıç taraflarında ortaya çıkan Arnavut haydutları Karlıeli halkına musallat olduklarından bahsedilmektedir.³⁸ Söz konusu hükümlerden XVIII. yüzyılın ilk yarısında Güney Arnavutluk'tan İstanbul'a yapılan göçlerde bölgede yaşanan eşkıyalık hareketlerinin neden olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında Evliya Çelebi'nin de işaret ettiği gibi Arnavut Belgradı özelinde Arnavutların İstanbul hamamlarıyla olan bağları geleneksel olarak uzun zamandan beri devam etmektedir. Bu sebeple tarihsel açıdan gelenekselleşmiş yaşayışlar da nedenler arasında sayılabilir.

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin komşu devletlerle yapmış olduğu savaşların uzun sürmesi, aynı zaman diliminde birden çok cephede savaşılması, içeride isyanların çıkması ve devletin bu isyanları bastırmada zorluklarla karşılaşması, bu etkenlere bağlı olarak güvensiz ortam ve göreceli olarak halkın üzerindeki vergi yükünün artması ve vergi tahsilinde yaşanan zorluklar, veba salgınları, kıtlık ve depremler, nüfus artışı karşısında tarımsal üretimin yetersiz kalması başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlere göçün başlıca sebeplerindendir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda başta Arnavutluk olmak üzere Balkanların ve Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki eşkıyalık hareketleri sona erdirilememiş, buralardan İstanbul'a göçler, yapılan uyarılara ve alınan tedbirlere rağmen engellenememiş, uzun süre devam etmiştir.³⁹

³⁸ BOA. MD.139, s.189, h.760-761, Evâsıt-ı Zilkade 1145/25 Nisan-4 Mayıs 1733 tarihli; MD.139, s.222, h.883-885, Evâhir-i Zilhicce 1145/ 4-13 Haziran 1733 tarihli; MD.139, s.260-261, h.1000, Evâsıt-ı Receb 1146/18-27 Aralık 1733 tarihli hükümler.

³⁹ Faroqhi, "Migration into Eighteenth Century-'Greater Istanbul'", p.163-165; Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, C.2, çev. Ayşe Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s.545-600; Bruce McGowan, "Âyanlar Çağı 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, C.2, çev. Ayşe Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s.769-770, 772, 778, 811; İnbaşı, "Avlonya Sancağı ve Yönetimi (1750-1800)", s.148-152.

XVII. ve XVIII. yüzyıla ait Mühimme defterlerinde ve arşive dayalı çalışmalarda İstanbul'a farklı yerlerden yapılan göçlerin nedenlerinden, göçü önlemek için alınan tedbirlerden, sonuçlarından ve sürekli göçlerin neden olduğu zararlardan

Sonuç olarak hamam çalışanlarının memleketlerine bakıldığında İstanbul, Osmanlı coğrafyasını yansıtan önemli bir merkez olarak gözükmektedir. Hamam çalışanlarının önemli bir kısmı Balkanlardaki muhtelif yerlerden gelmiş olup Arnavut asıllıdır. Bunu Anadolu tarafından gelenler takip etmektedir. Mesafe olarak İstanbul'a uzak sayılabilecek Niğbolu, Bosna, Suriye, Kalmukya, Gürcistan'dan gelenler olduğu gibi İstanbul ve buraya yakın Eyüp, Üsküdar gibi yakın yerlerden çalışanlar da bulunmaktadır. Bunun yanında azımsanmayacak sayıda memleket durumu belirtilmeyen çalışanlar da vardır. Özellikle Arnavut asıllı kişilerin sayısının fazla olmasında onların hamamda işe başladıktan sonra kendi akrabalarından ya da memleketlerinden bazı kişileri yanlarına almalarının etkili olduğu düşünülmektedir. Bu bulgulara göre hamam çalışanlarının büyük çoğunluğunun hemşehircilik duygusuyla hareket ettikleri söylenebilir.

İstanbul Hamam Çalışanlarının Yaş Grupları

Hamamlar hakkında ele alınması gereken diğer bir konu çalışanların yaşlarıdır. 1732 Tarihli İstanbul Hamamları Defterinde hamam çalışanlarının yaşları yazılmamıştır. Ancak bazıları için yaşları hakkında fikir verebilecek “mütekaid, ihtiyar, kart, amel-mânde, çâr-eburu, genç oğlan, genç taze, oğlan, genç, taze oğlan, taze, küçük oğlan, genç taze oğlan, taze genç oğlan, sağır oğlan, delikanlı, genç delikanlı ve delikanlı genç ve sağır” vb. ifadeler kullanılmıştır. Bu ifadeler içinde yaş durumlarının ne şekilde belirlendiği ile ilgili herhangi bir açıklama yapılmamakla birlikte kişilerin genel fiziki görünümüne bakılarak göz ile tayin edildiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple “mütekaid, ihtiyar, çâr-eburu,

bahsedilmektedir. Yapılan göçlerin İstanbul'un asayiş ve refahını olumsuz yönde etkilediğine değinilmekte, özellikle de ev göçlerinin olumsuz sonuçları üzerinde durulmaktadır. BOA. MD.130, s.183-184, h.518-519, Evâsıt-ı Zilkade 1133/ 3-12 Eylül 1721 tarihli hükümler; MD.132, s.155, h.550, Evâil-i R.Evvel 1137/18-27 Kasım 1724 tarihli hüküm; MD.136, s.13, h.52, Evâil-i C. Evvel 1142/ 22 Kasım-01 Aralık 1729 tarihli hüküm; MD.138, s.123, h.426, Evâsıt-ı R.Âhir 1144/ 13-22 Ekim 1731 tarihli hüküm; MD.140, s.239, h. 841, Evâil-i Receb 1147/27 Kasım-6 Aralık 1734 tarihli hüküm; MD.140, s.235, h.826, Evâsıt-ı Receb 1147/7-16 Aralık 1734 tarihli hüküm; MD.140, s.234, h.824, Evâsıt-ı Receb 1147/ 7-16 Aralık 1734 tarihli hüküm; MD.147, s.152-153, h.607, Evâhir-i R. Evvel 1153/16-25 Haziran 1740 tarihli hüküm; M. Münir Aktepe, “XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar”, *Tarih Dergisi*, C.9, S.13, 1958, s.1-30; Yücel Özkaya, “Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.14, S.25, 1981, s.171-203.

genç, taze, oğlan, küçük, sağır, delikanlı” arasında kesin bir yaş sınırı belirlemek doğru değildir. Bununla birlikte mesleğe yeni başlayan bazı çalışanlar için sadece yanaşma, şakird ve acemi ifadelerine de yer verilmiştir.

İstanbul hamam çalışanlarının hangi yaş gruplarında yoğunlaştığını anlamak için kelimelerin sözlük anlamı dikkate alınarak söz konusu defterdeki yaş çağrıştıran ifadelerle göre bir sınıflandırma yapmak gerekir ise “çâr-ebur, genç, taze, oğlan, küçük, sağır, delikanlı” ifadeleri içerenleri 12-20 arası alt yaş grubu gençler olarak kabul etmek mümkündür. Buna ilaveten yaş durumları hakkında herhangi bir ifadeye yer verilmeyen yanaşma, şakird ve acemi ifadeli çalışanlar da bu grupta değerlendirilebilir. Yaşları hakkında açıklama yapılmayan diğer çalışanlar ise orta yaş grubu 21-60 yaşlarına sahip yetişkinler olarak kabul edilebilir. İhtiyar ve kart kaydı bulunanlar 61 ve üzeri çalışanlar ise üst yaş grubu yaşlılar olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında mütekaid ve amel-mânde ifadesi bulunan çalışanları da bu grupta değerlendirmek daha yerinde olacaktır.

Yukarıdaki muhtemel yaş sınıflandırmasından sonra İstanbul hamam çalışanlarının yaş durumlarını ele almak daha yerinde olacaktır: İstanbul hamamlarında toplam 1223 çalışan kaydedilmiştir. Bu çalışanlardan 84’ü hakkında yaşlılığı çağrıştıran “ihtiyar, kart, mütekaid ve amel-mânde” ifadelerine yer verilmiştir. Söz konusu defterde ihtiyar ifadesi 33, kart ifadesi 1, mütekaid ifadesi 36, ihtiyar ve mütekaid 9 ve amel-mânde ifadesi 5 çalışan için kullanılmıştır. Alt yaş grubunda 519 çalışan bulunmaktadır. Defterde yaş durumu hakkında en çok kullanılan ifade çâr-eburudur. Bu ifadeye 189 hamam çalışanında yer verilmiştir. Yine aynı yaş aralığı için tahmin edilen genç oğlan 97 çalışan için kullanılmıştır. Bunları sıra ile genç taze oğlan 51, küçük oğlan 30, taze oğlan 28, sağır oğlan 21, taze 20, taze genç oğlan 19, oğlan 19, genç oğlan 12, sağır 8, delikanlı 8, genç 5, genç delikanlı 2, delikanlı genç 1 çalışan olarak kaydedilmiştir. Bunlara ilaveten yaş durumları hakkında herhangi bir ifadeye yer verilmeyen 6 yanaşma, 4 şakird ve 1 acemi ifadeli çalışanlar da bu grupta değerlendirilebilir. Orta yaş grubunda 618 çalışan bulunmaktadır. Yaş durumları hakkında herhangi bir ifadeye yer verilmeyen bu çalışanları orta yaş grubu yetişkinler olarak kabul edilmiştir.

Yapılan bu sınıflandırmaya göre hamam çalışanlarının yaş gruplarına dağılım sayısı ve oranı şöyledir: üst yaş grubu çalışanların sayısı 84 (%6,87); orta yaş grubu yetişkinlerin sayısı 618 (%50,53); alt yaş grubu çalışmaların sayısı ise 521 (%42,60) olarak hesaplanmıştır. Sayılardan ve oranlardan anlaşıldığı üzere İstanbul hamamlarında çalışanların çoğunluğunu yetişkin olarak kabul edilen orta yaş grubundaki kişiler oluşturmaktadır. Bunları sırayla alt yaş ve üst yaş grupları takip etmektedir.

İstanbul hamam çalışanlarının sayısına göre yaş gruplarının hamam düzeyinde dağılımı farklılık göstermektedir. Tüm yaş gruplarının çalıştığı hamam bulunmamaktadır. Üst yaş grubu 84 çalışan ile 47 hamamda, orta yaş grubu 618 çalışan ile 104 hamamda, alt yaş grubu 521 çalışan ile 95 hamamda çalışmaktadır.

Sonuç

Patrona Halil İsyanı sonrası İstanbul kazası hamamlarını ve çalışanlarını sorgulamayı amaçlayan bu ampirik çalışma, şüphesiz hamamları ve çalışanlarını tüm boyutlarıyla ele almamaktadır. Bununla birlikte yine de hamam defterlerini veri olarak yaptığımız gözlemlerde öne çıkan bazı öğeler oldu. Bunlardan ilki Patrona Halil İsyanında ve devamındaki ikinci isyanda Arnavutların etkin rol oynadıkları yönündedir. İsyanlara karışanların han ve hamamlarda barınmaları, hükümetin dikkatinin hamam tellakları üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur. Hükümetin ve hamamcı esnafının almış olduğu tedbirler sayesinde, 1731 ve 1732 tarihli defter verilerine göre, hamam çalışanlarının sayısında ve oranında (265 kişi - %17,8) azalma olmuştur.

İkinci olarak İstanbul kazası hamamları ve çalışanları ölçek türlerine göre tasnif edilmiş ve değerlendirilmiştir. Bu tasnif şeklinin bundan sonra yapılacak hamam ve esnaf çalışmaları için de fikir vermesi umulmaktadır.

Üçüncü olarak 1732 tarihli İstanbul kazası hamam defterindeki veriler tasnif edilerek hamam çalışanlarının iş kollarına, dini mensubiyetlerine, milliyetlerine, geldikleri bölge ve memleket durumlarına ve yaş gruplarına göre dağılımları ve oranları ilk defa bu çalışma ile ortaya konulmuştur. Hamam çalışanlarının gelmiş oldukları

yerler ayrıntılı olarak ele alınmış, özellikle Arnavutların memleketlerinden ayrılma nedenleri dönemin siyasi, askeri ve sosyal olayları ile birlikte irdelenmiştir.

Bu çalışma, XVIII. yüzyıl İstanbul tarihine ve hamamlarına tüm yönleriyle bakmak yerine Patrona Halil İsyanı sonrası İstanbul kazası hamamları ve çalışanlarının, kısa süreliğine de olsa, belirli noktalarda resmini çekmeyi amaçlamıştır. 1731 ve 1732 tarihli İstanbul kazası hamam defterlerindeki verilerin diğer hamam ve esnaf defterlerindeki veriler ile karşılaştırılması, benzerlikleri ve farklılıklarının hamamlar temelinde yeniden yorumlanmasıyla, XVIII. yüzyıl İstanbul hamamlarına ve esnafına katkı sunması ve tüm eksiklikleriyle birlikte yeni yapılacak çalışmalara küçük bir adım oluşturmaları umulmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- BOA. D.BŞM.d. 1665, 1144 /1731 tarihli İstanbul şehri hamamları defteri.
 BOA. EV.HMH.d. 3496, 1145/1732 tarihli İstanbul şehri hamamları defteri.
 BOA. MD.112, s.106-107, h.106, Evâil-i C.Evvel 1113/4-13 Ekim 1701 tarihli hüküm.
 BOA. MD.112, s.12, h.42, 12 Zilkade 1113/10 Nisan 1702 tarihli arzlar ve ma'ruzlar.
 BOA. MD.114, s.39, h.194, Evâhir-i Şevval 1114/10-18 Mart 1703 tarihli hüküm.
 BOA. MD.114, s.221, h.935, Evâhir-i Safer 1115 /6-14 Temmuz 1703 tarihli hüküm.
 BOA. MD.116, s.222, h.939, Evâil-i Receb 1121 /6-15 Eylül 1709 tarihli hüküm.
 BOA. MD.116, s.227, h. 956, Evâsıt-ı Receb 1121/16-25 Eylül 1709 tarihli hüküm.
 BOA. MD.120, s.121-122, h. 467, Evâil-i Safer 1126/16-25 Mart 1714 tarihli hüküm.
 BOA. MD.120, s.122, h.468, Evâil-i Safer 1126/16-25 Mart 1714 tarihli hüküm.
 BOA. MD.120, s.122, h. 469, Evâil-i Safer 1126/16-25 Mart 1714 tarihli hüküm.
 BOA. MD.120, s.123, h.470, Evâil-i Safer 1126/16-25 Mart 1714 tarihli hüküm.

BOA. MD.120, s.161, h.653, Evâsıt-ı R.Evvel 1126 /27 Mart-5 Nisan 1714 tarihli hüküm.

BOA. MD.132, s.155, h.550, Evâil-i R.Evvel 1137/ 18-27 Kasım 1724 tarihli hüküm.

BOA. MD.132, s.168, h.621, Evâsıt- R.Evvel 1137/8-17 Aralık 1724 tarihli hüküm.

BOA. MD.133, s.137, h.511, Evâhir-i C.Âhir 1138/24 Şubat-4 Mart 1726 tarihli hüküm.

BOA. MD.133, s.358, h.1169, Evâhir-i Safer 1139/18-26 Ekim 1726 tarihli hükümler.

BOA. MD.130, s.183-184, h.518-519, Evâsıt-ı Zilkade 1133/3-12 Eylül 1721 tarihli hükümler.

BOA. MD.136, s.13, h.52, Evâil-i C. Evvel 1142/22 Kasım-01 Aralık 1729 tarihli hüküm.

BOA. MD.136, s.388, h.1675, Evâsıt-ı Ramazan 1143/20-29 Mart 1731 tarihli hüküm.

BOA. MD.136, s.389-391, h.1677, 1679, 1680, 1681; s.400-401, h.1746, 1747, 1748, Evâhir-i Ramazan 1143/1731 senesi Nisan ayı başları tarihli hükümler.

BOA. MD.138, s.123, h.426, Evâsıt-ı R.Âhir 1144/13-22 Ekim 1731 tarihli hüküm.

BOA. MD.139, s.49, h.153, Evâil-i Receb 1145/18-27 Aralık 1732 tarihli hüküm.

BOA. MD.139, s.56, h.174, Evâhir-i Receb 1145/7-16 Ocak 1733 tarihli hüküm;

BOA. MD.139, s.177, h.711-712, Evâhir-i Şevval 1145/6-15 Nisan 1733 tarihli hüküm.

BOA. MD.140, s.234, h.824, Evasıt-ı Receb 1147/7-16 Aralık 1734 tarihli hüküm.

BOA. MD.140, s.235, h.826, Evasıt-ı Receb 1147/7-16 Aralık 1734 tarihli hüküm.

BOA. MD.140, s.239, h.841, Evâil-i Receb 1147/27 Kasım-6 Aralık 1734 tarihli hüküm.

BOA. MD.147, s.152-153, h.607, Evâhir-i R. Evvel 1153/16-25 Haziran 1740 tarihli hüküm.

İAK. M.C. Yazmaları, Nu: B-6, İstanbul Hamamları Defteri (H.1147/M.1735 tarihli).

Eyüp ŞS. 182, s.66/a, b.663, Evâsıt-ı R.Evvel 1161/11-20 Mart 1748 tarihli ferman.

İstanbul Bab Mahkemesi ŞS. 151, s.iç kapak, b.2, 11 Muharrem 1144/16 Temmuz 1731 tarihli buyuruldu.

Kitap ve Makaleler

1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser Abdi Tarihi, Yay. Haz. Faik Reşit Unat, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Aktepe, M. Münir, "Damad İbrâhim Paşa, Nevşehirli", *DİA*, C.8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, ss.441-443.

Aktepe, M. Münir, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar", *Tarih Dergisi*, C.9, S.13 (Eylül 1958), ss.1-30.

Başar, Fahmeddin, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, TTK Yayınları, Ankara 1997.

Bayraktar, Uğur, "Bir Terim Olarak "Arnavut": 18. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Arnavutlar", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt 11, Sayı 1, Temmuz 2022, ss.1-38.

Civelek, Gökhan, "Görice Kazası ve Civarında Suç ve Suçlularla Mücadele (XVII. Yüzyıl)", *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Vol./Yıl. 4, No/Sayı. 2, Winter/Kış, ss.221-239.

Çiçek, Kemal, "II. Viyana Kuşatması ve Avrupa'dan Dönüş", *Türkler*, C.9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.746-764.

Evlîya Çelebi, *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, 8.Kitap, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

Evlîya Çelebi, *Seyahatnâme*, C.8, Orhan Matbaası, İstanbul 1928.

Faroqhi, Suraiya, "18. Yüzyıl 'Büyük İstanbul'una Göç", (çev. Ahmet Fethi), *Eyüp'te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, ss.33-48.

Faroqhi, Suraiya, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, C.2, çev. Ayşe Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, ss.543-757.

Faroqhi, Suraiya, "Migration into Eighteenth-Century 'Greater Istanbul' as Reflected in the Kadı Registers of Eyüp," *Turcica*, Tome 30, 1998, pp.163-183.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.

Giray, Muhteşem, "Berat", *DİA*, C.5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, ss.473-475.

Haskan, Mehmet Mermi, *İstanbul Hamamları*, TTK Yayınları, İstanbul 1995.

İlgürel, Mücteba "Eşkiya: Osmanlılarda Eşkiyalık", *DİA*, C.11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, ss.466-469.

İnalçık, Halil, "İstanbul: Türk Devri", *DİA*, c.23, TDV Yayınları, İstanbul 2001, ss. 220-239.

İnbaşı, Mehmet, "Avlonya Sancağı ve Yönetimi (1750-1800)", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)*, Cilt 6, Sayı 14, Mart 2019, ss.143-154.

İstanbul Kadı Sicilleri 66, *Bab Mahkemesi 151 Numaralı Sicil (H. 1143-1144 / M. 1731)*, proje yönetmeni: M. Âkif Aydın, editör: Coşkun Yılmaz, çeviri yazı / mukabele: Abdullah Sivridağ - Ali Coşkun, kontrol eden: M. Âkif Aydın - Mehmet Akman - Feridun M. Emecen - İdris Bostan - Mehmet İpşirli, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 72, *Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil (H.1154-1161/M.1741-1748)*, proje yönetmeni: M.Âkif Aydın, editör: Coşkun Yılmaz, çeviri yazı/mukabele: Abdulkadir Altın - Salih Kahriman, kontrol eden: M. Âkif Aydın - Mehmet Akman - Feridun M. Emecen - İdris Bostan - Mehmet İpşirli, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul 2019.

Karagöz, Mehmet, "17. Asrın Sonunda Filibe ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri (1680 1700)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/2, Elâzığ 2006, ss.373-402.

Mcgowan, Bruce, "Âyanlar Çağı 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, C.2, çev. Ayşe Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, ss.759-884.

Ortaylı, İlber, "İkinci Viyana Kuşatmasının İktisadi Sonuçları Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, II, İstanbul 1981, ss.195-202.

Özcan, Abdülkadir, "İbrâhim Paşa, Kabakulak", *DİA*, C.21, TDV Yayınları, İstanbul 2000, ss.328-329.

Özkaya, Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.14, S.25, 1981, ss.171-203.

Sakaoğlu, Necdet, "Bilad-ı Selase", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 2003, ss.228-229.

Sakaoğlu, Necdet, "İstanbul Kadılığı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.4, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 2003, ss.226-228.

Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi (Sâmî ve Şâkir Tarihleri İle Birlikte, 1730-1744)*, haz. Mesut Aydiner, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.IV/1, TTK Yayınları, Ankara 1995.

Yaşar, Ahmet, "1730 İsyanı Sonrasında Hamam Çalışanları Üzerinde İktidarın Gözetimi", *XVIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 1-5 Eylül 2018)*, C.VI, Haz. Semiha Nurdan – Muhammed Özler, TTK Yayınları, Ankara 2022, ss.477-484.

Yaşar, Ahmet, "18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Hamam Tellakları Üzerinde İktidarın Gözetimi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, C.7, S.18, İstanbul 2020, s.408, ss.405-417.

Yaşar, Ahmet, "İstanbul Hamamları: 1731-1766", *Osmanlı İstanbulu II*, ed. Emrah Sefa Gürkan, Feridun Emecen ve Ali Akyıldız, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, ss.553-585.

Yörük, Saim, "Osmanlı Döneminde Beykoz Hamamları ve Hamam

Çalışanlarının Demografik Yapısı”, *XVII. Türk Tarih Kongresi*, 4(1), Ankara 2014, ss.285-302.

Yörük, Saim, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Hamamları ve Hamam Esnafı”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, C.11, S.21, 2013, ss.105-130.

Yörük, Saim, “XVIII. Yüzyıl Eyüp Kazası Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı”, *Bellekten*, C.80, S.289, 2016, ss.823-856.

Yörük, Saim, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Hamamları ve Hamam Esnafı”, *Uluslararası VII. Üsküdar Sempozyumu*, 1(1), İstanbul 2012, ss.316-331.

Yörük, Saim, *XVIII. Yüzyılda Galata Kazası Hamamları*, Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara 2022.

EKLER

EK 1. BOA. EV.HMH.d. 3496, 1732 (h.1145) tarihli İstanbul şehri hamamları defteri, s.68.

<p style="text-align: center;">68</p> <p>و بعد سوره 'اودوه' درون دفتر ذکر اولنا و تمامه لغوی اوردی و یکدی با شیداری و شخو و معجزه ایله تمیز اولوز هر بر حاکمان کن اولان دللا کلر اجمعی بوی بولرینه کفیل و سسر نوبتاری و دیو محبونه کفیل و حجابی باری و دیو سسر نوبتاری نه کفیل و ناطر لرینه دیو کفیل نیما بیجا ماره دللاک و ناطر و ناطر کاهلار و نفس دار و ناطر کن اتفق اقسما ابدایک امر نابود طایفه سنلر کبیر و صغیر فرد و احدی ایشا نوب و صاحب دیو لک حرکیم اولور ایشه اولسون النبر و ایشا حسیله دللاک و ناطر و ناطر کاهلار لادیم کلر کنر انا طوی بقا سنلر کله نولر اوشا طاری و نفس استابولرین و نوبتاری سنلر اودوه انتخاب اولونوب براد کفیل بوی ایشا نولر سنلر اسم و سحراری و کفیل باری دفتره قیلد و اتفق ایشون اغانا قیسه کله و صغیر و بوی قیلد ایشا بولر اکبر بولون صکاره امر نابود طایفه سنلر دیو کلر و دیو کلر هر کیم حاکمان بولوز ایشا بولرینه موجب سحر و اولونوب کند و ناطر ناطر ناطر اولونوب صکاره مکه و حجابی باری و ناطر حجابی بوی حجاب و طالع دیو بیجا بعد امر نابود طایفه سنلر کلور اولونوب دیو کلر و دیو کلر ناطر و احدی حجابی باری و ناطر بوی و انا سنلر اوز و حجابی بوی ناطر و حجابی باری ناطر سنلر ایشا اولور ایشا بولر ناطر ناطر ناطر ناطر ناطر ناطر ناطر ناطر کلور و حجابی بوی ناطر ایشا اوز و حجابی باری حجابی بوی ایشا ایشا حجابی بوی و بولر ایشا ۱۱۴۵ ۱۱۵۰</p>	<p>Sayfa 68. "Vech-i meşrûh üzere derûn-ı defterde zikr olunan hammâmlar kethüdâları ve yiğitbaşları ve şeyhleri ma'rifetleriyle tahrîr olunub her bir hammâmda sâkin olan dellâkların cümlesi birbirlerine kefil ve ser-nöbetleri dahî mecmû'una kefil ve hammâmcıları dahî ser-nöbetlerine kefil ve nâtrlarına dahî kefil olub fimâ-ba'd hammâmlara dellâk ve nâtr ve tezgâhdâr ve kafesdâr ve şâkird alınmak iktizâ ider ise Arnabud tâifesinden kebîr ve sağîr ferd-i vâhidi uğratmayub ve sâhib-i dirlik her kim olur ise olsun alınmayub iktizâ hasebiyle dellâk ve nâtr ve hizmetkâr lâzım geldikde Anadolu yakasından gelme Türk uşakları ve nefsi-i İstanbul'dan ve zimmî cinsinden olmak üzere intihâb olunub yarar kefilleri alındıktan sonra isim ve resimleri ve kefilleri deftere kayd olunmak için Ağa kapusuna gelüb haber virüb kayd etdireler. Eğer bundan sonra Arnabud tâifesinden dirlikli ve dirliksiz her kimin hammâmında bulunur ise sâirlerine mücib-i 'ibret olunacakların kendülerine tefhîm ve tenbîh olunduktan sonra mezkûr hammâmcılar dahî cümlesi sem'an ve tâ'a deyü fimâ-ba'ad Arnabud tâifesinden gelür oldukda dirlikli ve dirliktsiz ferd-i vâhidi hammâmlarına uğratmayub ve almamak üzere cümlesi ta'ahhüd ve hammâmcılardan bir kimesnenin alduğu istimâ'imız olur ise bi'l-ittifâk zâbit tarafına haber virilüb muhkem hakkından gelünüb cezâsı tertîb olunmak üzere hammâmcıların cümlesi ta'ahhüd eyledikleri işbu mahalle şerh virildi". Fi 15 C. (Âhir), sene 1145 (3 Aralık 1732).</p>
---	--

EK 2. 1732-1735 yılları itibari ile İstanbul hamamlarında çalışanların bölgelere dağılımı

Bölgeler		İstanbul (1732)		Eyüp (1735)		Galata (1735)		Üsküdar (1735)	
		Toplam	Oran %	Toplam	Oran %	Toplam	Oran %	Toplam	Oran %
İstanbul ve çevresi		92	%7,52	33	%35,87	40	%15,2	55	%47,41
Balkanlar	Arnavutlar	859	%70,24	12	%13,04	103	%39,2	16	%13,79
	Diğer yerler	69	%5,64	6	%6,52	17	%6,5	7	%6,04
	Toplam	928	%75,88	18	%19,56	120	%45,7	23	%19,83
Anadolu tarafı		128	%10,47	28	%30,44	74	%28,1	29	%25,00
Diğer unsurlar olup memleketi belirtilmeyen		75	%6,13	13	%14,13	29	%11,0	9	%7,76
Genel toplam		1223	100	92	100	263	100	116	100